

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Інстытут гісторыі

Д. А. Крывашэй

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ
СУПОЛЬНАСЦІ
БЕЛАРУСІ
Ў ПЕРЫЯД
ГЕРМАНСКАЙ
АКУПАЦЫІ

(чэрвень 1941 – ліпень 1944 г.)

Мінск
«Беларуская навука»
2009

УДК 94(476)“1941/1944”

ББК 63.3(4Беи)62

K85

Рэцэнты:

доктар гісторычных навук, прафесар Э. Р. Іофе,
доктар гісторычных навук, прафесар А. М. Літвін,
кандыдат гісторычных навук, дацэнт С. Я. Новікаў

*Выданне падрыхтавана ў рамках выканання Дзяржаўнай комплекснай
праграмы навуковых даследаванняў на 2006—2010 гг. «Гісторыя беларус-
кай нацыі, дзяржаўнасці і культуры» (навуковы кіраўнік праграмы —
доктар гісторычных навук, прафесар А. А. Каваленя)*

ISBN 978-985-08-1014-4

© Крывашэй Д. А., 2009

© Афармленне. РУП «Выдавецкі
дом «Беларуская навука», 2009

*Maim бацькам – паляку і беларусцы, –
гады дзяцінства якіх прыпалі на перыяд вайны,
прысвячаю*

УВОДЗІНЫ

Тэма Вялікай Айчыннай вайны да цяперашняга часу – адна з самых унікальных. Нягледзячы на значную колькасць напісанага, некаторыя пытаниі застаюцца маладаследаванымі. Сярод апошніх і гісторыя шматлікіх нацыянальных супольнасцей Беларусі ў час германскай акупацыі. Пад вызначэннем «нацыянальная супольнасці» ў дадзеным даследаванні аўтар разумее групы нятытульных этнасаў, якія з даёніх часоў пражывалі, знаходзіліся ў паставаным міжкультурным кантакце, аказвалі ўплыў на гістарычныя працэсы на Беларусі. Ва ўмовах трохгадовага панавання на Беларусі нацысцкай акупацыйнай палітыкі адбылася радыкальная трансфармация лёсаў і свядомасці шматнацыянальнага насельніцтва краіны. Вядома, што ў часы сацыяльных узрушэнняў, найбольш значнымі з якіх з'яўляюцца войны, пачуцці нацыянальнай тоеснасці, разуменне сваёй адметнасці актуалізуюцца. Рост этнічнай самасвядомасці прыводзіць да аб'яднання па нацыянальнай прыкмете, дыферэнцыяцыі грамадства на «сваіх» і «чужых». Як адзначае Н. М. Лебедзева, «калі разбураецца сацыяльная ці дзяржаўная ідэя, на змену ёй прыходзіць больш старажытная і магутная форма структуравання свету – этнічная»¹. Складаныя рэаліі шматнацыянальнага грамадства Беларусі германскія акупацыйныя ўлады імкнуліся выкарыстаць на сваю карысць, прымяняючы вядомую тактыку «падзяляй і ўладар». Прыйярэты нацыянальнай

¹ Лебедева, Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию / Н. М. Лебедева. – М.: Ключ-С, 1999. – С. 11.

палітыкі былі дакладна вызначаны: дамінаванне сапраўдных арыйцаў, анямечванне і эксплуатацыя некаторай часткі славянскіх народаў, генацыд у адносінах да народаў-ізгояў (яўрэ́й, цыганоў) і «лішніх» славян.

На сёння ў Беларусі шмат напісана аб генацыдзе яўрэяў і толькі закранута праблема генацыду цыганоў. Ёсьць публікацыі, якія прысвечаны палякам, аднак гісторыя ўкраінцаў, літоўцаў, немцаў (фольксдойчэ), латышоў і татараў амаль цалкам застаецца па-за ўвагай навукоўцаў. Маладаследаванымі з'яўляюцца пытанні арганізацыі і ўтрымання небеларускіх навучальных устаноў, дзейнасці нацыянальных таварыстваў, правядзення культурных мерапрыемстваў.

У дадзенай працы ставіцца задача на прыкладзе гістарычных лёсаў нацыянальных супольнасцей раскрыць характеристар нацыянальнай палітыкі германскіх акупацыйных улад у розных зонах акупацыі Беларусі (рэйхскамісарыятах «Остланд» (Генеральная акруга Беларусь) і «Украіна» (генеральная акругі Валынь-Падолія і Жытомір), акрузе Беласток (правінцыя Усходняя Прусія) і зоне тылу групы армій «Цэнтр»), правесці параяннне гістарычных фактаў, з'яў і працэсаў.

Другім важным момантам у праведзеным даследаванні з'яўляецца вывучэнне спецыфікі нацыянальна-культурнага становішча народаў краіны, выяўленне і асвятленне асноўных вузлоў нацыянальных і этнасацыяльных праблем, якія існавалі сярод мясцовага насельніцтва.

Адразу неабходна заўважыць, што па-за ўвагай застасіся такія старонкі гісторыі, як удзел прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей у партызанскіх атрадах, дзейнасць літоўскіх, латышскіх і іншых паліцэйскіх батальёнаў на тэрыторыі Беларусі. Аўтар толькі ўскосна закранае пытанне дзейнасці Армii Краёвай і калабарацыйных узброенных фарміраванняў кшталту Рускай вызваленчай армii, брыгады Камінскага, казацкіх фарміраванняў.

Займаючыся такім складаным пытаннем, як нацыянальнае, аўтар усведамляў, што ў акрэслены перыяд існавалі

праблемы з самаідэнтыфікацыяй насельніцтва, адбывалася пастаннае яго перамяшчэнне. Гэтыя акаличнасці не дазваляюць вызначыць дакладную колькасць асобных нацыянальных груп, змушаюць вельмі асцярожна ставіцца да дадзеных перапісаў, якія праводзіліся падчас акупацыі.

Паводле падлікаў німецкіх даследчыкаў, на тэрыторыі Беларусі (у межах чэрвня 1941 г.) пражывалі 10 600 тыс. чалавек. З іх 7880 тыс. (74,3%) беларусаў, 935 тыс. (8,8%) яўрэяў, 925 тыс. (8,7%) палякаў, 590 тыс. (5,6%) рускіх, 162,5 тыс. (1,5%) украінцаў, 90 тыс. (0,9%) літоўцаў, 6,5 тыс. (0,06%) немцаў¹.

У кнізе на аснове матэрыялаў з фондаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, дзяржаўных архіваў Мінскай, Гродзенскай і Брэсцкай абласцей, а таксама Архіва актаў новых у Варшаве, звестак перыядычнага друку перыяду акупацыі, успамінаў сучаснікаў асветлены пытанні палітыкі генацыду яўрэйскага насельніцтва, захадаў па ўмацаванні ролі прадстаўнікоў німецкай супольнасці, становішча палякаў, украінцаў, рускіх, цыганоў, татараў, літоўцаў і латышоў. Недастатковасць і фрагментарнасць базы крыніц не дазваляюць гаварыць аб усебаковым раскрыцці праблемы. На жаль, не ўдалося адшукаць дастаткова поўных звестак па гісторыі цыганоў і латышоў.

Аўтар спадзяеца, што прапанаванае ўвазе чытача даследаванне паспрыяле больш грунтоўнаму вывучэнню гісторыі нацыянальнай палітыкі акупацыйных улад, а таксама ліквідуе некаторыя «белыя плямы» ў асвятленні лёсаў нацыянальных супольнасцей Беларусі.

¹ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 510. – Воп. 1. – Спр. 108. – Арк. 45–46.

Глава 1

ГІСТАРЫЯГРАФІЧНЫ АГЛЯД

Гістарыяграфія гісторыі культуры нацыянальных супольнасцей Беларусі ў гады німецкай акупацыі (1941–1944) дастаткова сціплая. У шматлікай літаратуры па пытаннях Вялікай Айчыннай вайны аб розных аспектах азначанай тэмы згадваецца толькі ў кантэксце больш значных проблем.

У **беларускай гістарыяграфіі** неабходна вылучыць сёнюю кніг «Памяць», у некаторых з якіх можна адшукаць інфармацыю па гісторыі нацыянальных меншасцей ў гады акупацыі. На жаль, дадзеная праблема не знайшла адлюстрavanня ні ў энцыклапедыі «Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне. 1941–1945» (1990), ні ў шасцітомнай «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» (1993–2003). Асаблівасцям нацыянальнай палітыкі акупантай прысвечаны асобны раздзел калектыўнай працы «Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны 1941–1945»¹. У дадзеным даследаванні згадваецца пра асобую палітыку адносна фольксдойчэ, «польскую акцыю» 1942 г., стварэнне на акупіраванай тэрыторыі Беларусі падраздзяленняў Рускай вызваленчай арміі, Рускай нацыянальнай народнай арміі, Саюза рускай моладзі. Не абышлі ўвагай аўтары і пытанні «ўкраінізацыі» беларускага Палесся, палітыкі акупантай адносна татараў. Асобны параграф прысвечаны генацыду яўрэйскага насельніцтва. Пра вынішчэнне цыганоў у тэксле толькі адзін сказ². Праведзены аналіз дазволіў аўтарам зрабіць

¹ Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / А. А. Коваленя (рук. авт. коллектива), А. М. Литвин, В. И. Кузьменко [и др.]. – Минск: БЕЛТА, 2005. – С. 139–148.

² Тамсама. – С. 140.

вывад аб тым, што «ў галіне міжнацыянальных узаемаадносін акупацыйныя германскія ўлады ў Беларусі побач з каланізацыйна-вынішчальнымі метадамі, генацыдам прымянялі і больш гнуткія падыходы. У нацыянальнай палітыцы гітле-раўцаў быў задзейнічаны старажытны прынцып «падзяляй і ўладар», прымяняліся тэрытарыяльныя маніпуліраванні, ціск на розныя нацыянальныя групы насельніцтва і ваенна-палонных, выкарыстанне нацыяналістычных калабарацыя-нісцкіх узброеных фарміраванняў»¹.

Грунтоўнаму даследаванню вытоку ў заснавання, палітычнай сутнасці і структурнай пабудовы, колькаснага складу і дзейнасці прагерманскіх маладзёжных саюзаў на акупіраванай тэрыторыі Беларусі прысвечаны дысертацыя і манографія А. А. Кавалені². У сваёй працы сярод іншага гісторык спыняеца на проблемах унутрысаюзнага жыцця і агітацыйна-прапагандысцкай дзейнасці арганізацый, створаных з ліку небеларускага насельніцтва Беларусі, – Саюза татарскай моладзі і Саюза рускай моладзі. Падобным пралемам – прапагандысцкім аспектам маладзёжнай палітыкі і школьнай справы нямецкай акупацыйнай улады на тэрыторыі Генеральнай акругі Беларусь – прысвечаны даследаванні А. Мігуновай³.

У дысертацыі А. М. Літвіна⁴ даследуеца гісторыя станаўлення, палітычная сутнасць, структурная пабудова,

¹ Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – С. 148.

² Каваленя, А. Прагерманскія саюзы моладзі на Беларусі. 1941–1944. Вытокі. Структура. Дзейнасць / А. Каваленя. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1999.

³ Мігунова, А. Прапагандысцкія аспекты маладзёжнай палітыкі і школьнай Справы нямецкай акупацыйнай улады ў Генеральнym Камісарыяце Беларусь у 1941–1944 гг. / А. Мігунова // Пытанні гісторыі, метадалогіі і методыкі выкладання: зб. наук. арт. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1998. – Вып. першы. – С. 167–175; Яна ж. Прапагандысцкая і культурна-асветніцкая дзейнасць нямецкай акупацыйнай улады ў генеральнай акрузе Беларусь (1941–1944): аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. науку: 07.00.02 / А. А. Мігунова; БДПУ імя М. Танка. – Мінск, 1999.

⁴ Літвін, А. М. Антысавецкая ваенна-палітычныя фарміраванні на тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. 1941–1944 гг. Вытокі. Структура. Дзейнасць: аўтарэф. дыс. ... докт. гіст. науку: 07.00.02 / А. М. Літвін; НАН Беларусі. Ін-т гіст. – Мінск, 2000; Ён жа. Акупацыя Беларусі (1941–1944): пытанні супраціву і калабарацыі. – Мінск: Беларус. кнігаизбор, 2000.

колькасны склад, баявая і прапагандысцкая дзейнасць антысаўецкіх ваенна-палітычных фарміраванняў на тэрыторыі Беларусі ў гады акупацыі. Для нашага даследавання асаблівую цікаласць уяўляе інфармацыя аб латышскіх, украінскіх і літоўскіх паліцэйскіх фарміраваннях, аб дзейнасці казакаў.

Феномен калабарацыянізму, яго формы, маштабы і асаблівасці на акупіраванай тэрыторыі рэспублікі даследаваў І. Сервачынскі¹. Ён прыйшоў да высновы, што калабарацыянізм у Беларусі не адыграў істотнай ролі, якая магла садзейнічаць умацаванню пазіцыі нямецкіх акупацыйных улад.

Нацыянальна-дэмографічныя працэсы ў акупіраванай Беларусі разглядаюцца ў артыкуле А. Кавалені і А. Мацко². Нацыянальную палітыку нямецкіх акупацыйных улад на Беларусі асвятляе ў сваіх працах Д. Блізнюк³. Даследаванне апошняга пабудавана на параўнанні нацыянальнай палітыкі акупантатаў на тэрыторыі заходніх і ўсходніх абласцей Беларусі. Аўтарам робяцца выводы аб tym, што «на тэрыторыі Заходній Беларусі нацыянальная палітыка акупацыйных улад мела сваю спецыфіку. Тут яны стваралі і выкарыстоўвалі для сваіх мэт напружанасць паміж польскай і беларускай этнічнымі супольнасцямі. [...] Перыйяд акупацыі вельмі негатыўна паўплываў на харектар і развіццё грамадства і падштурхоўваў яго ў бок канфліктаў і непаразуменняў»⁴. Аўтар падрабязна спыняеца на праявах дадзенага канфлікту, асвятляе яго культурны аспект, таксама звяртае ўвагу

¹ Сервачинский, И. Ю. Коллаборационизм на оккупированной территории Беларуси (июль 1941 – август 1944 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / И. Ю. Сервачинский; БГУ. – Минск, 1999.

² Каваленя, А. А. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945) / А. А. Каваленя, А. Н. Мацко // Нац.-дэмограф. працэсы на Беларусі. – Мінск, 1998. – С. 30–57.

³ Блізнюк, Д. І. З гісторыі нацыянальнай палітыкі нямецкіх акупацыйных улад на тэрыторыі Беларусі ў 1941–1944 гг. // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Матэрыялы наўук. канф., Мінск, 6–7 снеж. 2001 г. / У. І. Навіцкі, М. С. Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 278–281; Ён жа. Нацыянальная палітыка акупантатаў на тэрыторыі Беларусі ў 1941–1944 гг. / Д. І. Блізнюк // Вес. НАН Беларусі. – 2003. – № 2. – С. 62–67.

⁴ Блізнюк, Д. І. З гісторыі нацыянальнай палітыкі. – С. 281.

на праблему выжывання ў час акупацыі, у прыватнасці на тое, што атрыманне працы часта залежала ад нацыянальнасці прэтэндэнта: «Нацыянальнае паходжанне таксама мела выключна важнае значэнне для людзей, якія працева-лі настаўнікамі, медыкамі і служачымі цывільных улад. Для гарадскага жыхара быць прадстаўніком таго ці іншага народа давала магчымасць у некаторай ступені лепш жыць»¹. Даследчык піша аб выпадках змены нацыянальнасці для ўладкавання на працу.

Пытанні прапагандысцкай і культурна-асветніцкай дзей-насці нямецкай акупацыйнай улады ў Генеральнай акрузе Беларусь даследаваў У. І. Кузьменка². Гісторыі нямецка-фашистыкай акупацыйнай палітыкі ў Беларусі прысвечана дысертацыя У. Ф. Раманоўскага³.

Арганізацыя і дзейнасць школ і сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў на захопленай тэрыторыі Беларусі з'яўляецца тэмай даследавання М. Г. Жылінскага. Аўтар на шырокім архіўным матэрыяле паказвае сутнасць палітыкі акупацыйных улад у справе развіцця асветы. Пры гэтым побач з харектарыстыкай становішча ў Генеральнай акрузе Беларусь даследчык робіць агляд практыкі вырашэння дадзенага пытання і ў тых рэгіёнах Беларусі, якія ўваходзілі ў склад іншых тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінак. Сярод іншага адзначаецца, што на дзейнасць сістэмы адукцыі ў генеральных акругах Валынь-Падолія і Жытомір «значна ўплывалі нацыянальныя камітэты самадапамогі (украінскія, рускія, польскія і беларускія)», што з'яўляецца «прынцыповым адрозненнем сістэмы адукцыі на тэрыторыях, якія ўваходзілі ў склад Рэйхскамісарыята «Украіна»,

¹ Блізнюк Д. І. Нацыянальная палітыка акупантаў... – С. 65.

² Кузьменко, В. И. Пропагандистское обеспечение оккупационного режима в Беларуси и особенности культурной политики нацистов (1941–1944 гг.) / В. И. Кузьменко // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнар. наук. канф., Мінск, 16 мая 2003 г. / гал. рэд. А. А. Каваленя. – Мінск: МДЛУ, 2003. – С. 104–110.

³ Романовский, В. Ф. Немецко-фашистская оккупационная политика и ее крах в Белоруссии (1941–1944): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В. Ф. Романовский; Акад. наук БССР. Отд-ние обществ. наук. – Минск, 1974.

ад сістэмы адукацыі ў ГАБ»¹. Разглядаючы школьнью спраўу ў больш шырокім кантэксьце нацыянальнага пытання, аўтар заўважае: «Германскія ўлады вялі ў Беларусі двайную палітыку: з аднаго боку, афіцыйна падтрымлівалі нацыянальныя імкненні беларусаў, а з другога – нацкоўвалі палікаў, рускіх і украінцаў на беларусаў і наадварот. Аднак былі і выключэнні. У параўнанні з паўднёвымі ўсходнія вайсковыя ўлады не займаліся прымусам у справе выбару мовы навучання ў пачатковай школе. На развіццё моўнай сітуацыі германскія ўлады тут не аказвалі ўздзеяння. Яна залежала перш за ёсё ад жаданняў імагчымасцей дзеячаў у галіне культуры і асветы як рускай, так і беларускай нацыянальнасці»².

Асаблівасці стану акупацыйнага друку ў розных зонах акупацыі Беларусі разгледжаны ў манографіі С. Жумара. Аўтар звяртае ўвагу на асаблівасць перыёдыкі, якая выходзіла ва Усходній Беларусі. Для апошняй характэрныя «ў цэлым вельмі пасрэдны ўзоровень публіцыстыкі, ідэйная арыентацыя на «новую» Расію і «рускую ідэю», дамінаванне рускамоўных выданняў, іх прыярытэтнае фінансаванне і забеспячэнне. Газеты на беларускай мове, як правіла, мелі малы наклад і з'яўляліся дадаткамі да рускамоўных газет. Нацыянальныя харектар і нацыянальная праблематыка выражаны ў іх, безумоўна, больш бледна, чым у аналагічных выданнях у Мінску, Слуцку, Баранавічах і іншых гарадах»³. Аўтар падкрэслівае антырусскую і антыпольскую накіраванасць беларускамоўнай прэсы. Пры гэтым адзначаецца, што «найбольш харектэрны антыпаланізм для заходнебеларускіх выданняў»⁴.

¹ Жылінскі, М. Г. Адукацыя на акупіраванай тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (чэрвень 1941 – ліпень 1944 гг): манографія / М. Г. Жылінскі; навук. рэд. А. А. Каваленя. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 2006. – С. 72.

² Тамсама. – С. 75.

³ Жумаръ, С. В. Оккупационная периодическая печать на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны / С. В. Жумаръ. – Минск: БелНИИДАД, 1996. – С. 191.

⁴ Тамсама. – С. 150.

Асобныя праблемы адносін акупацыйных улад да польскага насельніцтва на акупіраванай тэрыторыі Беларусі, у прыватнасці Гродзеншчыны, між іншым разглядаюцца ў дысертациі В. Барабаша¹. Пытанні становішча польскага насельніцтва Беларусі, міжэтнічных стасункаў у перыяд акупацыі закранаюць у сваіх даследаваннях С. Барадзін² і Т. Кручкоўскі³. У 2004 г. выйшла сумесная праца гродзенскіх даследчыкаў «Польскае падполле на тэрыторыі заходніх абласцей Беларусі (1939–1954 гг.)»⁴. У ім асобны параграф прысвечаны палітыцы нямецкіх акупацыйных улад адносна польскага насельніцтва. Польска-беларускаму канфлікту ў Генеральнай акрузе Беларусь прысвечаны артыкулы Ю. Грыбоўскага⁵ і А. Калодкі⁶.

Комплекснае даследаванне нацысцкай палітыкі генацыду ў адносінах да яўрэйскага насельніцтва заходніх абласцей Беларусі ў трох зонах акупацыі правёў Я. Разенблат⁷. Тэме лёсу яўрэяў у гады вайны прысвяцілі свае даследаванні Э. Іоффе⁸ і Л. Смілавіцкі⁹.

¹ Барабаш, В. В. Поляки в антифашистской борьбе на территории Беларуси (1941–1944 гг.): автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / В. В. Барабаш; БДПУ им. М. Танка. – Минск, 1999.

² Borodin, Z. Nieman – rzeka niezgody. Polsko-radziecka wojna partyzanska na Nowogródczyźnie 1943–1944 / Z. Borodin. – Warszawa, 1999; Borodin, Z. Polska ludność Nowogródzcyzny w okresie okupacji sowieckiej i niemieckiej (1939–1944) / Z. Borodin // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: Материалы междунар. научн. конф., Гродно, 16–18 нояб. 2001 г. / Обществ. обн-ие «Союз поляков на Беларуси». – Гродно: ОО «Союз поляков на Беларуси», 2003. – С. 212–218.

³ Kruczkowski, T. Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności / T. Kruczkowski. – Слоним: ГОУПП «Слоним. Тип.», 2003.

⁴ Ситкевич, С. А. Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1954 гг.) / С. А. Ситкевич, С. А. Сильванович, В. В. Барабаш, Н. А. Рыбак. – Гродно: ГГАУ, 2004.

⁵ Грыбоўскі, Ю. Польска-беларускі канфлікт у Генеральнай акрузе «Беларусь» (1941–1944 гг.) / Ю. Грыбоўскі // Białoruskie Zesz. Historyczne. – 2006. – N 26. – S. 116–167.

⁶ Калодка, А. Беларуска-польскія адносіны ў Вялейшчыне пад час нямецкай акупацыі 1941–1944 гг. / А. Калодка // Зважай. – 1981. – № 1. – С. 2–4.

⁷ Розенблат, Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения западных областей Беларуси. 1941–1944 гг.: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Е. С. Розенблат; НАН Беларусь, Ин-т ист. – Минск, 1999.

⁸ Иоффе, Э. Г. Белорусские евреи: трагедия и героизм: 1941–1945 / Э. Г. Иоффе. – Минск, 2003; Он же. Страницы истории евреев Беларуси. Краткий науч.-попул. очерк / Э. Г. Иоффе. – Минск: АРТИ-ФЕКС, 1996.

⁹ Сміловіцкій, Л. Л. Катастрофа ёвреев в Беларуссии, 1941–1944 гг. / Л. Л. Сміловіцкій; предисл. Д. Романовскага. – Тель-Авив: Б-ка Матвея Чорного, 2000.

Рэлігійнае жыццё ў гады Вялікай Айчыннай вайны разглядае У. Навіцкі ў калектыўной манаграфіі «Канфесіі на Беларусі (канец XVIII – XX ст.)»¹. Гісторыі праваслаўнай царквы ў Беларусі ў гэты ж перыяд прысвечаны працы С. Сілавай², іерадыякана Васілія (Касцюка)³. Палітыку акупантаў адносна рэлігіі даследаваў У. Кузьменка⁴.

Становішчу каталіцкага касцёла на Беларусі ў гады Другой сусветнай вайны прысвячана манаграфія Э. Ярмусіка⁵. Аўтар падрабязна спыняеца на характарыстыцы канфесійнай палітыкі нямецкіх акупацыйных улад у Беларусі, рэлігійнага жыцця ў акупіраванай Беларусі, каталіцкага духавенства ў Арміі Краёвай. Услед за польскім даследчыкамі гісторык вядзе гаворку аб шырокамаштабнай «польскай акцыі» вясны–лета 1942 г. Яму ж належыць артыкул «Некаторыя аспекты палітыкі нямецка-фашистыкі акупацыйных улад у Гродне (1941–1944 г.)»⁶, у якім разглядаецца польска-беларускі канфлікт восені 1941 г., пытанні адукцыі і веравызнання. Аўтар толькі згадвае пра існаванне ў Гродне трох нямецкіх школ і аб узнаўленні дзейнасці гродзенскай

¹ Навіцкі, У. Рэлігійнае жыццё ў гады Вялікай Айчыннай вайны / У. Навіцкі // Канфесіі на Беларусі (канец XVIII – XX ст.). – Мінск: ВП “Экаперспектыва”, 1998. – С. 216–234.

² Силова, С. В. Православная церковь в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.); автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С. В. Силова; Гродн. гос. ун-т им. Я. Купалы. – Гродно, 1999; Она же. Православная церковь в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945); монография / С. В. Силова; УО «Гродн. гос. ун-т им. Я. Купалы». – Гродно: ГрГУ, 2003; Она же. Крестный путь: белорусская православная церковь в период немецкой оккупации 1941–1944 гг. / С. В. Силова. – Минск: Белорус. экзархат, 2005.

³ Іеродыякон Васілій (Костюк). Історыя Полесской епархіі (1922–1944) / Іеродыякон Васілій (Костюк) – Брэст: Брэст. обл. тип., 1999.

⁴ Кузьменко, В. И. Германский нацизм и религия: аспекты оккупационной ситуации в Беларуси 1941–1944 / В. И. Кузьменко // Другая сусветная вайна: новыя аспекты даследаванняў: матэрыялы міжнар. наукоўскага семінару, Мінск, 1 верас. 2003 г. / адк. рэд. В. Ф. Балакіраў, К. І. Казак. – Мінск: НАРБ, 2004. – С. 96–115.

⁵ Ярмусик, Э. С. Католіческій костел в Белоруссии в годы другой мировой войны (1939–1945) / Э. С. Ярмусік. – Гродно: ГрГУ, 2002.

⁶ Ярмусік, Э. С. Некаторыя аспекты палітыкі нямецка-фашистыкі акупацыйных улад у Гродне (1941–1944 г.) / Э. С. Ярмусік // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы рэсп. наукаў. канф. / пад рэд. І. П. Крэнія. – Гродна: ГрДУ, 1998. – С. 165–169.

евангелісцка-лютэранскай абшчыны, дзейнасці ў горадзе Рускага камітэта, філіяла Украінскага таварыства, Літоўска-га камітэта і Беларускага нацыянальнага камітэта.

Асаблівасцям арганізацыі самадапамогі на тэрыторыі Брэстчыны прысвечаны артыкул І. Яленской¹. Аўтар дае класіфікацыю культурна-асветніцкай дзейнасці, прыводзіць прыклады дзейнасці Украінскага камітэта самадапамогі. У 1999 г. І. Яленская абараніла дысертацию па тэме «Документы нямецка-фашистскіх акупацыйных органаў кіравання і ўстаноў як гістарычна крыніца (па матэрыялах Дзяржархіва Брэсцкай вобласці)»². У далейшых даследаваннях аўтар, грунтуючыся на матэрыялах Дзяржаўнага архіва Брэсцкай вобласці, праводзіць гістарычную рэканструкцыю пытання становішча нацыянальных меншасцей на тэрыторыі Заходняга Палесся (Генеральная акруга Валынь-Падолія). Глыбіней даследавання вылучаецца артыкул «Документы Дзяржархіва Брэсцкай вобласці аб школьнай палітыцы акупацыйных улад, 1941–1944 гг. (крыніца знаўчы агляд)»³, у якім прыводзіцца колькасць школ, вучняў, настаўнікаў у беларускіх і ўкраінскіх школах асобных акруг Заходняга Палесся, звесткі аб мове выкладання ў школах, дзейнасці ўкраінскіх рамеснай і тэхнічнай школ. Да-следчыца звяртае ўвагу на асаблівасці і адрозненні ў арганізацыі школьнай справы ў Пінскай і Брэсцкай акругах, праводзіць аналіз спрабаздач школьніх інспектараў, заяў настаўнікаў. Ёй жа належыць даследаванне нямецкай палітыкі ўкраінізацыі на тэрыторыі Беларусі, якая ўвайшла

¹ Яленская, И. Э. Арганізацыя самадапамогі на тэрыторыі Брэстчыны (1941–1944) / И. Э. Яленская // Вес. НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 1998. – № 1. – С. 69–70.

² Еленская, И. Э. Документы немецко-фашистских оккупационных органов управления и учреждений как исторический источник (по материалам Госархива Брестской области): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / И. Э. Еленская; НАН Беларуси, Ин-т ист. – Минск, 1999.

³ Еленская, И. Э. Документы госархива Брестской области о школьной политике оккупационных властей, 1941–1944 гг. (источниковедческий обзор) / И. Э. Еленская // Брест. хронограф. – 1999. – Вып. 2. – С. 230–250.

ў склад Генеральнай акругі Валынь-Падолія¹. Даследчыца звяртае ўвагу на той факт, што «ў ходзе рэгістрацыі мясцовага насельніцтва і ўліку суадносін розных нацыянальных груп немцы выявілі яўную супяречнасць паміж узятым курсам на ўкраінізацыю і рэальнымі ўмовамі. [...] Украінцы патрапілі ў разрад нацыянальных меншасцей. [...] Асаблівасці культурна-этнічнага становішча на Палессі прымусілі немцаў унесці некаторыя карэктывы ў намечаныя планы ўкраінізацыі². І. Яленская падрабязна спыняеца на дзейнасці ўкраінскіх камітэтаў, заўважае, што з мая 1942 г. на Палессі аднавіла сваю дзейнасць культурна-асветніцкае таварыства «Просвіта», у Брэсце ў сакавіку 1942 г. быў створаны «Украінскі тэатр мініяцюра», які на працягу 1942–1943 гг. рэгулярна выязджаў на гастролі па тэрыторыі Палесся. У Лунінцы і іншых мясцовасцях пры ўкраінскіх камітэтах самадапамогі існавалі аматарскія драматычныя гурткі. На тэрыторыі заходнебеларускага Палесся атрымалі распаўсюджанне перыядычныя выданні, якія выходзілі на Украіне і ў Германіі на ўкраінскай мове. Найбольш значнымі з іх былі штотыднёвыя газеты «Наше слово» (Брэст) і «Пінська газета» (Пінск). Наклады выданняў былі значнымі³.

Пытанні культурнага жыцця ў горадзе Брэсце даследуе У. Калаткоў⁴. Ён звяртае ўвагу на працэсы, якія адбываліся ў лоне Украінскай праваслаўнай царквы, на месца ў культурна-асветніцкай дзейнасці ў экстрэмальных абставінах ваенна-часу арганізацый самадапамогі, што ствараліся з ведама

¹ Еленская, И. Немецкая политика украинизации Белорусского Полесья. 1941–1944 годы / И. Еленская // Загародзе-3: матэрыялы навук.-краязн. канф. «Палессе ў ХХ стагоддзі», Беласток, 1–4 чэрв. 2000 г. / уклад. і агул. рэд. Ф. Д. Клімчука, А. Энгелькінг, В. А. Лабачэўскай. – Мінск: Тэхнагогія, 2001. – С. 208–215.

² Тамсама. – С. 209.

³ Тамсама. – С. 210–211.

⁴ Калаткоў, У. Да пытання аб культурным жыцці ў горадзе Брэсце пад час німецкай акупацыі (1941–1944 гг.) / У. Калаткоў. // Загародзе-3: матэрыялы навук.-краязн. канф. «Палессе ў ХХ стагоддзі», Беласток, 1–4 чэрв. 2000 г. / уклад. і агул. рэд. Ф. Д. Клімчука, А. Энгелькінг, В. А. Лабачэўскай. – Мінск: Тэхнагогія, 2001. – С. 216–219.

акупацыйных улад самім гараджанамі па нацыянальнай прыналежнасці.

Звяртае на сябе ўвагу артыкул У. Тугая і С. Тугай «Фольксдойчэ» ў Беларусі¹. Аўтары, між іншым, паспрабавалі вызначыць колькасць гэтай групы насельніцтва на тэрыторыі Беларусі ў гады вайны (звыш 35 тыс. чалавек), даць характарыстыку адносін Германіі да сваіх супляменнікаў, прааналізаваць адносіны фольксдойчэ з астатнім цывільным насельніцтвам. Даследчыкі сцвярджаюць, што «ў шэрагу выпадкаў нямецкая нацыянальная меншасць у Беларусі аказвала нямецкім агрэсарам актыўную дапамогу. Разам з тым значная колькасць «фольксдойчэ» ў Беларусі выступала супраць нацыстаў». У артыкуле знаходзім толькі ўпамінанне аб існаванні нямецкай школы ў Смілавічах. Выпады даследчыкаў супадаюць з высновамі ўкраінскага гісторыка У. Клеца², які вывучае аналагічныя праблемы на Украіне.

Трагічны лёс цыганоў на акупіраваных тэрыторыях Беларусі разглядае ў сваёй кнізе «Загадка балтыйскіх цыганоў» Вальдэмар Калінін³. Аўтар, звяртаючыся да нямецкіх даследаванняў і дакументаў, малюе карціну трагічнага лёсу народа, згадвае аб існаванні двух цыганскіх канцэнтрацыйных лагераў на тэрыторыі Беларусі. На думку даследчыка, за гады вайны загінула каля 40% цыганскага насельніцтва Беларусі. Генацыду цыганоў прысвечаны артыкул А. Фрыдмана «Невядомы генацыд: знішчэнне беларускіх цыганоў у 1941–1944», у якім разгледжаны асаблівасці правядзення забойстваў у розных зонах акупацыі.

¹ Тугай, В. В. «Фольксдойчэ» в Беларуси / В. В. Тугай, С. М. Тугай // Беларусь і Германия: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнар. наўук. конф., Мінск, 22 крас. 2004 г. / гал. рэд. А. А. Каваленя, С. Я. Новікаў. – Мінск, 2004. – С. 178–187.

² Клец, В. В. Украинские немцы в условиях оккупации в годы Великой Отечественной войны / В. В. Клец // Германский и славянский миры: взаимовлияние, конфликты, диалог культур (история, уроки, современность): материалы междунар. науч.-практ. конф. 6–8 дек. 2001 г. – Витебск: Изд-во ВГУ им. П. М. Машерова, 2001. – С. 135–138.

³ Калинин, В. И. Загадка балтийских цыган: Очерки истории, культуры и социального развития балтийских цыган / В. И. Калинин. – Минск: И. П. Логвинов, 2005.

⁴ Фрыдман, А. Невядомы генацыд: знішчэнне беларускіх цыганоў у 1941–1944 / А. Фрыдман // Arche. – 2004 . – № 2. – С. 130–142.

Асобную группу складаюць публікацыі, прысвечаныя ўдзелу прадстаўнікоў розных народаў ва ўзброенай барацьбе. Так, пра змаганне татараў і яўрэяў з акупантамі на тэрыторыі Беларусі пісаў Э. Іофе¹. Дзейнасць латышскіх паліцэйскіх і ваенных фарміраванняў на тэрыторыі Беларусі даследавалі А. Літвін² і У. Тугай³. Удзел немцаў і латышоў у партызанскім руху, дапамога мясцовага нямецкага насельніцтва партызанам разглядаліся ў публікацыях У. Паўлава⁴ і У. Тугая⁵.

Сярод прац замежных даследчыкаў у першую чаргу за-сяродзіць увагу неабходна на **нямецкіх**.

Найбольш значным фундаментальным даследаваннем Другой сусветнай вайны з'яўляецца праект дзесяцітомнага выдання «Германскі рэйх і Другая сусветная вайна», распачаты ў 1970-я гг. Фрайбургскім цэнтрам ваенна-гістарычных даследаванняў. Дзевяты том (Ч. 1. 2004) адметны новым падыходам да вайны – даследаваннем не ваеных падзеяў, а «гісторыі вайны», «гісторыі паўсядзённасці», «гісторыі грамадства»⁶.

Адным з першых нямецкіх гісторыкаў, які звярнуўся да праблем *культурнай палітыкі* нацысцкага рэйхсміністэрства акупіраваных усходніх тэрыторый (Усходняга міністэрства), быў Канстанцін фон Штамаці. Ім праведзена даследаванне

¹ Иоффе, Э. К вопросу об участии татар в Великой Отечественной войне на территории Беларуси / Э. Иоффе // Другая міжнар. навук.-практ. канф. «Исламская культура татараў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі». Да 600-годдзя татарскага асадніцтва на землях Беларуска-літоўскай дзяржавы, распачатага пры Вітаўце Вялікім. – Мінск, 19–20 тр. 1995 г. – Мінск: БДПУ, 1995. – Ч. 2. – С. 130–137; Он же. Белорусские евреи: трагедия и героизм: 1941–1945 / Э. Г. Иоффе. – Минск, 2003.

² Літвин, А. Латышеские полицейские (шутцманшафт) батальоны в Беларуси (1941–1944 гг.) / А. Літвин // Акупацыя Беларусі (1941–1944): пытанні супраціву і калабарацыі. – Мінск: Беларус. кнігазбор, 2000. – С. 230–243.

³ Тугай, У. Латышы ў гады Другой сусветнай вайны / У. Тугай // Германский и славянский миры: взаимовлияние, конфликты, диалог культур (история, уроки, опыт, современность) / материалы междунар. науч.-теор. конф., 6–8 дек. 2001 г. – С. 138–149.

⁴ Паўлаў, У. Беларускія немцы ў Вялікай Айчыннай вайне / У. Паўлаў // Полымя. – 1996. – № 2. – С. 240–252.

⁵ Тугай, У. Латышы ў гады Другой сусветнай вайны. – С. 138–149.

⁶ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – München, 2004. – Bd. 9: Die Deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. Erster Halbband: Politisierung, Vernichtung, Überleben; hrsg. Jörg Echternkamp.

дзейнасці культурна-палітычнага аддзела Рэйхскамісарыята «Остланд», у склад якога ўваходзіла Генеральная акруга Беларусь, а таксама культурна-палітычнага аддзела Усходняга міністэрства, які пазней быў перайменаваны ў «асобы рэфэрат навукі і культуры»¹.

Другой падобнага кшталту кнігай з'яўляеца даследаванне Ганса-Дзітэра Хандрака «Рэйхскамісарыят «Остланд». Культурная палітыка германскай адміністрацыі паміж аўтаноміяй і гвалтоўным далучэннем да пануючай ідэалогіі»².

Цікавыя вывады ўтрымлівае артыкул Эльке Фроліх «Указанні рэйхсміністэрства народнай асветы і прапаганды адносна культурнай праблемы на акупіраваных абшарах». Даследчыца звязтае ўвагу на няпэўнасць культурна-палітычнага становішча захопленых зямель у першыя месяцы акупацыі. Кіруючая культурна-палітычная лінія ведамства Гебельса прадугледжвала рэзкую процівагу метадам Сталіна. Таму ўзнік план зрабіць культурныя саступкі ў галіне рэлігійнай свабоды, культурнай аўтаноміі і самакіравання. Але ўжо да пачатку 1942 г. культурная палітыка ў адносінах да ўсходніх народаў была асуджана на правал, бо абязцянні насельніцтву і рэальная практыка разыходзіліся. У 1943 г. на змену тэндэнцый у культурнай палітыцы паўплывала развіццё ваенных падзеяў³.

Асобна неабходна спыніцца на даследаванні *вынішчэння савецкіх яўрэяў*. Найбольш значнай працай па дадзенай праблеме з'яўляеца «Энцыклапедыя халакосту», падрыхтаваная пры ўдзеле 200 навукоўцаў з розных краін свету. У кнізе змешчаны матэрыялы аб прычынах, ходзе і выніках генацыду яўрэяў у час нацысцкага панавання ў Еўропе⁴.

¹ Stamati, C. G. «Kulturpolitik» des Ostministeriums / C. G. Stamati // Vierte-Jahrshefte für Zeitgeschichte. – 1956. – N 6.

² Handrak, H.-D. Das Reichskommissariat Ostland. Die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung 1941–1944 / H.-D. Handrak. – Hannover; München, 1981.

³ Fröhlich, E. Die Anweisungen des Reichsministeriums für Volksaufklärung und Propaganda bezüglich des Kulturproblems in okkupierten Gebieten / E. Fröhlich // Inter arma non silent Musae. The War and the Culture 1939–1945. – Warszawa, 1977. – S. 238–239.

⁴ Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung der europäischen Juden. – Berlin, 1996. – Bd. 3; hrsg. von E. Jäkel, P. Longerich, J. H. Schöps.

Маштабы генацыду яўрэйскага насельніцтва на акупіраванай тэрыторыі СССР раскрывае Г. Робель у матэрыяле «Савецкі Саюз» у надрукаванай пад кіраўніцтвам В. Бенца калектывай працы «Маштабы генацыду. Колькасць яўрэйскіх ахвяр нацыянал-сацыялізму»¹. Асобнае месца займаюць даследаванні дзеянасці айнзацгруп, якія абапіраюцца на аналіз такіх дакументальных крыніц, як «Зводкі паведамленняў з СССР», «Паведамленні з акупіраванай усходняй тэрыторыі», «Даклады аб дзеянасці і становішчы айнзацгруп службы бяспекі і СД у СССР». Гэта працы Г. Краўніка², Г.-Г. Вільгельма³, А. Штрайма⁴, М. Бросцата⁵, Г.-А. Якабсена⁶, Ф. Фёрстэра⁷.

Некаторая пытанні жыцця этнічных супольнасцей Беларусі ў перыяд акупацыі асвятляюцца ў шэрагу прац, прысвечаных *гісторыі акупацыі*.

Новае бачанне праблем акупацыі здолеў прадставіць Хрысціян Герлах у працы «Скалькуляваныя забойствы: нямецкая эканамічная і вынішчальная палітыка ў Беларусі 1941–1944 гг.»⁸. Для нас цікаласць уяўляюць прыведзеныя

¹ Robel, G. Sowjetunion / G. Robel // Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus; hrsg. von W. Benz. – München, 1996. – S. 499–560.

² Krausnick, H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42 / H. Krausnick, H.-H. Wilhelm. – Stuttgart, 1981.

³ Wilhelm, H.-H. Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42 / H.-H. Wilhelm. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1996.

⁴ Streim, A. Das Völkerrecht und die sowjetischen Kriegsgefangenen / A. Streim // Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zum «Unternehmen Barbarossa»; hrsg. von B. Werner. – München; Zürich, 1991. – S. 291–308.

⁵ Broszat, M. Anatomie des NS-Staates: in 2 Bd. Bd. 2: Konzentrationslager. Kommissarbefehl. Judenverfolgung / M. Broszat, H.-A. Jacobsen, H. Krausnick. – Olten, Freiburg i. Br., 1965.

⁶ Jacobsen, H.-A. Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener / H.-A. Jacobsen // Broszat M., Jacobsen H.-A., Krausnick H. Anatomie des NS-Staates: in 2 Bd. – Olten, Freiburg i. Br., 1965. – Bd. 2: Konzentrationslager. Kommissarbefehl. Judenverfolgung. – S. 161–197.

⁷ Förster, J. Wehrmacht, Krieg und Holocaust / J. Förster // Die Wehrmacht. Mithos und Realität; hrsg. von R.-D. Müller, H.-E. Volkmann. – München, 1999. – S. 948–963.

⁸ Gerlach, Ch. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944 / Ch. Gerlach. – Hamburg, 2000.

звесткі аб колькасці насельніцтва, узаемаадносінах розных нацыянальных груп, характарыстыка нацыянальнай палітыкі акупантатаў на Беларусі. Аўтар асвятляе дзеяніасць айн-зацгруп, якія былі практычнымі вырашальнікамі праблем фольксдойчэ, бежанцаў і «яўрэйскага пытання». Апошняму даследчык адводзіць значную колькасць старонак. Х. Герлах – адзін з нешматлікіх гісторыкаў, які звяртае ўвагу на пераследаванні акупантамі цыганоў. Ён прыводзіць звесткі аб арыштах і забойствах прадстаўнікоў гэтай групы насельніцтва. Таксама аўтар разглядае пытанні аб пасяленнях узброеных фарміраванняў Камінскага, казакаў і каўказцаў на тэрыторыі Беларусі.

Сярод прац гэтай групы неабходна назваць даследаванні У. Гартэншлегера «Горад Мінск у гады нямецкай акупацыі (1941–1944)¹», Б. К'яры «Штодзённасць за лініяй фронту. Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941–1944 гг.)»², «Нямецкая цывільная адміністрацыя ў Беларусі 1941–1944»³, «Ваеннае грамадства: Беларусь ў Другой сусветнай вайне»⁴, «Нямецкае панаванне ў Беларусі. Разважанні на лакальным і гістарычным палях»⁵, «Гісторыя як вынік гвалту: Беларусь як дзіця дзвюх сусветных войнай»⁶, «Савецкія акупіраваныя тэрыторыі, ці Развагі аб

¹ Gartenschläger, U. Die Stadt Minsk während der deutschen Besetzung (1941–1944) / U. Gartenschläger. – Köln, 1988.

² Chiari, B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941–1944 / B. Chiari. – Düsseldorf, 1998. На бел. м.: К'яры, Б. Штодзённасць за лініяй фронту. Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941–1944 гг.) / Б. К'яры. – Мінск, 2005.

³ Chiari, B. Deutsche Zivilverwaltung in Weissrussland 1941–1944 / B. Chiari // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – 1993. – Bd. 52, H. 1. – S. 67–89.

⁴ Chiari, B. Die Kriegsgesellschaft Weissrussland im Zweiten Weltkrieg (1939–1944) / B. Chiari // Handbuch der Geschichte Weissrussland; hrsg. von D. Bezrau, R. Lindner. – Göttingen, 2001. – S. 408–424.

⁵ Chiari, B. Deutsche Herrschaft in Weissrussland. Überlegungen zum lokalen und historischen Umfeld / B. Chiari // Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden; hrsg. von W. Kaiser. – Berlin; München, 2002. – S. 137–159.

⁶ Chiari, B. Geschichte als Gewalttat. Weissrussland als Kind zweier Weltkriege / B. Chiari // Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich; hrsg. von B. Thos, H.-E. Volkmann. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002. – S. 615–631.

нямецкім панаванні ў эпоху сусветных войнаў»¹, Х. Ленхарда «Жыццёвая прастора на ўсходзе: немцы ў Беларусі 1941–1944»². У адзначаных працах на падставе архіўных дакументаў раскрываюцца мэты цывільнай адміністрацыі, праз дзейнасць якой на акупіраванай тэрыторыі ўводзіўся нямецкі «новы парадак». Аўтары імкнуцца да асвятлення дзейнасці розных органаў нямецкай акупацыйнай адміністрацыі праз яе ўпłyў на жыццё простых людзей. На першым плане ў даследчыкаў – звычайны чалавек, які пастаўлены ў жорсткія ўмовы выжывання. Перад ім стаяць такія праблемы, як пошук харчавання, адзення, магчымасць мець жыллё, захаваць здароўе, атрымаць працу.

Працяг разважанняў па гэтай тэмэ знаходзім у артыкуле А. Бракеля «Міжнацыянальныя канфлікты як наступствы нацыянальнай палітыкі савецкай і нямецкай улад» (1939–1944)³. А. Бракель, як і Б. К'яры⁴, шукае перадумовы міжнацыянальных канфліктаў перыяду акупацыі ў нацыянальнай палітыцы савецкіх улад у 1939–1941 гг. Гэта датычыць той тэрыторыі Беларусі, якая з пачаткам Другой сусветнай вайны апынулася ў складзе БССР. Аналізуючы палітыку савецкіх улад на новых тэрыторыях, аўтар заўважае: «Так атрымалася, што бальшавікі, якія бралі абавязацельства па вызваленні нацыянальных меншасцей, у рэшце рэшт, праводзілі палітыку, якая супярэчыла гэтай мэце»⁵. Асноўным быў польска-беларускі антаганізм. Ён атрымаў працяг у перыяд нямецкай акупацыі. Даследчык заўважае,

¹ К'яри, Б. Советские оккупированные территории, или Размышления о немецком господстве в эпоху мировых войн / Б. К'яри // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць. – Мінск, 2004. – С. 133–142.

² Lenhard, H. «Lebensraum im Osten». Deutsche in Belorussland 1941–1944 / H. Lenhard. – Düsseldorf, 1991.

³ Бракель, А. Межнациональные конфликты как следствие национальной политики советской и немецкой властей (1939–1944) / А. Бракель // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць. – Мінск, 2004. – С. 77–84.

⁴ Гл., напр.: Б. К'яри. Советские оккупированные территории, или Размышления о немецком господстве... – С. 133–142.

⁵ Бракель, А. Межнациональные конфликты как следствие национальной политики... – С. 77–84.

што «нямецкія акупанты яшчэ да самага пачатку вайны су-
праць Савецкага Саюза разлічвалі на канфлікты паміж роз-
нымі слаямі насельніцтва і на тое, што яны змогуць гэта
выкарыстаць»¹. У выніку праведзенага аналізу аўтар прыхо-
дзіць да высновы, што «нацыянальная палітыка акупантаў
толькі ў нязначнай ступені адлюстроўвала на паводзінах
населніцтва», і называе прычыны гэтага: «банальнае жа-
данне выжыць у гады вайны адсоўвала нацыянальныя кан-
флікты на задні план»².

Польская гісторыяграфія таксама мае шэраг даследа-
ванняў, у якіх раскрываюцца розныя аспекты культуры на-
цыянальных супольнасцей на тэрыторыі Беларусі. У 2003 г.
у Цэнтры ваенна-гістарычных даследаванняў у Патсдаме
пад рэдакцыяй Б. К'яры і Ю. Каханоўскага выйшла калек-
тыўная праца «Польская Айчынная вайна. Гісторыя і міфы
пра Армію Краёву з часоў Другой сусветнай вайны». Яе асоб-
ныя матэрыялы прысвечаны праблемам каталіцкай царквы,
«нацыянальных канфліктаў» на тэрыторыі Заходняй Бела-
русы, палітыцы «выцяснення палякаў» з мясцовых органаў
кіравання на тэрыторыі Генеральнай акругі Беларусь³.

Пытанням змены этнічнай структуры насельніцтва Бе-
ларусі ў час нямецкай акупацыі прысвяціў некалькі прац
Яўген Мірановіч⁴. Юрый Туронак у кантэксце нацыяналь-
най палітыкі фашистыкіх улад разгледзеў праблемы побыту
і жыцця людзей пад акупацыяй⁵.

¹ Бракель, А. Межнациональные конфликты как следствие национальной политики... – С. 81

² Тамсама. – С. 82.

³ Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg; hrsg. von B. Chiari unter Mitarbeit von J. Kochanowski. – München, 2003.

⁴ Mironowicz, E. Źmiany struktury etnicznej na Białorusi w okresie okupacji niemieckiej (1941–1944) / E. Mironowicz // Białoruskie Zesz. Historyczne. – 2003. – N 21. – S. 114–116; Ён жа. Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku / E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik. – Białystok: Wyd-wo Un-tu w Białymstoku, 2005.

⁵ Туронак, Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Туронак. – Мінск, 1993.

Экстэрмінацыі польскай інтэлігэнцыі ўлетку 1942 г. з тэрыторыі Навагрудчыны прысвечана даследаванне Антонія Галіньскага¹. Апісваючы падзеі, аўтар звяртае ўвагу на той факт, што ў выніку праведзенай улетку 1942 г. «антыпольскай акцыі» акупантаў былі затрыманы не толькі палякі, але і беларусы, татары, «увогуле тыя, хто перашкаджаў гітлераўскім уладам ці беларускім калабарантам»². У далейшым польская інтэлігэнцыя панесла страты ў выніку антыпартызанскай акцыі верасня 1943 г. і ў астатнія дні акупацыі дадзеных тэрыторый. Працяг тэмы «антыпольскага терору» знаходзім у працы гэтага ж аўтара «Мартыроалогія каталіцкага духавенства ў 1939–1945 гг. у святле дакументаў Інстытута нацыянальнай памяці»³.

Тэрор на тэрыторыі Віленшчыны даследуе Марыя Вардзыńska⁴. Гісторык падрабязна спыняеца на розных аспектах нацыянальнай палітыкі акупантаў на тэрыторыі Віленшчыны (маецца на ўвазе Віленскае ваяводства з такімі беларускімі гарадамі, як Браслаў, Дзісна, Маладзечна, Ашмяны, Паставы, Вілейка). Яна звяртае ўвагу на той факт, што ўжо ў верасні 1941 г. германскія ўлады заўважылі, што на Віленшчыне «паміж палякамі і літоўцамі напружанне ўзрасло да такой ступені, што толькі прысутнасць німецкіх войскаў стрымлівае адкрыты выбух»⁵. Шавіністычныя настроі літоўцаў у 1942 г. прывялі да сутычак з беларускім насельніцтвам.

¹ Galiński, A. Eksterminacja inteligencji polskiej latem 1942 r. w Nowogródzkim / A. Galiński // Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej. – 1991. – T. XXXIII. – S. 185–198.

² Тамсама. – С. 190.

³ Galiński, A. Martyrologia duchowienstwa katolickiego w latach 1939–1945 w świetle dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Scigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu / A. Galiński // Przegląd Zachodni. – 2003. – N 4. – S. 129–144.

⁴ Wardzyńska, M. Terror na okupowanej Wilenszczyźnie w latach 1941–1943 w świetle «Ereignismeldungen aus der UdSSR» i «Meldungen aus den besetzten Ostgebieten» / M. Wardzynska // Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej. – 1992. – T. XXXIV. – S. 95–111.

⁵ Тамсама. – С. 103.

Тэма беларуска-польскіх стасункаў у час Другой сусветнай вайны працягваецца ў даследаванні Марэка Вяржбіцкага¹. Ён адзначае, што «распальванне нацыянальных канфліктаў на акупіраванай тэрыторыі было адным з элементаў нямецкай палітыкі, які павінен быў аблегчыць панаванне на шматнацыянальныя зямлі»².

У 1999 г. у Польшчы пабачыла свет грунтоўная манаграфія Дарыуша Матэльскага «Немцы ў Польшчы ў XX стагоддзі»³. На старонках кнігі можна знайсці цікавую інфармацыю па гісторыі нямецкага насельніцтва зямель Захадняй Беларусі, нацыянальной палітыкі Германіі адносна нямецкай дыяспары, польска-нямецкіх стасункаў у 1939–1945 гг.

Гісторыя татараў у гады Другой сусветнай вайны разглядаецца ў кнізе Яна Тышкевіча «З гісторыі польскіх татараў 1794–1944». У раздзеле, прысвяченым польскім татарскім дзеячам 1925–1944 гг., аўтар распавядае пра грамадска-рэлігійную дзеянасць муфція Шынкевіча⁴.

Трагічнаму лёсу цыганоў на акупіраваных польскіх землях прысвечаны артыкул Монікі Юшкевічаўны⁵. Ён цікаўны агульнай характарыстыкай становішча цыганоў у Трэцім рэйху, выпрацаванай гітлераўцамі расавай класіфікацыі цыганоў і іх этнічнай прыналежнасці, гісторыяй цыганска-лагера ў Лодзі і спрабай вызначэння страт сярод цыганоў у Еўропе.

¹ Wierzbicki, M. Białorusini i Polacy na Zachodniej Białorusi (ziemie północno – wschodniej II Rzeczypospolitej) w latach II wojny światowej / M. Wierzbicki // XX stагоддзе ў гісторыі палякаў і беларусаў: матэрыялы бел.-пол. наўук. канф., Мінск, 20–21 ліст. 2000 г. / адк. рэд. У. Міхнок, П. Ганцарэк. – Мінск: БДУ, 2001. – С. 190–205.

² Тамсама. – С. 205.

³ Matelski, D. Niemcy Polski w XX wieku / D. Matelski. – Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN; Poznań, 1999.

⁴ Tyszkiewicz, J. Z historii Tatarów polskich 1794–1944. Źbiór szkiców z aneksami źródłowymi / J. Tyszkiewicz. – Pułtusk: Wyższa szkoła humanistyczna w Pułtusku, 1998.

⁵ Juszkiewiczowna, M. Tragiczny los cyganów na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1945 / M. Juszkiewiczowna // Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej. – 1992. – T. XXXIV. – S. 66–93.

Такім чынам, гісторыя нацыянальных супольнасцей Беларусі ў перыяд германскай акупацыі яшчэ не стала тэмай асобнага даследавання. На сёння існуюць працы, у якіх толькі часткова раскрываецца змест гэтага пытання. Спадзяёмся, што дадзеная манаграфія дазволіць у пэўнай ступені раскрыць праблему, выкліча інтарэс у чытача і паслужыць асновай для далейшых пошукаў.

Глава 2

КРЫНІЦЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

Увесь комплекс архіўных дакументаў па акрэсленай пра-
блеме можна падзяліць на некалькі груп.

1. Дырэктыўныя дакументы. Да іх адносяцца:
 - а) дакументы рэйхскамісарыятаў «Остланд», «Украіна»,
рэйхсміністэрства акупіраваных усходніх тэрыторый, пра-
вінцыі Усходняя Прусія;
 - б) дакументы Генеральнага камісарыята Беларусь;
 - в) дакументы павятовых, акруговых і гарадскіх каміса-
рыятаў;
 - г) дакументы раённых упраў.
2. Справаздачы.
3. Статыстычныя дакументы.
4. Кадравыя дакументы: картатэкі, анкеты, спісы.
5. Аўтабіографіі.

Агульнае ўяўленне аб **колькасці і тэрытарыяльным
знаходжанні** дадзеных груп насельніцтва дазваляюць ства-
рыць дакументы, якія тычацца *перапісу насельніцтва*, што
былі праведзены восенню 1941 і вясною 1943 г. Напрыклад,
сярод матэрыялаў Дзяржаўнага архіва Мінскай вобласці
(ДАМВ) захоўваецца загад камісара Мінскай акругі раён-
ным бургамістром ад 27.10.1941 г. аб неабходнасці «зараз жа
ўстанавіць з якіх народнасцей складаецца насельніцтва па-
асобных раёнаў, менавіта, паасобку немцаў, палякаў, белару-
саў, рускіх, літоўцаў, жыдоў і інш. нацыянальнасцей. Пры
гэтым неабходна паасобна скласці сьпіс моладзі да 16 год»¹
(тут і далей тэксты дакументаў, складзеных на беларускай

¹ Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці (ДАМВ). – Ф. 623. – Воп. 1. – Спр. 1. –
Арк. 127.

мове, падаюцца ў арыгінале). Сярод дакументаў справы 4 фонда 1 (Мінская раённая управа) – спісы насельніцтва Мінскага раёна, абагульненыя па раёне і асобных валасцях, складзеныя з пазначэннем нацыянальнасцей (немцы, беларусы, рускія, літоўцы, палякі, яўрэі і інш.) і падзелам на мужчын і жанчын. Па аналагічным прынцыпе прыводзяцца звесткі аб нацыянальным складзе моладзі да 16 гадоў¹. У асобных спісах сярод нацыянальнасцей пазначаны татары, латышы, украінцы, чуваши, узбекі, балгары, удмурты, казахі. У ДАМВ захоўваюцца і іншыя спісы аб колькасці і нацыянальнай прыналежнасці грамадзян². У справе 623 гэтага ж вопісу ёсьць загад камісара Мінскай раённой управы ад 11 сакавіка 1943 г. усім старшыням валасцей аб правядзенні да 1 красавіка перапісу насельніцтва з падрабязным тлумачэннем правіл складання і запаўнення³. У фондах Гродзенскага павятовага камісарыята заходзіцца цікавы дакумент – апісанне Гродзенскага павета з дадзенымі па нацыянальным складзе і колькасці насельніцтва, адказ на запыт начальніка Беластоцкага грамадзянскага ўпраўлення аб колькасным і нацыянальным складзе насельніцтва ў Гродзенскім павеце (студзень 1944 г.)⁴.

Звяртае на сябе ўвагу анкета, запоўненая ў верасні 1942 г. гродзенскім павятовым камісарам. У ёй закранаецца шэраг пытанняў, адказы на якія дазваляюць дэталёва аднавіць гісторыю этнічных працэсаў, што адбываліся ў той час у краі. Апрача статыстычных звестак па колькасці карэнных немцаў, асоб нямецкай нацыянальнасці, якія пражывалі за межамі Рэйха (фольксдойчэ), беларусаў, палякаў, яўрэяў і літоўцаў, заходзім звесткі з адзнакай лаяльнасці мясцовых палякаў і беларусаў, актыўнасці насельніцтва ў справах нацыянальнага будаўніцтва, культуры і шмат інш.⁵

¹ ДАМВ. – Ф. 623. – Воп. 1. – Спр. 4. – Арк. 74.

² Тамсама. – Ф. 1549. – Воп. 1. – Спр. 34. – Арк. 112, 116, 117; Ф. 1039. – Воп. 1. – Спр. 35.

³ Тамсама. – Ф. 623. – Воп. 1. – Спр. 512. – Арк. 57.

⁴ Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (ДАГрВ). – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 284.

⁵ Тамсама. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 251–259.

Асобна неабходна вызначыць групу дакументаў, у якую ўваходзяць *спісы насельніцтва па нацыянальнасцях*. На-прыклад, у ДАМВ захоўваюцца спісы нямецкага насельніцтва Мінскага раёна на каstryчнік–лістапад 1941 г.¹ У іх прыводзяцца звесткі пра галаву сям'і і колькасць едакоў, месца жыхарства і працы галавы сям'і. У далейшых дакументах гэтая група насельніцтва называецца «волгадойтш». У гэтым жа архіве захоўваюцца спісы фольксдойчэ, якія пражывалі на тэрыторыі Абчацкай воласці па стане на 25.12.1941 г.² і на тэрыторыі Любанскага раёна па стане на 1.05.1943 г.³ Спісы складзены з пазначэннем усіх сямейнікаў, года і месца іх нараджэння, месца пражывання, нацыянальнасці (апошняе толькі ў выпадку Любанскага раёна). Спіс грамадзян нямецкай нацыянальнасці (фольксдойчэ), якія пражывалі на тэрыторыі Пухавіцкага, Мінскага, Смалевіцкага і Уздзенскага раёнаў, захоўваецца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (НАРБ)⁴. Спісы утрымліваюць звесткі па власцівасцях пра месца нараджэння і актуальнага жыхарства, дату нараджэння, веравызнанне, спецыяльнасць фольксдойчэ (не ва ўсіх дакументах утрымліваюцца адразу ўсе пазначаныя пазіцыі). Дакументы датуюцца 26 верасня – 21 каstryчніка 1941 г. Матэрыялы дазваляюць прасачыць рух насельніцтва (у які час з'явіліся на Беларусі і адкуль), правесці аналіз па адносінах да рэлігійных культаў, даць узроставую харектарыстыку. Так, толькі на тэрыторыі Смалевіцкага раёна пражывалі 556 чалавек фольксдойчэ, у Пухавіцкім – 139, Мінскім – 564 чалавек. У фондзе Гродзенскага павятовага камісарыята таксама ёсць такога кшталту дакументы⁵. У некаторых справах апрача спісаў знаходзяцца і анкеты фольксдойчэ, перапіска ў справе ўстанаўлення нямецкага паходжання асобных людзей⁶. Акрамя гэтага,

¹ ДАМВ. – Ф. 623. – Воп. 1. – Спр. 4. – Арк. 171–176, 193–210.

² Тамсама. – Спр. 143.

³ ДАМВ. – Ф. 1039. – Воп. 1. – Спр. 22.

⁴ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 393. – Воп. 4. – Спр. 6.

⁵ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 188, 571.

⁶ Тамсама. – Спр. 289а, 292, 334, 574.

акупацыйная адміністрацыя складала спісы нямецкіх дзяцей. У некаторых выпадках гэта было звязана з пытннем адкрыцца школ для дзяцей рэйхс- і фольксдойчэ¹. Падобныя дакументы знаходзяцца і ў Дзяржаўным архіве Брэсцкай вобласці (ДАБрВ)².

У фондах НАРБ³ захоўваюцца датаваны 3.11.1941 г. загад генеральнага камісара Беларусі ўсім абласным камісарам аб прадстаўленні звестак адносна колькасці *tataraў*, а таксама распараджэнне ад 26.02.1942 г. аб прадстаўленні звестак пра колькасць прыхільнікаў іслamu. У гэтай жа справе знаходзяцца справаздачы павятовых камісараў з неабходнымі звесткамі па абодвух распараджэннях, што дазваляе атрымаць дастаткова суб'ектуўную звесткі аб колькасці татарскага насельніцтва на тэрыторыі Генеральнай аругі Беларусь на канец 1941 – пачатак 1942 г. і мусульманскага – на вясну 1942 г. На падставе атрыманых звестак 27 сакавіка 1942 г. у Рыгу была накіравана абавязковая справаздача аб колькасці прыхільнікаў іслamu ў Генеральнай акрузе Беларусь. Справаздача не ўтрымлівае звестак з Вілейкі, Баранавічаў, Ліды і Навагрудка. Звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што ў дакуменце прыводзяцца колькасныя звесткі не аб мусульманах, як пазначана ў тэме (Betr.: Anhänger des Islams im Generalbezirk Weißruthenien), а аб колькасці татараў («Im einzelnen verteilen sich die Tataren auf die Gebiete in folgender Weise...»). Статыстычныя звесткі аб колькасці мусульман у Вілейскім (на 6 мая 1942 г.) і Слуцкім (на 12 лістапада 1941 г.) акруговых камісарыятах знаходзяцца ў справе 425⁴. У спісе па Вілейскім акруговым камісарыяце звесткі прыведзены па кожным раёне адпаведна з запытам рэйхскамісара. Дадзеныя табліцы дазваляюць атрымаць звесткі не толькі аб колькасці мусульман, але і аб іх нацыянальнасці, колькасці

¹ НАРБ. – Ф. 393. – Воп. 5. – Спр. 68; ДАМВ. – Ф. 623. – Воп. 1. – Спр. 145; ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58.

² Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (ДАБрВ). – Ф. 2135. – Воп. 1. – Спр. 7; Ф. 2149. – Воп. 1. – Спр. 8.

³ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 386.

⁴ Тамсама. – Воп. 1.

мячэцей, кіраўніку абшчыны, сувязях з замежнымі магаметанскімі краінамі, жаданні (ці нежаданні) татарскай часткі мусульманскага насельніцтва перасяліцца пасля вайны ў Сярэднюю Азію¹.

Статыстычныя звесткі аб *рускіх* мы здолелі адшукаць толькі ў фондах ДАГрВ. У спісах, складзеных у сакавіку 1942 г., прыводзяцца звесткі па асобных населеных пунктах павета аб колькасці, месцы, даце нараджэння, асобна падаюцца спісы мужчын ад 14 да 60 гадоў з пазначэннем сямейнага становішча².

Наступную групу дакументаў складаюць спісы, аўтабіографіі, анкеты і заявы супрацоўнікаў медыцынскіх установ і школ³, спісы вучняў школ⁴, справы на валасных старшынь⁵. Сярод гэтых людзей былі прадстаўнікі розных нацыянальнасцей. Цікавыя анкетныя звесткі даюць уяўленне аб паўсядзённым жыцці і лёсе людзей, дазваляюць выспектліць месца паходжання, веравызнанне і даведацца аб бацьках (у некаторых выпадках – дзядах). Спісы дазваляюць падлічыць долю прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей сярод усіх супрацоўнікаў. Аб пэўнай долі суб'ектыўізму інфармацыі сведчаць факты пазначэння людзымі сваёй нацыянальнасці. Напрыклад, сярод анкет і аўтабіографій настаўнікаў школ Плещаніцкага раёна Барысаўскай акругі знаходзім цікавыя выпадкі вызначэння нацыянальнасці як «каталіцкая». У адной з анкет у графе «нацыянальнасць» слова «паляк» выпраўлена на «беларус»⁶. У аўтабіографіі іншай настаўніцы напісана «па нацыянальнасці беларус», а ў анкете ў графе «нацыянальнасць» – «каталіц-

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 386.

² ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 6, 11, 14–16, 20, 22–23, 25.

³ НАРБ. – Ф. 393. – Воп. 3. – Спр. 113, 114, 117; ДАГрВ. – Ф. 2120. – Воп. 1. – Спр. 3, 5, 15, 24; Ф. 2135. – Воп. 1. – Спр. 325, 360, 405; Ф. 2135. – Воп. 2. – Спр. 163.

⁴ ДАГрВ. – Ф. 2120. – Воп. 1. – Спр. 40, 54; Ф. 2135. – Воп. 1. – Спр. 399; Ф. 2135. – Воп. 2. – Спр. 166, 167.

⁵ НАРБ. – Ф. 393. – Воп. 3.

⁶ Тамсама. – Воп. 5. – Спр. 19.

кай»¹. Найбольшая колькасць дакументаў захоўваецца ў фондах Пінскага гарадскога упраўлення Пінскага акруговага камісарыята² і Пінскага акруговага ўпраўлення Пінскага акруговага камісарыята³.

Цікавым падаецца «Спіс супрацоўнікаў гарадской аптэкі ў Нясвіжы», які захоўваецца ў фондах ДАМВ (Нясвіжская раённая ўправа)⁴. У ім даюцца падрабязныя характеристыкі супрацоўнікаў з пазначэннем даты нараджэння, нацыянальнасці, адукцыі, лаяльнасці да ўлад, напрыклад: «Т-вская [прозвішча ў этичных мэтах не называем, стыль захаваны. – *Д. К.*] Марія Броніславовна. 1910 г. полячка, в 1932 г. окончила учительскую семінарію в Несвіже. С 33 по 36 г. работала учительницей, с 36 г. по сей час работает в Отделе здравоохранения и аптеки. Отец её работает в Финотделе и является закалённым польским шовинистом. В 43 г. он сказал: «ещё прідёт время когда полякі рускіх і белоруссов будут резать ножамі». Дочь таго же політическага взгляда і настроенія»⁵.

Архіўныя дакументы сведчаць аб дастаткова распаўсюджанай тэндэнцыі насельніцтва да змены нацыянальнасці. Галоўным чынам людзі хадайнічалі аб прызнанні факта прыналежнасці іх не да польскай, а да беларускай нацыянальнасці. У фондах Мінскай раённой управы (ДАМВ) такія заявы захоўваюцца ў некалькіх справах⁶.

Асобны комплекс складаюць дакументы нацыянальных камітэтаў узаемадапамогі. У фондах ДАБрВ яны ўтвараюць некалькі фондаў: Украінскага камітэта ўзаемадапамогі, які дзеянічаў у Брэсце ў 1941–1943 гг. (ф. 202), Рускага нацыянальнага камітэта ўзаемадапамогі (1941–1944, ф. 203). У НАРБ

¹ НАРБ. – Ф. 393. – Воп. 5. – Спр. 20. – Арк. 68, 69.

² ДАБрВ. – Ф. 2135. – Воп. 2. – Спр. 100, 101, 725–741, 832, 866–874, 1109, 1399.

³ Тамсама. – Воп. 1. – Спр. 175–177, 200, 234, 238–241, 253, 254, 290, 624, 625, 678, 679, 704–708, 724–760, 764–768, 770, 783, 842–850, 878, 879, 893, 894, 895–898, 911, 917–920.

⁴ ДАМВ. – Ф. 1549. – Воп. 1. – Спр. 34, 125–128.

⁵ Тамсама. – Спр. 34, 125.

⁶ ДАМВ. – Ф. 623. – Воп. 1. – Спр. 6, 516.

захоўваюцца дакументы аб дзеянасці Саюза рускай моладзі¹, Саюза татарскай моладзі і татарскіх камітэтаў². З названих найбольшую цікавасць маюць дакументы фонда Украінскага камітэта ўзаемадапамогі. У ім знаходзяцца лісты членаў камітэта, заявы з просьбай працаўладкавання, заявы настаўнікаў і вучняў аб прыняці на працу і вучобу, прашэнні бацькоў да дырэктара тэхнічнай школы ў Брэсце аб вызваленні ад платы за навучанне, аўтабіографіі настаўнікаў, спісы вучняў і настаўнікаў украінскай тэхнічнай школы, падзел гадзін выкладання паміж настаўнікамі школы № 6 у Брэст-Літоўску, спіс настаўнікаў двухгадовай жаночай рамеснай школы ў Брэсце, праграмы выкладання прадметаў у тэхнічнай і пачатковай школах, навучальнаяная праграма для тэхнічнай школы (падрыхтоўчы курс), расклад заняткаў рамеснай школы, спісы супрацоўнікаў Украінскай тэхнічнай школы і спісы супрацоўнікаў на выдачу харчовых картак.

Документы дазваляюць сцвярджаць, што ў Брэсце з пачатку жніўня 1941 г. дзеянічаў Рускі камітэт узаемадапамогі. 11 кастрычніка 1941 г. яго старшыня С. Трыбух звяртаўся ў школьнны аддзел магістрата па падтрымку адкрыцця трох рускіх школ у горадзе і з прапановай аб выкарыстанні канкрэтных будынкаў для іх непасрэдна ў горадзе (вул. Доўгая, 11), на Кіеўскім прадмесці (вул. Рэйманта, 18), на Граёўцы (вул. Граёўская, 9)³. Вядома, што камітэт дзеянічаў да пачатку 1944 г. Пры ім існавала чытальня, загадчыца якой, Лідзія Алыменка, атрымлівала зарплату⁴.

Вялікая ўвага ў правядзенні нацыянальна-культурнай палітыкі акупацыйных улад звярталася на *фольксдойчэ*. Асобным раздзелам у распараджэнні № 2 шэфа групы «Цэнтр» ад 13 ліпеня 1941 г. пропісаны «Абыходжанне з фольксдойчэ»⁵.

¹ НАРБ. – Ф. 385. – Воп. 2. – Спр. 5, 20, 39; Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 7а.

² Тамсама. – Ф. 385. – Воп. 2. – Спр. 5.

³ ДАБрВ. – Ф. 203. – Воп. 1. – Спр. 1. – Арк. 30.

⁴ Тамсама. – Ф. 2135. – Воп. 1. – Спр. 348. – Арк. 69–69 адв.

⁵ НАРБ. – Ф. 393. – Воп. 3. – Спр. 42. – Арк. 1.

У справе 756¹ (НАРБ) знаходзім распараджэнне ад 23.09.1942 г. генеральнага камісара Беларусі «Ахоп, перасяленне і клопат аб фольксдойчэ», перапіску рэйхсміністра па кіраванні ўсходнімі тэрыторыямі з рэйхскамісарам «Остланда» па пытанні прынядцца на грамадзянскую службу фольксдойчэ. Патрабавалася дакладнае вывучэнне звестак аб кожным, хто падае сваё паходжанне як «фольксдойчэ», іх пераправерка і асаблівая асцярожнасць у сумнеўных выпадках. Сярод дакументаў справы 381² (НАРБ) знаходзяцца распараджэнні рэйхсміністэрства акупіраваных усходніх тэрыторый і перапіска з ім, Рэйхскамісарыятам «Остланд» і акруговымі камісарыятамі аб адносінах да фольксдойчэ, іх правах і заработнай плаце.

Не заставаліся па-за ўвагай улад і пытанні нацыянальна-культурнага развіцця мусульманскага насельніцтва. Вялікую цікавасць мае архіўная справа, у якой сярод іншага прадстаўлена перапіска рэйхскамісара «Остланда» з генеральным камісарам Беларусі аб дзеянасці на тэрыторыі генеральнай акругі муфція Шынкевіча, перапіска муфція з кірауніцтвам генералкамісарыята аб адкрыці царкоўных школ у Мінску і Клецку для мусульман, дазвол кірауніцтва на выкладанне Закона божага ў мусульманскіх школах³. У іншых фондах знаходзім ліст камісару г. Мінска ад генеральнага камісара Беларусі з інфармацыяй аб tym, што «імперскі міністр акупіраваных усходніх тэрыторый праяўляе вялікую цікавасць да таго, каб рэлігійнай дзеянасці мусульман не ствараліся ніякія перашкоды, ёй хутчэй неабходна ўсяляк садзейнічаць агульнымі намаганнямі». Таму генеральны камісар Беларусі прасіў «усебакова садзейнічаць адпраўленню рэлігійных абрадаў магаметан і ў горадзе Мінску, выдаць неабходны дазвол на дзеянасць і далей садзейнічаць прадстаўленню мячэці для мусульманскай рэлігійнай дзеянасці»⁴.

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1.

² Тамсама. – Воп. 30.

³ Тамсама. – Воп. 1.

⁴ Тамсама. – Воп. 1. – Спр. 433. – Арк. 2.

На падставе архіўных дакументаў можна прасачыць змены галоўных кірункаў нацыянальна-культурнай палітыкі німецкіх акупацыйных улад. Адным з іх была *школьная справа*. Шэраг канцэптуальных палажэнняў утрымлівае «Часовы школьнны парадак», надрукаваны ва «Урадавым весьніку Генеральнага камісара Беларусі» (1941. – № 2. – 13 кастр.).¹ Сярод іх наступныя: «Для жыдоў не ўстанаўліваецца ніякага абавязковага навучання. Жыдоўскія школы нельга арганізоўваць»; «Выкладанне ў школах будзе на беларускай мове. У мясцовасцях, якія заселеныя польскаю меншасцю, павінна быць у школах у кожнай клясе ня менш 6-цёх гадзін на тыдзень заняткаў пабеларуску»; «Выкладанне рэлігіі зьяўляецца не справай дзяржавы, а справай царквы. Я прадастаўляю праваслаўнай беларускай і каталіцкай царквам выкладанне рэлігіі па-за школай, паводле кіраўнічых зазначэнняў павятовых камісараў. Трэба мець увагу і на магамэтансскую меншасць. Прымус да вывучэння закону Божага будзе карацца»; «Кожнае злоўжываныне школы ў мэтах агітациі польскай меншасці будзе цяжка карацца, бо жыццёвы абшар Беларусі ёсьць перш за ўсё для беларускага жыхарства».

У дакуменце аддзела культуры і адукацыі Мінскага гарадскога камісарыята (чэрвень–ліпень 1942 г.) «Аб школьнай справе Беларусі», які захоўваецца ў ДАМВ, заўважаецца: «Нацыянал-чужыя элементы праводзілі на Беларусі сваю эгаістычную палітыку. Расейскі элемент, усёроўна ці ён у манахічную, ці ў рэспубліканскую, ці ў бальшавіцкую фарбу маліваны, застаецца агентам маскоўскага цэнтралізму»². У дакладзе «Аб школьнай справе Беларусі» (1 чэрвеня 1942 г.) з той жа архіўной справы гаворыцца: «Расейская інтэлігенцыя, якая засталася на Беларусі па Царскай Рәсей, імкненцца пашырыць тут уплывы «адзінай недзялімай Рәсей» як магутнай дзяржавы»³.

¹ ДАМВ. – Ф. 623. – Воп. 1. – Спр. 1. – Арк. 145–146.

² ДАМВ. – Ф. 688. – Воп. 2. – Спр. 2. – Арк. 2.

³ Тамсама. – Арк. 6.

4 кастрычніка 1941 г. генеральны камісар Беларусі выдаў распараджэнне «Аб стварэнні нямецкіх народных школ», якое захоўваецца ў фондах НАРБ¹. Меркавалася ўвесці асобнае навучанне для хлопчыкаў і дзяўчынак.

У справе 58 фонда Гродзенскага павятовага камісарыята² знаходзіцца перапіска ў справе адкрыцця пачатковай школы для дзяцей рэйхсдойчэ³, справаздача аб інспекцыі народнай школы для рэйхсдойчэ і народнай школы для фольксдойчэ ў Гродне за 7 ліпеня 1943 г.⁴, ліст ад кіраўніцтва Саюза нямецкіх дзяўчат Остланда кіраўніку гарадзенскай акругі з прапановай накіраваць школьнью памочніцу для працы ў школе для рэйхсдойчэ⁵, документы адносна адкрыцця школы для рэйхсдойчэ ў Гродне за жнівень 1942 г.⁶, спісы вучняў школы для рэйхсдойчэ⁷, паведамленне школьнай рады аб школе для фольксдойчэ ў Гродне ад 7 жніўня 1942 г.⁸ У апошнім дакуменце прыводзіцца апісанне школы, колькасць вучняў і характеристыка наведвання школы, даецца адзнака ведання вучнямі нямецкай мовы, падрабязна характеристызуюцца настаўнікі, прыводзіцца рэкамендацыі і заўвагі па арганізацыі вучэбна-выхаваўчага працэсу⁹. У справе таксама ёсьць план заняткаў¹⁰. Апрача гэтых дакументаў знаходзіцца і матэрыялы па гісторыі развіцця літоўскіх народных школ за жнівень 1942 – люты 1943 г.¹¹

На жаль, адносна іншых нацыянальных груп насельніцтва мы не можам гаварыць аб дастатковай колькасці архіўных матэрыяляў. Толькі ў дзвюх справах Дзяржаўнага архіва Гродзенскай вобласці маюцца звесткі па гісторыі *цыганоў*.

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

² ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58.

³ Тамсама. – Арк. 197–200.

⁴ Тамсама. – Арк. 30.

⁵ Тамсама. – Арк. 39.

⁶ Тамсама. – Арк. 222–228.

⁷ Тамсама. – Арк. 227.

⁸ Тамсама. – Арк. 223–224.

⁹ Тамсама. – Арк. 224 адв.

¹⁰ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 226.

¹¹ Тамсама. – Арк. 168–173, 205–206.

Сярод дакументаў – данясенне Скідзельскага жандарскага ўчастка аб арышце і расстрэле цыганоў у 1942 г., данясенне бургамістра г. Гродна павятоваму камісару аб заключэнні ў турму г. Гродна цыгана Яна Закшэўскага з жонкаю і трывма дзецьмі за бадзяжніцтва¹, а таксама дакумент аб расправе з групай цыганоў².

Комплекс дакументаў па праблеме гісторыі нацыянальных меншасцей Беларусі ў гады акупацыі ўтрымліваецца ў Архіве актаў новых у Варшаве (Archiwum Akt Nowych, AAN). Гэта воліс 202, які змяшчае дакументы дэпартамента інфармацыі і прэзы Дэлегатуры ўрада Рэчы Паспалітай на акупіраваных тэрыторыях (Delagatura Rządu na Kraj. Departament Informacji i Prasy). Дакументы харектарызуюць становішча нацыянальных супольнасцей краіны, міжэтнічныя адносіны, палітыку акупацыйных улад. У Дэпартаменце дзейнічала Усходняя секцыя і Нацыянальнае бюро. Суправоўнікі апошніх аналізавалі акупацыйную палітыку на ўсходзе, настроі насельніцтва ў цэлым і асобных нацыянальных груп.

Больш поўнаму вывучэнню гісторыі нацыянальных супольнасцей Беларусі дапамагаюць матэрыялы акупацыйнага друку. Сярод газет, якія выдаваліся ў розных зонах акупацыі, неабходна назваць «Менскую газэту» (з 5 лютага 1942 г. выдавалася пад назівай «Беларуская газэта»), «Слонімскую газэту» (з пачатку 1944 г. да 18 красавіка 1944 г. – «Слонімскі кур'ер»), «Беларускую старонку» (выдавалася як беларускамоўны дадатак да газеты «Новый путь» у Віцебску, Орши, Барысаве), «Новую дарогу» (Беласток), а таксама шэраг газет, якія выдаваліся на рускай мове пад аднолькавай назівай у розных гарадах той тэрыторыі Беларусі, што пераважна знаходзілася ў зоне тылу групы армій «Цэнтр» – «Новый путь» (Гомель, Магілёў, Орша, Віцебск, Лепель, Барысаў, Бабруйск, Баранавічы). На рускай мове выдаваліся «Мозырские известия». На ўкраінскай – «Пін-

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 271. – Арк. 6.

² Таксама. – Спр. 100. – Арк. 43.

ська газета» і «Наше слово» (Брэст). Інфармацыйнай насычанасцю вызначаецца газета «Раніца», якая выходзіла для беларускага насельніцтва ў Германіі і друкавалася ў Берліне. У Лепелі з 1942 да пачатку 1944 г. выдавалася газета «Голос народа», якая з'яўлялася органам арганізацыйнага камітэта Нацыянал-сацыялістычнай працоўнай партыі Расіі і Лепельскага акруговага самакіравання. У Навагрудку ў 1944 г. выдавецтва штаба аб'яднаных казацкіх войск выпускала газету «Казак». У Бабруйску ў 1943–1944 гг. выдаваўся «Офицерскій бюллетень РОА» і «На страже Родины».

Шырокое выкарыстанне разнастайных крыніц дапамагло вызначыць агульныя тэндэнцыі нацыянальнай палітыкі акупацыйных улад, правесці рэканструкцыю становішча розных этнічных супольнасцей пад акупацыяй. На жаль, фрагментарнасць крыніц, часам іх недастатковая рэпрэзентатыўнасць не спрыяюць усебаковаму аналізу праблемы.

Глава 3

ЗАХАДЫ ПА ЎМАЦВАННІ РОЛІ ПРАДСТАЎНІКОЎ НЯМЕЦКАЙ СУПОЛЬНАСЦІ

3.1. Ці існавала нямецкая «пятая колона»?

Размовы аб спробах стварэння (нароўні з польскай) нямецкай «пятай колоны» пачаліся ў сярэдзіне 30-х гг. мінуга стагоддзя. На мясцовых палікаў і немцаў у туу пару навешваліся ярлыкі «контррэвалюцыянер а і шпіёнаў».

Сапраўды, Германія разлічвала на нямецкае насельніцтва, якое пражывала ў іншых краінах, спадзявалася на яго падтрымку ў правядзенні акупацыйнай палітыкі, у насаджэнні «новага парадку» на захопленых тэрыторыях.

Такая пазіцыя была вызначана Нацыянал-сацыялісткай рабочай партыяй Германіі (НСДАП) яшчэ ў 1920 г. У першым пункце праграмы партыі, прынятай у 1920 г., вялася гаворка аб неабходнасці «аб'яднання ўсіх немцаў у Вялікую Германію на падставе права народаў на самавызначэнне». У кнізе «Майн кампф» А. Гітлер абвясціў намер аб'яднаць ўсіх немцаў у адну дзяржаву для таго, каб супрацьстаяць змяшэнню крыві расава чистых немцаў з іншымі народамі незалежна ад іх грамадзянства.

У самым пачатку Другой сусветнай вайны, 3 верасня 1939 г., польская армія захапіла «Інструкцыю для войскаў, якія дзейнічаюць супраць Польшчы», у якой выказвалася ўпэўненасць у tym, што «нямецкія і іншыя групы ў Польшчы будуць падтрымліваць аперацыі нямецкіх узброеных сіл». У інструкцыі падрабязна пералічваліся абазначэнні і ўмоўныя слова, з якімі мусілі быць азнаёмлены «групы немцаў, якія актыўна ўдзельнічаюць у барацьбе, і іншыя групы са складу мясцовага насельніцтва» (чырвоныя хусткі з вялікім

жоўтым кругам пасярэдзіне, блакітная нарукаўная павязка з жоўтым кругам або нарукаўныя павязкі са свастыкай¹.

На справе ўсё выглядала не так добра. Германіі так і не ўдалося атрымаць надзеі на падтрымкі з боку мясцовых немцаў, ператварыць іх у сваю «пятую калону». Як адзначаецца ў кнізе Л. дэ Йонга «Нямецкая «пятая калона» ў Другой сусветнай вайне», у 1941 г. у Берлін была паслана афіцыйная справаздача, у якой, у прыватнасці, вялася гаворка аб tym, што «мясцовыя немцы, нават калі яны не з'яўляюцца камуністамі, маюць цалкам няправільнае ўяўленне аб узаемнаадносінах унутры рэйха, а таксама аб нацыянал-сацыялістычных лідэрах. Прадстаўнікам інтэлігенцыі не зразумела пачуццё дыскрымінацыі. Да яўрэяў яны, як правіла, адносяцца абыякава. Паказальным з'яўляецца той факт, што пасля ўступлення нямецкіх войскаў мясцовыя немцы не прынялі зусім ніякіх мераў супраць яўрэяў; больш за тое, яны лічылі яўрэяў бяскрыўднымі людзьмі, якія не выклікаюць ніякай боязі»². Да гэтага ж неабходна дадаць той факт, што фольксдойчэ на тэрыторыях, уключаных у 1939 г. у склад рэспублік СССР, да пачатку вайны фактычна ўжо не было. Як ужо ўпаміналася, у адпаведнасці з германск-савецкім пагадненнемі ў перыяд з канца 1939 да сярэдзіны 1940 г. амаль усё нямецкае насельніцтва з гэтых тэрыторый выехала ў «Вялікі Рэйх». На думку польскага даследчыка Чэслава Лучака, у выніку міграцыйных рухаў на ўключаных у склад СССР землях немцы практична зніклі³. У адпаведнасці з пашпартызацый, праведзенай у верасні 1941 г., у Пінску з больш чым 20 тысяч асоб ва ўзросце звыш 14 гадоў фольксдойчэ налічвалася толькі 23⁴.

¹ Кичихин, А. Н. Советские немцы: откуда, куда и почему? / А. Н. Кичихин // Военно-ист. журн. – 1990. – № 8. – С. 38.

² Цыт. па: Кичихин, А. Н. Советские немцы: откуда, куда и почему? – С. 31.

³ Łuczak, Cz. Ziemie Wschodniej Rzeczypospolitej pod panowaniem radzieckim (1939–1941 i 1944–1945) / Cz. Łuczak // Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej. – 1992. – T. XXXIV. – S. 47–48.

⁴ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). – Sygn. 202/III. – Teczk 201. – K. 52.

Праз тыдзень пасля пачатку Вялікай Айчыннай вайны Гітлер загадаў службе сувязі з нямецкімі нацыянальнымі меншасцямі прыняць тэрміновыя меры па ўліку асоб нямецкай нацыянальнасці на акупіраванай частцы Савецкага Саюза з мэтай вылучэння надзеіных з іх на кіруючу працу ў мясцовыя органы нямецкага дзяржаўнага апарату. Да-кладных звестак аб колькасці асоб нямецкай нацыянальнасці, якія пайшли на супрацоўніцтва з акупацыйнымі ўладамі, няма. У адпаведнасці з уласнымі даследаваннямі, мы можам сцвярджаць, што іх колькасць была нязначнай. Некаторыя факты прыведзены ніжэй.

Сярод беларускіх гісторыкаў першым супраць міфа нямецкай «пятай калоны» выступіў Уладзімір Паўлаў. Ён увёў у навуковы абарот цікавыя і цалкам невядомыя факты аб удзеле немцаў у партызанскіх атрадах, падполлі, актыўным супраціўленні мясцовага насельніцтва акупацыйным уладам¹. Аб тым, што не спраўдлісі спадзяванні акупантаў на падтрымку мясцовых немцаў, сведчыць змест адміністрацыйнага распараджэння за № 2 шэфа групы «Цэнтр» ад 13 ліпеня 1941 г. У яго частцы II пад назвай «Абыходжанне з нямецкім народам» заўважалася, што «частка нямецкага народа ў занятай вобласці не ўнушае даверу»².

3.2. Выкарыстанне фольксдойчэ ў неваеннай службе

Акупацыйныя ўлады не раз вярталіся да пытання выкарыстання мясцовых немцаў для працы на розных пасадах у органах адміністрацыі, на прамысловых прадпрыемствах і ў сельскай гаспадарцы.

19 мая 1942 г. рэйхсміністр акупіраваных тэрыторый выдаў спецыяльнае распараджэнне № I/1/303/42 адносна выкарыстання фольксдойчэ на цывільнай службе. На паса-

¹ Паўлаў, У. Беларускія немцы ў Вялікай Айчыннай вайне / У. Паўлаў – Полымя. – 1996. – № 2. – С. 241–242.

² НАРБ. – Ф. 393. – Воп. 3. – Спр. 42. – Арк. 1.

ды ў цывільным кіраўніцтве гэтыя людзі браліся «часткова з-за недахопу адпаведных сіл». Пры гэтым дапускалася магчымасць няпоўнага прывядзення імі доказаў сваёй прыналежнасці да нямецкай нацыі. «Часта адным з доказаў служыць іх веданне нямецкай мовы, пашпарты ўсіх відаў звычайна несапраўдныя. Неабходна мець на ўвазе, што паколькі шмат хто з яўрэяў у Савецкім Саюзе размаўляў па-нямецку, а таксама тое, што кіраўніцтва СССР прымушала некаторую колькасць савецкіх грамадзян у сувязі з палітычнымі намерамі вывучаць нямецкую мову, мэтазгодным здаецца адносна пацвярджэння паходжання фольксдойчэ ўстановіць жорсткія патрабаванні. Тыя людзі, якія выдаюць сябе за фольксдойчэ, павінны як мінімум быць у стане даць дакладныя звесткі пра сваіх бацькоў, дзеда і бабу, аб сваіх родных мясцінах і да таго падобнае. У выпадку паходжання фольксдойчэ з занятых рэгулярнай арміяй абласцей у сумнёўных выпадках звесткі могуць быць пераправераны. Да немцаў з Паволжжа ці з іншых да цяперашняга часу не акупіраваных тэрыторый трэба падыходзіць з асаблівай асцярожнасцю. Асобы, якія маюць іншыя гены, асабліва яўрэйскія, у любым выпадку не могуць разглядацца як фольксдойчэ. Непераселеная фольксдойчэ з абласцей, у якіх перасяленне ўжо адбылося, да дзейнасці на нямецкіх пасадах больш не дапускаюцца». Рэйхсміністр прасіў паведамляць «аб сённяшній сітуацыі з фольксдойчэ, якія занятыя ў цывільным кіраўніцтве, асабліва аб тым, як глыбока пераправерана іх паходжанне»¹.

Наколькі ўважліва немцы ставіліся да праверкі дадзеных асоб, можа служыць наступны факт. У жніўні 1941 г. бургамістрам у Новы Двор Заслаўскага павета быў прызначаны беларус Уладзімір Гейнэ. Ён нарадзіўся ў 1883 г. у г. Себеж у сям'і бухгалтара. Згодна з анкетай, сам Уладзімір, яго бацькі і бабка былі беларусамі, але дзед – немец, лютэранін. Яго дакументы былі адпраўлены на дадатковае

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 756. – Арк. 8.

даследаванне адносна прыналежнасці да фольксдойчэ. Кірауніку раённых службаў СС і паліцыі з адзнакай «пасля праверкі лічыць сапраўдным» паведамлялася: «Дзед бургамістра Гейнэ ў Новым Двары павінен быць немцам. Доказы маюць вялікую сілу пры дапамозе завераных дакументаў, якія, аднак, не прыкладзены. Калі і дзе нарадзіліся бацькі Гейнэ, не можа быць устаноўлена. Але яны павінны быць вядомыя ў Германіі. Ці так – гэта нават для Гейнэ застаецца невядомым. Той мізэр, які ён вывучыў з нямецкай мовы, адкрывае іншыя магчымасці. Яго выкаванні, што ён ахвотна хоча аддаць сваіх дзяцей у нямецкую школу, яшчэ не даказваюць яго прыналежнасці да нямецкай нацыі. Калі таксама, акрамя гэтага, невядома нічога адмоўнага ў яго паводзінах, то сапраўды спачатку неабходна яшчэ пачакаць, паглядзець на тое, як ён будзе паводзіць сябе ў далейшым. Як устаноўлена саветам, Гейнэ каталіцкага веравызнання»¹.

Вось такое заключэнне. І гэта нягледзячы на тое, што Гейнэ ў анкете адзначыў, што быў двойчы рэпрэсіраваны. Першы раз – у 1933 г. – знаходзіўся пад следствам НКУС па падазрэнні ў шпіянажы, другі раз – у 1937 г. – адсядзеў 12 месяцаў за тое ж самае.

Немцы распрацавалі спецыяльную форму анкеты для працоўных і служачых. Яна змяшчала пункты аб веравызнанні і этнічнай прыналежнасці не толькі самога прэтэндэнта і яго бацькоў, але і яго дзядоў і бабак па бацькоўскай і мацярынскай лініі. Гэта дапамагала немцам больш падрабязна прасачыць радаслоўную. Аналіз анкет дазваляе папоўніць спіс асоб нямецкага паходжання. Прычым людзі вельмі свабодна вызначалі свою нацыянальную прыналежнасць (гэта асобная тэма для даследавання аб нацыянальной тоеснасці). Так, сярод 12 фельчараў Мінскай акругі ў 1942 г., адпаведна спісу, быў толькі адзін прадстаўнік небеларускай нацыянальнасці – украінец. Аднак пры больш пільным знаёмстве з аўтабіографіямі супрацоўнікаў выяў-

¹ НАРБ. – Ф. 393. – Воп. 2. – Спр. 69. – Арк. 9.

ляюцца цікавыя факты. Напрыклад, у Каладзішчанскім медучастку працеваў беларус Эдуард Іванавіч Эрдман, які нарадзіўся ў Дзвінску. Прозвішча сведчыць аб наяўнасці іншых каранёў. З анкеты можна даведацца, што яго бацька – беларус лютэранскага веравызнання, што беларусам не ўласціва. Гэтай жа веры і дзед, нацыянальнасць якога запісана «немец». Маці – беларуска, а бабка – латышка, абедзве – рымска-каталіцкага веравызнання¹.

Падобная сітуацыя і з бургамістрам Строчыцкай акругі Нікіфарам Гольманам, у якога дзед таксама быў немцам, лютэранінам. Цікава, што сам Нікіфар нарадзіўся ў 1895 г. у «Наваградскай акрузе Любчанскага раёна ў вёсцы Скрышава»².

Прыведзены факт сведчыць аб асіміляцыі немцаў мясцовым насельніцтвам. Па-іншаму выглядае сітуацыя з тымі, хто пераехаў у Беларусь. Напрыклад, старшынёй Жодзінскай воласці ў 1942 г. быў Кандрацій Гайт. Ён нарадзіўся ў 1895 г. у в. Сямёнаўка Саратаўскай акругі. Да 1931 г. працеваў у Нямецкім Паволжы, а затым пераехаў у Смалявіцкі раён Беларусі. Усе яго продкі і ён сам (як сведчаць дадзенныя анкеты) – немцы, каталікі³.

Пры правядзенні сваёй палітыкі германскія ўлады цвёрда прытрымліваліся лініі на прыцягненне да супрацоўніцтва мясцовых фольксдойчэ. У пісьме рэйхсміністра акупіраваных усходніх тэрыторый да рэйхскамісара «Остланда» ад 12 ліпеня 1942 г. адзначалася: «На акупіраваных усходніх тэрыторыях нямецкая народнасць з'яўляецца дзейснай апорай пры рэалізацыі мэт Вялікага германскага рэйха і ў адпаведнасці з гэтым заслугоўвае выкарыстання ў далёка ідучай перспектыве»⁴.

Увесень 1943 г. у выніку рэарганізацыі пінскага гестапа частка супрацоўнікаў была адкамандзіравана ў Рэйх, а на іх

¹ НАРБ. – Ф. 393. – Воп. 3. – Спр. 114. – Арк. 51.

² Тамсама. – Воп. 2. – Спр. 73.

³ Тамсама. – Спр. 64. – Арк. 3.

⁴ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 30. – Спр. 381. – Арк. 1.

месцы «прызначаны мясцовыя фольксдойчэ, здольныя да вайсковай службы, якіх перарабілі на рэйхсдойчэ і цяпер яны праходзяць навучанне ў Брэсце»¹.

3.3. Аплата працы фольксдойчэ

Адной з праяў клопату аб этнічных немцах з'яўлялася прыярытэтнае вырашэнне пытання аб аплаце працы гэтай катэгорыі насельніцтва на акупіраваных землях. Крокам у гэтым кірунку з'явілася прапанова аб 50-працэнтнай да-плаце да тарыфных зарплат для мясцовай рабочай сілы ня-мецкага паходжання (фольксдойчэ). Цікава, што такая мера датычылася толькі Генеральнай акругі Беларусь. Рэйхсмі-ністр адзначаў: «Беручы пад увагу асобыя адносіны да нямецкага народа мясцовых жыхароў у трох генеральных акругах – Эстоніі, Літве і Латвіі, – я лічыў бы недарэчным ствараць тут для немцаў лепшыя ўмовы. Увогуле, значэнне нямецкай народнасці наўрад ці магло б быць вызначаль-ным з-за перасялення з гэтых акруг»². Прапанова атрымала сілу загаду 18 ліпеня 1942 г. На фольксдойчэ, якія былі за-нятые на сельскагаспадарчай вытворчасці, дадзены ўказ не распаўсюджваўся. Аднак да яго практычнага прымянен-ня прайшоў яшчэ пэўны час.

Толькі 1 верасня 1942 г. генеральны камісар Беларусі ра-заслаў раённым камісарам распараджэнне аб азнямленні з гэтым дакументам падначаленых прадпрыемстваў³. Ра-шэнне прымалася не адразу. Яму папярэднічала абл мерка-ванне эканамічнага інспектара шэф-групы рабочай сілы ў Берліне Гелберга з Кубэ. Аб гэтым можна даведацца з ліс-та першага шэфу групы рабочай сілы, які датаваны 21 жніў-ня 1942 г. (копія была даслана ў Мінск Кубэ). У ім адзнача-лася, што «такое ўказанне (маецца на ўзве 50-працэнтнае павышэнне зарплаты і жалавання. – Д. К.) [...] усё ж такі дае нагоду для разважання аб важнасці ўвагі да гэтага.

¹ ААН. – Сygn. 202/III. – Teczka 193. – K. 103.

² НАРБ. – Ф. 370. – Вол. 30. – Спр. 381. – Арк. 1 адв.

³ Тамсама. – Арк. 7.

Пры агульным разглядзе фольксдойчэ ўжо ў розным выгледзе карыстаюца палепшаным станам, бо яны з'яўляюцца перакладчыкамі і працуюць як носьбіты мовы і з-за гэтага атрымліваюць высокія даходы. Павышэнне на 50% у асобных выпадках дазволіць не толькі дасягнуць жалавання рускіх кіруючых работнікаў, але і часам перавысіць яго. У перспектыве гэта можа выклікаць вялікае незадавальненне ў сапраўды неабходных работнікаў з мізэрнай заработкаі платай з выцякаючымі наступствамі. Прашэнняў аб павышэнні зарплат і працяглага незадавальнення гэтых рабочых наўрад ці неабходна чакаць.

Лепшая аплата фольксдойчэ ў сельскай гаспадарцы сутыкнецца са значнымі цяжкасцямі, бо тут, у процілегласць прамысловай гаспадарцы і афіцыйным службам, дзе вышэйзгаданыя сілы ў сваёй большасці прыцягваюцца толькі як носьбіты мовы, яны выкарыстоўваюцца таксама як работнікі і служачыя [...] Такое мерапрыемства можа [...] у адно імгненне выклікаць далейшы неспакой сярод рускага насельніцтва і прывядзе да арганізацыі бандфарміраванняя [...]»¹.

Да пытання аплаты працы фольксдойчэ, якія засталіся на рускай тэрыторыі і пры перасяленні атрымалі нямецкае грамадзянства, кірауніцтва Германіі вярталася яшчэ не раз. Так, 4 чэрвеня 1943 г. яно абмяркоўвалася ў размове Вільгельма Кубэ з дарадцамі міністра Байлем і дарадцамі вышэйшага камандавання Хемпелем ва Усходнім міністэрстве працы ў сувязі з tym, што міністэрствам разглядалася магчымасць выплаты фольксдойчэ заробку ў памерах, якія адпавядаюць заробкам немцаў Германіі. Па гэтым пытанні Кубэ выказаўся супраць, бо лічыў, што «пры паслядоўным правядзенні гэтага плана фольксдойчэ, якія засталіся ў рускай вобласці, будуць мець большую зарплату, чым немцы ў Германіі». Гаўляйтар спасылаўся на тое, што «павінны быць уліччаны пытанні розніцы ў коштах пражывання ў Германіі і ў занятай рускай вобласці. Перадусім неабходна мець на ўвазе

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 30. – Спр. 381. – Арк. 6.

істотна меншыя кошты жылля ў рускай вобласці, нізкія цэны на прадукты харчавання і тавары паўсядзённага карыстання, адсутнасць культурных запатрабаванняў, недастатковую наяўнасць сродкаў перамяшчэння і г. д.» У сувязі з гэтым было вырашана больш дэталёва вывучыць пытанне і распрацаваць пастанову, у якой павінна быць дакладна акрэслена, якім чынам рэгуляваць аплату працы¹.

Абмеркаванне працягнулася 9 чэрвеня. На гэты раз ужо без Кубэ. Ён атрымаў для азнямлення толькі запіс размовы. Акрамя выказванняў супраць надбаўкі да зарплаты былі іншыя прапановы па вырашэнні пытання. Падставай для разлікаў таго, колькі працэнтаў надбаўкі павінны атрымліваць асобы нямецкага паходжання ў параўнанні з нямецкімі грамадзянамі, з'яўляўся наступны момант: ці атрымліваюць асобы нямецкага паходжання харчовыя карткі ў якасці нямецкіх грамадзян па афіцыйных цэнах і ў дастатковай колькасці. Тоэ ж датычылася і забеспячэння іх адзеннем (па ордэрах на атрыманне тавара і г. д.). Выказвалася меркаванне аб tym, што асобы нямецкага паходжання, калі яны з'яўляліся грамадзянамі Рэйха, павінны быць забяспечаны харчовымі карткамі таксама, як і грамадзяне Рэйха. Для ўсходніх абласцей прадстаўлялася большая колькасць тэкстылю, які быў падзелены на долі – для грамадзян Рэйха (W) і для асоб нямецкага паходжання (La). З дакумента мы даведваемся, што «асаблівая ўвага Вярхоўнага кіраўніцтва была звернута галоўным чынам на асоб нямецкага паходжання, якія жывуць у сельскай мясцовасці. Яны складаюць 90% з 200 000 фольксдойчэ акупіраваных ўсходніх тэрыторый. З іх амаль 10% занята ў гарадах у якасці рабочых і г. д. [...] Не ў нашых інтарэсах зараз павялічваць адток з вёскі шляхам устанаўлення занадта высокіх выплат для асоб нямецкага паходжання, якія жывуць у горадзе»².

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 381. – Арк. 24.

² Таксама. – Воп. 30. – Спр. 381. – Арк. 22–22 адв.

Размова мела ўздзейнне на кіраўніцтва. Паводле ўказа рэйхсміністра акупіраваных усходніх тэрыторый ад 10 чэрвеня 1943 г., заработка плата тых фольксдойч, якія атрымалі грамадзянства, і немцаў у Германіі не была ўраўнавана, а рэйхскамісару было нададзена права самастойна вызначыць парадак аплаты працы «ва ўсёй рускай вобласці» для тых фольксдойчэ, якія атрымалі грамадзянства. Памер заработка плацы павінен быў сувадносіцца з узроўнем цэн у «занятай рускай вобласці і Германскай імперыі»¹.

3.4. Перасяленне фольксдойчэ з акупіраваных тэрыторый

У згаданым вышэй распараджэнні № 2 шэфа групы армій «Цэнтр» ад 13 ліпеня 1941 г. адзначалася, што «ў адпаведнасці з канвенцыяй, якая была заключана паміж Германіяй і СССР пасля польскай ваеннай кампаніі, фольксдойчэ, што пражывалі на занятай Расіяй тэрыторыі, мелі права прыняць німецкае грамадзянства», аднак «шмат хто з іх адмовіўся ад вяртання на радзіму. Таму яны не атрымліваюць ніякіх прывілеяваных адносін да сябе»².

Акрэсленая ў цытаце пазіцыя акупантага да фольксдойчэ хутка змянілася. Улады Германіі зноў вярнуліся да пытання перасялення фольксдойчэ, іх прававога статусу і становішча. У студзені 1942 г. адзначаны працэс закрануў немцаў з прыфронтавых абласцей Ленінграда. Каля 4400 чалавек паэтапна перасялілі ў Заходнюю Прусію. З лютага да верасня 1943 г. насельніцтва ваколіц Лодзі павялічылася на 10 тыс. чалавек за кошт немцаў з Беларусі, Смаленскай, Арлоўскай і іншых прылеглых абласцей. Адміністрацыя перасяленне ахапіла таксама ўсходнюю частку Валыні, Бесарабію, Паўднёвую Украіну, Крым і Каўказ.

13 лютага 1943 г. генеральны камісар Беларусі В. Кубэ ў асабістым лісце да Г. Гімлера звярнуў увагу апошняга

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 381. – Арк. 25, 30.

² НАРБ. – Ф. 393. – Воп. 3. – Спр. 42. – Арк. 1.

на тое, што ў генеральнай акрузе пражывалі 5 тыс. фольксдойчэ, з якіх звыш 4 тыс. – у Мінску і вобласці. В. Кубэ прасіў «па магчымасці хутчэй аддаць распараджэнне аб адпраўцы 2500 гэтых «фольксдойчэ». Спасылаючыся на інфармацыю аб tym, што 1500 чалавек з пазначанай колькасці першапачаткова будзе расселена ў раёне Любліна, выказвалася просьба павялічыць лічбу да 2500 з tym, «каб вызваліць сельскую мясцовасць ад фольксдойчэ». У якасці аргументаў гаварылася аб tym, што «нашы фольксдойчэ, якія пражываюць асобна, так ці інакш пастаніна знаходзіцца пад пагрозай з боку чырвоных бандытаў. Акрамя таго, для падрастаючай моладзі з ліку фольксдойчэ настаў самы час, каб забраць бацькоў з дзецьмі з былой бальшавіцкай тэрыторыі. Кожны год, што мы гублем у гэтым, з'яўляецца згубай для будучага развіцця гэтых фольксдойчэ». Генеральны камісар прасіў Г. Гімлера асабіста ўмяшацца ў гэту справу для таго, каб «згаданыя асобы ўжо з вясенняй пасяўной кампаніяй былі пераселены ў дыstrykt Любліна». У канцы ліста В. Кубэ зрабіў прыпіску аб tym, што ён «усім гэтым немцам у свой час абяцаў, што Рэйх дасць ім жыллё і зямлю, таму што яны ў асноўным сяляне. [...] Я быў бы Вам, паважыны пан рэйхсфюрэр, удзячны, калі б гэтыя абяцанні, зробленыя па ўзгадненні з упаўнаважаным, маглі быць выкананы як мага хутчэй»¹.

У сакавіку 1943 г. В. Кубэ паведамляў у рэйхскамісарыят ў Рызе аб дакладнай колькасці фольксдойчэ на падуладнай яму тэрыторыі: Мінск (горад) – 2446, Мінск (акруга) – 1627, Глыбокае – 182, Ліда – 120, Навагрудак – 150, Слуцк – 165².

Дзяякуючы падтрымцы Г. Герынга на працягу красавіка – мая 1943 г. было праведзена перасяленне 5000 фольксдойчэ з тэрыторыі Генеральнай акругі Беларусь. Яны былі размешчаны ў часовым лагеры для перасяленцаў пад Лоддзю. У далейшым людзей планавалася пасяліць у Люблінскім ваяводстве. Аднак гэтыя працэс зацягваўся. В. Кубэ, які

¹ НАРБ. – Ф. 510. – Воп. 1. – Спр. 1. – Арк. 91–92.

² Тугай В. В., Тугай С. М. «Фольксдойче» в Беларуси... – С. 85.

не губляў сувязі з перасяленцамі, даведаўшыся аб tym, што «большасць ў мінулым пераселеных фольксдойчэ ўсё яшчэ знаходзіцца ў лагеры, дзе яны праводзяць час без сапраўднай працы», вымушаны быў прасіць Г. Герынга, каб дадзенныя абяцанні аб прадастаўленні жылля і зямельных надзеялаў «былі выкананы як мага хутчэй»¹.

Бабруйская газета «Новый путь» 22 мая 1943 г. паведамляла: «Немцам наших абласцей ужо ў мінулым годзе было авшешчана аб планаваным іх перасяленні. Гэта адбываецца цалкам незалежна ад ваенных дзеянняў. Перасяленне адбываецца ўсюды ў былых савецкіх абласцях. Так, напрыклад, у Гомельскай вобласці яно ўжо скончана, між tym як ў Бранску і Арле, якія знаходзяцца значна бліжэй да фронту, яно яшчэ не праводзілася. У сувязі з гэтым і немцы Бабруйскай вобласці будуць пераселены ў Германію»². У той жа газете за 25 жніўня 1943 г. сустракаем абвестку наступнага зместу: «Да ведама жыхароў нямецкай нацыянальнасці (фольксдойчэ). Рэгістрацыя ўсіх жыхароў нямецкай нацыянальнасці (фольксдойчэ) перасяленчай камісіяй Імперскага кіраўніка СС адбываецца з 23 жніўня да 4 верасня 1943 г. у Бабруйску, у будынку СД (Сямёнаўская вул., 47). [...] Усе грамадзяне нямецкай нацыянальнасці павінны неадкладна зарэгістравацца. Ад'езд у Германію прызначаны на 7 верасня. Адзенне, бялізна і г. д. можа брацца з сабою; астатняя рухомая і нерухомая маёмасць можа быць прададзена. Указанні і даведкі можна атрымаць пры рэгістрацыі. Харчаванне ў дарозе забяспечваецца. Посуд можна браць з сабою.

Грамадзяне нямецкай нацыянальнасці! Фюрэр заклікае адзін раз. Хто не адгукнецца на гэты заклік, можа больш не называць сябе немцам і не павінен разлічваць на якую-небудзь дапамогу. Выконвайце зараз жа запрашэнне на рэгістрацыю»³.

¹ НАРБ. – Ф. 510. – Воп. 1. – Спр 1. – Арк. 93.

² Новый путь (Бобруйск). – 1943. – 22 мая. – С. 4.

³ Тамсама. – 25 авг. – С. 4.

23 верасня 1942 г. генеральны камісар Беларусі разаслаў усім раёным камісарам распараджэнне адносна «Разумення, перасялення і клопату аб немцах». У ім адзначалася, што курыраванне пытання вызначэння німецкага паходжання ў службовыя паўнамоцтвы генералкамісара ўваходзіць толькі часова. Далей вырашэнне гэтых пытанняў будзе ўскладзена на рэйхскамісара. Да паступлення выпрацаваных распараджэнняў ад рэйхскамісара па пытаннях вызначэння німецкага паходжання фольксдойчэ прыняцце рашэння застаецца ў кампетэнцыі асобных камісарыятаў.

Документ закранаў пытанні перасялення фольксдойчэ. На момант яго складання перасяленне гэтай этнічнай групы на Беларусі не адсочвалася абласнымі камісарыятамі. Прымусоаве перасяленне разглядалася як немагчымае без адпаведнага ўказання з Берліна. Адзначалася, што такі прымусоўы акт можа прывесці да «распылення» людзей на вялікіх плошчах і выклікаць азлобленасць. Прадпісвалася звярнуць асаблівую ўвагу на тое, каб фольксдойчэ-перасяленцам былі створаны добрыя, наколькі гэта магчыма, умовы жыцця.

Трэці пункт датычыўся «клопату аб фольксдойчэ». У ім адзначалася: «Клопат аб фольксдойчэ на будуче праводзіць усімі сродкамі, якія маюцца ў распараджэнні. Хоць наша праца ў гэтым кірунку толькі часовая, мы не можам неахайна да гэтага адносіцца і быць абыякавымі да лёсу фольксдойчэ, якія нам давераны. Такім чынам, застаюцца ў мінультым жорсткія і цяжкія гады праверкі для фольксдойчэ, яны маюць права на нашу падтрымку і разуменне¹. Раскрывае змест гэтага пункта шэраг дакументаў 1943–1944 гг., якія акрэслівалі прававы стан фольксдойчэ. Напрыклад, 13 ліпеня 1943 г. Розенберг разаслаў кіраунікам службаў германскай адміністрацыі Беларусі ліст, у якім прасіў выказаць заўвагі адносна прымянення новых палажэнняў, што тычацца прававога стану фольксдойчэ ў Генеральнай акрузе Беларусь.

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 756. – Арк. 5.

Згодна з гэтымі палажэннямі, фольксдойчэ, якія атрымалі грамадзянства і пашпарт, ва ўсіх выпадках прыраўноўваліся да немцаў. Асобы, якія валодалі пасведчаннем для перасялення з адзнакай аб адтэрміноўцы, павінны таксама быць прыраўнаваны да немцаў. З тымі, хто меў пасведчанне этнічнага немца, але не меў пасведчання для перасялення, трэба было абыходзіцца як з этнічнымі немцамі. Фольксдойчэ, якія былі зарэгістраваны і мелі пасведчанне перасяленца, але не мелі транспарту (не атрымалі адтэрміноўкі ад перасялення ад адпаведнай камісіі), як і тыя, што былі адабраны камісіяй па перасяленні, атрымалі нямецкі пашпарт, але адмовіліся ад перасялення, абвяшчаліся асобамі без грамадзянства і з імі прадпісвалася абыходзіцца «не лепш, чым з беларусамі»¹.

3 жніўня 1943 г. генеральны камісар Беларусі выдаў асобе распараджэнне адносна фольксдойчэ-перасяленцаў, якія ўжо атрымалі грамадзянства. Некаторыя з іх перасяліліся на тэрыторыю «старога Рэйха», аднак выказалі жаданне вярнуцца на свае былыя пасады, «хаця да заявы не прыкладлі службовыя выклікі». Такія асобы не павінны былі прыматацца на працу ва ўсходніх абласцях. Тыя з іх, хто звярнуліся па атрыманні нямецкага грамадзянства і яго атрымалі, пераходзілі ў распараджэнне ведамства рэйхскамісара «Остланд» ў Рызе. Змяняўся парадак аплаты працы такіх асоб (рэйхсбюргераў). Яны разглядаліся ўжо цалкам як грамадзяне Германіі. У сувязі з гэтым генеральны камісар Беларусі прасіў паведаміць аб сітуацыі, якая склалася ў падначаленых яму абласцях менавіта з такімі асобамі, ці мэтазгодна іх выкарыстоўваць у далейшым, па якой групе яны падлягаюць аплаце. Адзначалася немэтазгоднасць выкарыстання ў перспектыве працы фольксдойчэ-перасяленцаў. У кожным асобным выпадку прыняцце іх на працу павінна было быць узгоднена з рэйхскамісарам «Остланд»².

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 381. – Арк. 29.

² Тамсама. – Спр. 561. – Арк. 130.

3.5. Культурна-нацыянальная палітыка німецкіх улад адносна фольксдойчэ у розных зонах акупацыі Беларусі

Гэтае пытанне да сённяшняга часу заставалася зусім не-асветленым. Вядома, што акупацыйны рэжым распрацаваў праграму арганізацыі ясляў, дзіцячых садкоў, інтэрнатаў, школ і іншых навучальных устаноў для німецкага насельніцтва (як фольксдойчэ, так і рэйхсдойчэ). 4 кастрычніка 1941 г. генеральны камісар Беларусі выдаў распараджэнне аб стварэнні на акупіраванай тэрыторыі менавіта такіх школ. Яно прадпісвала «ў абласцях Беларусі, у якіх знаходзяцца дзеци фольксдойчэ або ёсць дастатковая колькасць дзяцей сапраўдных немцаў, якія маюць патрэбу ў школьнай адукцыі, неадкладна вызначыць німецкіх вучняў і прывілеявана забяспечыць іх кваліфікаванымі німецкімі настаўнікамі». Гэты ж дакумент патрабаваў прынцыпова пазбягаць таго, каб дзеци німецкага паходжання з-за немагчымасці наведвання школ накіроўваліся ў беларускія школы. Стварэнне адной німецкай школы бачылася магчымым пры наяўнасці звыш 10 німецкіх дзяцей. Пры гэтым німецкая школы знаходзіліся пад непасрэдным наглядам абласных камісараў¹.

Школы для дзяцей фольксдойчэ адкрываліся ў розных зонах акупіраванай Беларусі. Гэтая справа лічылася першачарговая. Школы для фольксдойчэ часам былі адзінмі школамі, якія існавалі на пэўнай тэрыторыі. З рапарта Усходній секцыі дэпартамента інфармацыі і прэсы Дэлегатуры ўрада Рэчы Паспалітай на акупіраваных тэрыторыях за перыяд з ліпеня да верасня 1942 г. можна даведацца, што «на Беласточчыне існуюць толькі німецкія школы для фольксдойчэ, затое тайнае польскае школьніцтва апошнім часам сустракае перашкоды з-за таго, што настаўнікі баяцца рэпрэсій. Тайнае беларускае школьніцтва на гэтай тэрыторыі не арганізавана»².

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Вол. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

² ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 201. – К. 26.

Дакладная статыстыка школ немагчыма з-за адсутнасці звестак. Вядома, што ў 1942/43 навучальным годзе на акупіраванай тэрыторыі Беларусі існавалі школы для дзяцей фольксдойчэ ў Мінску, Драздах (26 вучняў), Смалявічах (36 вучняў), Малым Залуччы (26 вучняў), Гародні (62 вучні)¹.

«Беларуская газэта» 15 красавіка 1942 г. пісала: «Побач з цэлым радам заплянаваных будаўнічых работай, цывільнае кірауніцтва Беларусі асаблівую ўвагу надае клопатам аб мясцовых немцах і немцах Узваложжа. У раёне і ў Менску для іх ужо наладжаныя 2 нямецкія школы, а гэбітскамі-сарам др. Кайзэрам цяпер адкрыта яшчэ трэйцяя нямецкая школа ў загаспадараным СС дзяржайным маёнтку Драздох, якая ўжо мае 26 дзяцей»².

З нагоды адкрыцця ўвесну 1942 г. школы ў Смалявічах і выступлення на яе адкрыцці генералкамісара Кубэ «Minsker Zeitung» пісала ў артыкуле «Свежы вечер у Беларусі»: «Неабходна поўнае разуменне нямецкага грамадзянскага кіравання важнасці цяжкай руціннай працы, якая крок за крокам вядзе да новага жыцця ва ўсіх абласцях. Таму адным з першых мерапрыемстваў генеральнага камісара Кубэ было стварэнне беларускіх школ ва ўсёй краіне. Больш за тое, патрабуюць клопату і ўвагі ў агульнай праграме развіцця фольксдойчэ і волжскія немцы, якія паўсюль жывуць.

У Смалявічах – маленькім горадзе Мінскай вобласці – адкрылася першая нямецкая школа. Перасяленцы з Рэйнскай і Саксонскай Баварыі, якія былі прызваны рускімі 200 гадоў назад, збеглі з волжскай вобласці, бо не былі падрыхтаваны да каланізацыі і іх жыццям і ўласнасці пагражала калектывізацыя, якая распачалася Саветамі. Яны і іх дзеці, якія былі жывыя, гаварылі і думалі па-нямецку. Тоє, каб волжскія немцы, якія маюць патрэбу ў адукцыі, працягвалі чытаць і пісаць па-нямецку, асобая заслуга гебітскамісара Др. Кайзера...

¹ Беларуская газэта. – 1942. – 15 крас.; НАРБ. – Ф. 393. – Воп. 1. – Спр. 13. – Арк. 56; ДАГРВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 223.

² Беларуская газэта. – 1942. – 15 крас.

Як урачыстае абяцанне і клопат першая нямецкая школа ў Беларусі будзе несці імя Адольфа Гітлера, і ў супрацьлегласць занадта прыгнятальных формаў няправільнай бальшавіцкай культуры супрацьпаставіцца нямецкая культура, якая прадуктыўна развіваецца, якая мэтанакіравана на супрацоўніцтва ў вялікай перабудовачнай кампаніі Фюрэра»¹.

Увосень 1943 г. разглядалася магчымасць адкрыцця яшчэ адной «нямецкай школы для замежнікаў» у Мінску. З верасня 1943 г. генеральны камісар звярнуўся да раённага камісара г. Мінска з прадпісаннем выдзеліць памяшканне на Кірхенштрасэ для такой школы. У ёй павінны былі займацца з дзецьмі згодна з нямецкім навучальным планам для 8-класнай аддукацыі. Планавалася, што ў такую школу будзе набрана каля 30 чалавек. «Размова ідзе аб дзесях суайчыннікаў, што адносяцца да маёй цыркулярнай акругі, якія і рускую мову ведаюць вышэй сярэдняга і сваімі не-вялікімі ўчынкамі дэманструюць павагу да нямецкага кірауніцтва». Гэты клас, які налічваў 25 чалавек, меркавалася далучыць да «сапраўднай нямецкай школы»². Такі клас неўзабаве быў адчынены па адрасе Кірхенштрасэ, 30³.

8 чэрвеня 1942 г. была адкрыта школа для дзяцей фольксдойч э ў Гародні, якія да гэтага часу атрымлівалі прыватныя ўрокі нямецкай мовы ў настаўнікаў польскага паходжання ці фольксдойчэ. Школа размясцілася ў будынку былога прыватнай гімназіі і ліцэя польскага школьнага саюза «Polska Macierz Szkolna» па адрасе Таненбергштрасэ, 6. Школа знаходзілася з боку ад вуліцы. Да яе прылягала вялікая пляцоўка, «якой цалкам дастаткова для знаходжання дзяцей падчас школьных перапынкаў. Яна выкарыстоўваецца і як пляцоўка для гімнастыкі і адпавядзе ўсім іншым патрабаванням. Канструктыўны стан будынка быў бездакорны. У наяўнасці мелася 8 класных памяшканняў на першым і другім паверхах, да гэтага неабходна дадаць яшчэ 2 дапа-

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 441. – Арк. 11–12.

² Тамсама – Ф. 1. – Воп. 86. – Спр. 1343. – Арк. 35.

³ Тамсама. – Арк. 71.

можныя класы ў мансардзе. Да гэтага ж зямельнага ўчастка адносіліся 2 наступныя будынкі, якія маглі быць выкарыстаны ў якасці кватэр для выкладчыкаў ці інтэрната для вучняў¹. Усяго ў школу першапачаткова былі запісаны 62 вучні ад 6 да 14 гадоў – 26 хлопчыкаў і 36 дзяўчынек. 49 з іх наведвалі раней польскую школу, 13 чалавек толькі ў 1942 г. дасягнулі ўзросту, «магчымага для прыёму ў школу», і з іх быў створаны «падрыхтоўчы клас». Па веравызнанні сярод вучняў былі 52 рымскія католікі, 6 праваслаўных і 4 лютэраніны. Аднак на ўроках Закона Божага дзеці не дзяліліся.

Акрамя падрыхтоўчага класа быў створаны I клас (26 вучняў 8–10 гадоў) і II клас (23 вучні 11–14 гадоў). Неабходна адзначыць, што I клас падзяляўся на 1–4 гады навучання, а II клас – на 5–8 гадоў. Такім чынам, вучыцца ў школе неабходна было 9 гадоў (улічваючы падрыхтоўчы клас). Адным з асноўных патрабаванняў да кандыдатаў на навучанне ў такіх школах было нямецкае паходжанне. Як заўважаў інспектар школьнага савета Гродзенскай акругі, «дакладнае ўстанаўленне нямецкага паходжання дзяцей, бяспрэчна неабходна. Мэтазгодна выдаліць са школы ўсіх дзяцей, у якіх гэта ўмова адсутнічае»².

Запіс у класы праводзіўся адпаведна ўзроўню валодання нямецкай мовай, падрыхтаванасці да ўрокаў на нямецкай мове і ўзроўнем ведаў па тэматыцы школьнай праграмы. Як заўважаў інспектар школьнага савета Д. Рымер, «узровень ведаў нямецкай мовы большай часткі дзяцей усё яшчэ нязначны. Толькі адносна некаторых дзяцей можна дапусciць той факт, што яны дома таксама размаўляюць па-нямецку»³.

Разам з пытаннем існавання школы для фольксдойчэ ўлетку 1942 г. абмяркоўвалася і пытанне аб адкрыцці нямецкай народнай школы ў Гродне. Бургамістр горада ў сваім

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 223.

² Тамсама. – Арк. 223–223 адв.

³ Тамсама. – Арк. 223 адв.

лісце вярхоўнаму прэзідэнту Грамадзянскага кіравання раёна Беласток адзначаў: «Адкрыццё нямецкай народнай школы ў Гродне – неадкладная неабходнасць». У муніцыпалітэт часта прыходзілі бацькі, якія цікавіліся датай адкрыцця такой школы ў горадзе. Яны былі «вельмі заклапочаны школьнай адукацыяй для сваіх дзяцей». З магчымасцю добрага навучання дзяцей (наяўнасцю базавай і сярэдняй школ) звязвалася канчатковае рашэнне аб перасяленні нямецкіх сем'яў у Гродна. Улетку 1942 г., па звестках бургамістра, у горадзе налічвалася 19 дзяцей, якія па ўзросце і адукацыі маглі наведваць народную школу. З іх падрыхтоўчы клас – 3 чалавекі, 1-ы клас – 3, 2-і клас – 2, 3-і клас – 3, 5-ы клас – 1, 8-ы клас – 1 чалавек, а таксама дзяўчынка 13 гадоў школы-надбудовы (для падрыхтоўкі выпускнікоў народных школ да экзамену на атэстат сталасці), два навучэнцы 2-га класа сярэдняй школы¹.

Акрамя гэтага, «шэраг дзяцей рэгістраваўся вусна». У іншым лісце (раённага камісара вярхоўнаму прэзідэнту ў Беласток) называлася лічба ад 30 да 40 чалавек толькі з гарадскага раёна Гродна і да 10 чалавек – з сельскай часткі раёна. Да агульнай колькасці неабходна дадаць «ад 20 да 30 дзяцей фольксдойчэ, якія наведваюць цяпер школу для фольксдойчэ [...] і цікавіцца магчымасцю прыняцця ў нямецкую народную школу»². Аднак іх прыняцце «будзе залежаць ад іх поспехаў у вывучэнні нямецкай мовы». Самыя добрыя ўмовы складваліся для самых маленьких дзяцей, якія, паводле меркавання бургамістра, «дома наўрад ці чуюць добрую нямецкую мову, аднак, у школе дэмантструюць хуткі рост»³.

У якасці памяшкання для школы пропаноўваўся той самы будынак па Таненбергштрасэ, 6, у якім размяшчалася школа (бургамістр называе не «школа», а «курсы») для фольксдойчэ.

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 224.

² Тамсама. – Арк. 222.

³ Тамсама.

Мэтай школ для народных немцаў было аб'яднанне дзяцей і садзейнічанне набыццю імі нямецкай самабытнасці¹. У будучым прадугледжвалася перавесці ў народную школу ці на вышэйшую ступень народнай школы таксама і дзяцей фольксдойчэ. Аднак падставай для заснавання гэтай школы павінна была быць наяўнасць «сабраных разам, улічаных і існуючых у дастатковай колькасці, дзяцей рэйхсдойчэ»². Пытанне неўзабаве было вырашана. У 1943 г. у Гродне ўжо існавалі народная і прыватная школы для рэйхсдойчэ³. Прыватым аднакласная народная школа для рэйхсдойчэ знаходзілася ў тым жа будынку, што і двухкласная народная школа для дзяцей фольксдойчэ. Абодва аддзяленні былі разлічаны на 4 гады навучання.

Гродзенская прыватная школа для рэйхсдойчэ налічвала вясной 1943 г. прыкладна 25 навучэнцаў. Ёй неадкладна патрабаваліся настаўніцкія кадры. Заняткі ў ёй праводзіла настаўніца-фольксдойчэ. Кіраўніцтву школы быў абязданы нямецкі выкладчык. У якасці аднаго са шляхоў вырашэння праблемы прапаноўвалася накіраваць для працы школьнью памочніцу – дзяўчыну, якая скончыла трохмесячныя педагогічныя курсы Саюза нямецкіх дзяўчат⁴.

Арганізоўвалася пастаўка для школ навучальных дапаможнікаў па ўсіх прадметах і для ўсіх класаў. Для школьніх памяшканняў набываліся «якасныя партрэты фюрэра і яго саратнікаў. Самыя вядомыя нямецкія казкі прадстаўлены па-мастаку бездакорнымі малюнкамі»⁵.

Для выхаваўчых мэт рэкамендавалася «клапаціцца аб вывучэнні звычайных дзіцячых песен, пры гэтым асабліва надаваць увагу нямецкай нацыянал-сацыялістычнай мададзёжнай песні [...]. Школьныя прадметы павінны запаўняць нямецкія дзіцячыя гульні. У школе для фольксдойчэ неабходна прадухіліць любое выкарыстанне ненямецкай

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 224.

² Тамсама. – Арк. 225.

³ Тамсама. – Арк. 39 адв.

⁴ Тамсама.

⁵ Тамсама. – Арк. 224.

мовы. Праз тое, што ў школе выкладаюць выключна жанчыны, урок фізкультуры для хлопчыкаў павінен мець выхаваўчае ўздзеянне і стаць падрыхтоўкай да ўступлення іх у шрагі імперскага нямецкага рабочага класа»¹.

Асаблівую ўвагу гродзенскі школьні інспектар звяртаў на «імкненне да ўзрастаючага беспамылковага ўжывання нямецкай мовы». Для гэтага рэкамендавалася павялічыць колькасць вучэбных гадзін з 24 да 28 у тыдзень. «Выкладчыкі павінны па меры магчымасці ўласным прыкладам пабуджаць дзяцей да заўзятай моўнай практикі, каб прывучыць дзяцей да пастаяннай размовы з захаваннем правільных моўных форм і па магчымасці больш чыстага вымаўлення»².

Падчас інспекцыі дзеці былі правераны на навыкі вуснай мовы, чытання і ліку. Дзеці рэйхсдойчэ пры гэтым «дэманстравалі неістотныя памылкі, [...] дзеці фольксдойчэ прадэманстравалі ў размове і чытанні на нямецкай мове пакуль яшчэ недастатковыя навыкі, што можна патлумачыць»³.

Пастаянная інспекцыя школ выяўлялі разнастайныя недахопы ў працы. Проблемай заставалася набыццё буквароў, кніг для чытання і падручнікаў па арыфметыцы, дапаможнікаў для выкладчыкаў⁴. Інспекцыя гродзенскай школы выявіла адсутнасць гадавой праграмы навучання, якая дзяліла б вучэбны матэрыял памесячна, а таксама штотыднёвых справаздач па вучэбнай работе, недастатковае метадычнае афармленне заняткаў.

Сярод недахопаў навучання адзначалася адсутнасць уніфікованых навучальных дапаможнікаў для ўсіх дзяцей. Перад кіраўніцтвам школ ставілася задача імкнуцца да таго, каб у кожнага дзіцяці быў як мінімум адзін уніфікованы буквар ці кніга для чытання. У якасці замены апошніх рэкамендаваліся лісты для чытання выдавецтваў «Хірт», «Босл ці Бельц», «Ландгензальц».

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 224.

² Тамсама.

³ Тамсама. – Арк. 30.

⁴ Тамсама. – Арк. 224.

Інспектары звярталі ўвагу на той факт, што пасля канікул у дзяцей гродзенскай школы пачнецца пяты навучальны год. Для яго паспяховага правядзення неабходна было «падумаць аб дастаўцы падручнікаў, якія прызначаны прынамсі для выкладчыкаў гісторыі, геаграфіі, прыродазнаўства і ліку»¹.

У сувязі з tym, што дзецы фольксдойчэ дрэнна размаўлялі па-німецку, прапаноўвалася задзейнічаць кадры, якія могуць размаўляць па-німецку і па-польску. Настаўнікамі ў гродзенскай школе для фольксдойчэ працавалі пяць жанчын, якія паходзілі з Гродна. Да вайны яны ці працавалі ў польскіх школах, ці давалі прыватныя ўрокі німецкай мовы. Агульнае кіраўніцтва школай было ўскладзена на фройляйн Сук – «падрыхтаваную і здольную», якая таксама вяла заняткі па чытанні і пісьме ў класе для пачаткоўцаў і німецкую мову ў 1-м класе. Заняткі па арыфметыцы ў або двух класах праводзіла пані Дамбровская, якая да пачатку «праўлення бальшавікоў» кіравала гарадской польскай народнай школай для дзяўчат. Пані Немчыновіч, полька, былая выкладчыца німецкай мовы ў польскіх школах, цяпер выкладала прыродазнаўства. Рускай фройляйн Польнер былі даручаны заняткі па геаграфіі, а пані Азімінскай (карэнай аўстрыйцы) – выкладанне музыкі.

Вышэйпералічным настаўнікам было ад 40 да 62 гадоў. Побач з імі на асаблівым становішчы знаходзілася 18-гадовая фройляйн Саваліш, якая вяла ўрокі рукадзелля і ліку ў падрыхтоўчым класе. З-за бездакорнай прыналежнасці апошняй да німецкай народнасці меркавалася заняць яе ў якасці выкладчыцы ў німецкім дзіцячым садзе, які плавнавалася арганізаваць.

У школе таксама даваў урокі па вывученні дзяржавазнаўства інспектар Алцінгер з муніцыпалітэта. Ён жа ажыццяўляў контроль за школай па даручэнні бургамістра.

На думку школьнага інспектара, «для школы дастаткова такіх работнікаў, як фройляйн Сук і фройляйн Саваліш

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 30.

у якасці памочніцы настаўніка. Апошній мэтазгодна па-працаўца некалькі тыдняў у нямецкай школе і дзіцячым садзе. Пані Дамброўскую, пані Немчыновіч, фройляйн Польнер і пані Азімінскую са школы лепей паступова вы-даліць. Аднак сёння яны не могуць прынесці ніякай шкоды, таму што даюць дзесяткам веды ў галіне нямецкай мовы. Тым не менш у далейшым для выхавання з дзяцей сапраўдных немцаў гэтыя кадры зусім не падыходзяць».

Праца настаўнікаў аплачвалася ў памеры 1,50 марак за кожны ўрок. Школьны інспектар рэкамендаваў прызна-чыць нямецкага выкладчыка дырэктарам школы. Ён паві-нен «навучыць выкладчыц вядзенню вучэbnага працэсу (верагодна, ужо падчас канікул) з пункту гледжання света-погляду і методыкі, а яны ўжо будуць назіраць за уніфіка-ваным афармленнем вучэbnай праграмы і ўвогуле будуць адказныя за ўсю школу»¹.

Побач з адкрыццём школ для асоб нямецкага паходжан-ня, як ужо адзначалася, германскія ўлады стварылі сетку дзіцячых дамоў. Паводле звестак на 1 красавіка 1942 г., у Мінскай акрузе яны існавалі ў Трасцянцы (68 дзяцей), Астрашыцкім Гарадку (96 дзяцей), Ратамцы (77 дзяцей), Сёмкавым Гарадку (129 дзяцей), Драздах (67 дзяцей)².

Як можна заўважыць, нацыянальная палітыка акупацый-нага рэжыму адносна асоб нямецкага паходжання (фолькс-дойчэ) на акупіраванай тэрыторыі Беларусі ажыццяўлялася з улікам асаблівасцей рэгіёну. Архіўныя матэрыялы не даз-валяюць гаварыць аб існаванні «пятай калоны» з фолькс-дойчэ на нашай тэрыторыі і масавым супрацоўніцтве гэтай групы насельніцтва з акупацыйнымі ўладамі, якія імкнулі-ся прыцягнуць іх да службы ў розных адміністрацыйных органах. Асаблівая ўвага надавалася развіццю адукацыі і вы-хаванню маладога пакалення.

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 30.

² НАРБ. – Ф. 393. – Воп. 1. – Спр. 13. – Арк. 56.

Падчас адступлення фашистскіх войскаў у 1943–1944 гг. амаль усё нямецкае насельніцтва было вывезена ў Польшчу, а потым у Германію. Апошня звесткі аб фольксдойчэ з Беластока і Гродна адносяцца да вясны–лета 1944 г. У пачатку вясны 1944 г. у Гродна прыбылі ўцекачы і перасяленцы з Усходу, пераважна фольксдойчэ, якіх размяшчалі па прыватных дамах, што не толькі турбавала мясцовых жыхароў, але і стварала дастаткова небяспечныя ўмовы жыцця, бо аб усім, што рабілася ў доме і сям'і, кватаранты даносілі акупацыйным уладам. У прыватнасці, яны паведамлялі ўладам пра асоб, якія адкуль-небудзь прыехалі. Апошніх адразу правярала гестапа: адкуль, навошта і з чынага дазволу прыехалі. У Гродне фольксдойчэ знаходзіліся на каранціне, пасля чаго іх адсыпалі ў Лодź ці Кёнігсберг. Цікава, што немцы і фольксдойчэ, якія перасяліліся з тэрыторыі Расіі, былі больш дысцыплінаванымі, чым тыя, што паходзілі з польскіх тэрыторый¹.

12 ліпеня 1944 г. кіраванне ў беластоцкай акрузе ўзяла ў свае рукі армія. Паліцыя, сфарміраваная як з беларусаў і рускіх, так і фольксдойчэ, была раззброена, і ўсе яе служачыя атрымалі дазвол на выезд. У гэты дзень пачалася афіцыйная эвакуацыя немцаў і фольксдойчэ з Беластока².

¹ AAN. – Sygn. 202/III. – Teczka 195. – K. 44.

² Тамсама. – K. 139.

Глава 4

СТАНОВІШЧА ПАЛЯКАЎ

Жыццё палякаў Беларусі падчас Другой сусветнай вайны шмат у чым абумоўлена перадваенай сітуацыяй. Аб'яднанне Заходняй Беларусі з БССР у 1939 г. змяніла тытульны этнас на далучаных землях. Палякі з пануючай нацыі адразу ператварыліся ў «нацыянальную меншасць». Да гэтага ж неабходна дадаць пачатак рэпресій, акцыі па высыленні ў глыб Расіі. Таму нядзіўна, што ва ўспамінах палякаў аб пачатку Вялікай Айчыннай вайны можна прачытаць наступнае: «Пагроза дэпартациі ў Савецкі Саюз вісела над кожным домам (у кожным доме знаходзілася вялікая колькасць сушана-га хлеба на ўсялякі выпадак). Таму з непрыхаванай радасцю мы прынялі німецкія войскі, якія ўваходзілі ў Нясвіж»¹.

На пачатку вайны складвалася спрыяльная для палякаў сітуацыя. Яны, як пераследаваныя камуністамі, займалі месцы ў органах мясцовай адміністрацыі. Напрыклад, у Гродне, Нясвіжы, Клецку і большасці іншых гарадоў Заходняй Беларусі палякі атрымалі вядучыя пасады. Праўда, паўнамоцтвы цывільнай адміністрацыі былі вельмі абмежаваныя. Па такіх пытаннях, як арганізацыя дзеянасці школ, бібліятэк, далучэння моладзі да грамадскіх работ і г. д., члены адміністрацыі звязталіся да акупацийных улад. З палякаў стваралася служба паліцыі парадку. У Гродне яна налічвала 72 чалавекі².

¹ Lucja Jakubowska, z domu Januszkiewiczówna. Moje związki z Nieświeżem (lata 1936–1945) // Nieświeskie Wspomnienia. – Warszawa: Łośgraf, 2001. – S. 226.

² Ярмусик, Э. С. «Польский вопрос» и католический костел в оккупированной Беларуси (1941–1944 гг.) / Э. С. Ярмусик // Берасцейскі хранограф: зб. наук. прац. – Брэст: Выд-ва С. Лайрова, 2002. – Вып. 3. – С. 50.

Большую частку брэсцкага магістрата таксама складалі палякі. У яго ўваходзілі тры настаўнікі СШ № 2. Віцэ-прэзідэнтам быў Праневіч Г. І., членамі – Гайдучык С. М. і Цвікевіч М. І. Гарадская паліцыя Брэста цалкам складалася з палякаў¹.

Значна менш палякаў на розных пасадах было ў Цэнтральнай і ва Усходняй Беларусі. Так, сярод 101 следчага Бабруйскага гарадскога і раённага следчых аддзелаў (разам са стражай СД) толькі ў шасці этнічна прыналежнасць вызначана як польская. Усе яны нарадзіліся на Беларусі. У спісе знаходзяцца 8 украінцаў, 38 рускіх, 2 – татары. Усе яны паходзілі з-за мяжаў Беларусі².

Сярод настаўнікаў Акалоўскай воласці Плещаніцкага раёна, якая ў 1941 г. уключала 5 школ з 16 настаўнікамі, толькі адна настаўніца – полька. Цікава, што ў сваёй анкете яна адзначыла, што ведае рускую і беларускую мовы і «часткоў» польскую і німецкую. У жыццяпісе яна ж адзначае, што нарадзілася «ў сям’і селяніна па нацыянальнасці беларуса». У сваіх анкетах настаўнікі Плещаніцкага раёна па-рознаому вызначалі сваю нацыянальную прыналежнасць. Напрыклад, дзве настаўніцы напісалі «каталічка». Настаўнік матэматыкі і фізікі спачатку напісаў «паляк», потым закрэсліў і пазначыў – «беларус». У цэлым сярод 126 настаўнікаў 36 школ Плещаніцкага раёна ў 1941/42 навучальным годзе толькі 5 чалавек назвалі сябе «палякамі» ці «каталікамі»³.

Сярод 56 настаўнікаў суседній Барысаўскай акругі 7 чалавек назвалі сябе «палякамі» і 2 – «каталікамі»⁴.

Нярэдкімі былі выпадкі хадайніцтва аб змене нацыянальнасці. Напрыклад, стараста Шчапіцкай воласці Клецкага раёна Антон Т-скі 12 студзеня 1942 г. звярнуўся ў раённую ўправу з просьбай «перапісаць мне ў пашпарце нацыянальнасць з паляка на беларуса, паколькі я ёсць беларусам

¹ Ярмусик, Э. С. «Польский вопрос» и католический костел в оккупированной Беларуси... – С. 50–51.

² НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 7а. – Арк. 172–175 адв.

³ Тамсама. – Ф. 393. – Воп. 5. – Спр. 19. – Арк. 23–185 адв.

⁴ Тамсама. – Спр. 20.

і на Беларусі нарадзіўся, дзяды і бацькі мае былі праваслаўнымі. І я ахрышчаны ў Клецкай Пятроўскай царкве, пры гэтым далучаю свой метрычны запіс, а калі я жаніўся і браў палячку, то яна не хацела ісці за мяне замуж і я змушаны быў стаць каталіком. Я ёсць каталік, а нацыянальнасць мая беларус, і лічу сябе беларусам, і хачу быць беларусам, прашу перапісаць мяне на беларуса»¹. Як заўважае Ю. Грыбоўскі, «змена нацыянальнасці была ўласціва не толькі тым, хто займаў пэўныя пасады ў мясцовым адміністрацыйным апараце дзеля захавання сваёй кар'еры. Многія простыя сяляне з мэтай адвесці ад сябе ўвагу паліцыі ва ўмовах антыпольскай акцыі рашаліся змяніць нацыянальнасць... Вельмі зручным момантам ажыццяўлення адпаведнай папраўкі быў час пашпартызацыі»².

Змена ўлады з савецкай на нямецкую прынесла з сабою перабудову органаў адміністрацыі на новых акупіраваных тэрыторыях. Адначасова розным нацыянальным супольнасцям было дазволена ствараць свае грамадска-культурныя арганізацыі. Як адзначае Ю. Туранак са спасылкай на архіўныя дакументы, «ужо летам 1941 г. пачаў наспіваць беларуска-польскі канфлікт. Польскія паны прыходзілі з фашысцкімі салдатамі і сілаю вярталі сваю маёмасць, былі сутыкненні і ахвяры, праводзілася палітыка вяртаць Польшчу. Пачаўся актыўны працэс стварэння мясцовай адміністрацыі на чыста польскай аснове»³. У Гродне ў якасці часовай мясцовай адміністрацыі быў створаны магістрат, а сярод грамадскіх арганізацый вызначаўся Беларускі нацыянальны камітэт. Камітэт не мог змірыцца з тым фактам, што магістрат складаецца з палякаў. Актыўісты камітэта 26 ліпеня 1941 г. даводзілі да ведама каменданта г. Гродна факты антынямецкага мінулага кіраўнікоў магістрата, а так-

¹ ДАМВ. – Ф. 1538. – Воп. 1. – Спр. 51. – Арк. 93–94.

² Грыбоўскі, Ю. Польска-беларускі канфлікт у Генеральнай акрузе «Беларусь»... – С. 137.

³ Туранак, Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Туранак. – Мінск. – 1993. – С. 162.

сама прыналежнасці мясцовых паліцэйскіх да польскіх тэ-
рарыстычных арганізацый. Звярталася ўвага на факт агіта-
цыі палякаў на прадмет таго, што «на гэтых тэрыторыях
будуць палякі, будуць арыштаваны і расстраляны нават
беларусы. [...] кожны беларус – бальшавік»¹. Рабіўся вывад,
што такім чынам палякі імкнуцца не дапусціць беларусаў
на дзяржаўную службу. У дакуменце прыводзяцца факты
антыбеларускіх выступленняў. Напрыклад, дырэктар тыту-
нёвай фабрыкі Ш-скі не прымаў на працу беларусаў, нават
тых, хто адпрацаваў на прадпрыемстве 20 гадоў. Д-іч Франц
і Д-іч Казімір, супрацоўнікі гаспадарчага аддзела магістра-
та, прадавалі дровы «выключна палякам» і не прымалі
просьбы ад беларусаў». Жыхарка вёскі Прыгодзічы каля
Верцялішак пагражала беларусам – жыхарам вёскі выні-
шчэннем з той нагоды, што «тут польскі край ёсць і будзе».

Так склалася, што ўжо на наступны дзень па распара-
джэнні начальніка былога ваеннае вобласці «Цэнтр» Бела-
рускі нацыянальны камітэт быў распушчаны. Прапановы
апошняга аб адкрыці беларускіх нацыянальных школ і вы-
данні беларускамоўнай газеты засталіся незадаволенымі.
Усе дакументы камітэта былі канфіскаваны і захоўваліся
у каменданта палявой камендатуры².

Працэсы паланізацыі, праводзімай у першыя месяцы
акупацыі, закранулі дзяцей беларусаў і рускіх. 1 верасня
1941 г. на імя каменданта г. Гродна за подпісамі прадстаўні-
коў праваслаўнага брацтва быў накіраваны рапарт, у якім
падкрэслівалася неабходнасць выцягвання дзяцей рускіх
і беларускіх бацькоў праваслаўнага веравызнання з гарад-
скіх сірочых дамоў з-за таго, што «там адбываецца гвалтоў-
ная паланізацыя і перавод дзяцей у каталіцызм»³. Аб гэтым
расказалі самі дзецы праз давераных асоб вярхоўнаму свя-
тару праваслаўнага сабора.

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 33. – Арк. 31.

² Тамсама. – Арк. 27.

³ Тамсама. – Арк. 21.

У данясенні школьнага інспектара Лідскай акругі адзначалася: «Засілле Польшчы падтрымліваецца мясцовымі польскімі элементамі і элементамі, прыезджымі з Літвы. Адносіны гарадскога магістрата горада Ліды вельмі дрэнныя да тых, хто не гаварыў з лідскім начальствам па-польску. Тыя, хто, наадварот, размаўляў па-польску, атрымлівалі хутка кватэры і дровы. З-за гэтай прычыны пасланыя на Лідчыну настаўнікі вярталіся назад, таму што яны былі пастаўлены ў такія ж самыя ўмовы, як непрацуючыя жыхары горада. Яны вымушаны былі выстойваць у чарзе, каб атрымаць хлеб, у той час як служачыя аддзела магістрата атрымлівалі калектывам прадукты для сябе»¹.

Нягледзячы на роспуск Беларускага нацыянальнага камітэта, у Гродне барацьба беларусаў супраць палякаў не спынілася. 1 жніўня 1941 г. беларуская давераная асоба паведамляла ў палявую жандармерью палявой камендатуры г. Гродна аб фактах зневажальных адносін да насельніцтва з боку польскіх службовых асоб: «26 ліпеня 1941 г. польскі паліцэйскі і цывільны Л-віч затрымалі беларуса Мікалая Г-шка ў Гродне, Ласасянская вул., 81, бо ён размаўляў на вуліцы па-беларуску».

24 ліпеня 1941 г. спадарыня Ева С-ска павінна была выехаць са сваёй кватэры і перадаць яе аднаму паляку. Спадарыня С-ска па нараджэнні немка, яе муж – беларус. Было дамоўлена, што высяленне не адбудзеца. Нягледзячы на гэта з'явіўся паліцэйскі Эдуард Д-скі з мэтай высялення спадарыні з яе кватэры з дапамогай сілы. Ён таксама патрабаваў, што яна павінна размаўляць з ім па-польску»².

Беларусы не абмяжоўваліся толькі зборам фактаў і перапіскай з прадстаўнікамі акупацыйных улад. Некаторыя з іх актыўна імкнуліся дзейнічаць у справе пропаганды Беларусі. Службовая асоба палявой жандармеры ў сваім данясенні аб пaeздцы 25 верасня 1941 г. у Верцялішкі, Скідзель, Дубна і Каменку распавядае аб высакамерных паво-

¹ НАРБ. – Ф. 371. – Вол. 1. – Спр. 64. – Арк. 4–7.

² ДАГрВ. – Ф. 1. – Вол. 1. – Спр. 33. – Арк. 5.

дзінах жыхара Верцялішак Паўла Я-віча, які быў прызначаны для нагляду за паліцыяй у гэтых мясцінах. У выніку актыўнай дзеянасці Я-віча беларускае насельніцтва ў Верцялішках вітаецца выключна словамі «Жыве Беларусь!» з адначасовым падняццем правай рукі. Бургамістрам Жыдомлі і Каменкі ён сказаў, што іх пасады ў будучым будуць запоўнены членамі Беларускага нацыянальнага камітэта. У выніку такіх паводзін Я-віча «значна павысілася хваляванне насельніцтва». Аўтар данясення зайдзе: «Можна чакаць, што пры далейшых падобных дзеяннях Я-віча ў хуткім часе справа дойдзе да сутыкнення ў паміж насельніцтвам – палікамі і беларусамі»¹.

13 кастрычніка 1941 г. беларускія актыўісты звярнуліся ў павятовы камісарыят з хадайніцтвам аб аднаўленні дзеянасці Беларускага нацыянальнага камітэта. У ім, між іншым, утрымліваюцца і такія радкі: «Гэта этнографічная зямля населена ў Гродне 45%, а ў акрузе 90% беларусамі, якія пераносілі ў сваёй гісторыі нечуваны прыгнёт Польшчы і заўтам бальшавіцкай яўрэйскай банды. Бальшавіцкі сатанісцкі ўрад быў поўнасцю знішчаны нямецкай непераможнай арміяй і ўжо не вернецца. Засталіся палякі, перасяленцы-каланісты, члены розных антыгерманскіх, польскіх арганізацый. Яны самавольна ўзялі ў свае рукі ў першыя дні выступлення нямецкіх войскаў мясцовыя адміністрацыйныя ўстановы і імкнуцца такім чынам заснаваць будучую яўрэйска-англійскую Польшчу». Палякі, паводле меркавання складальнікаў хадайніцтва, занялі ўсе адміністрацыйныя ўстановы як у Гродне, так і ў акрузе. Пры гэтым яны працујуць «у духу Сікорскага і Сталіна», маюць свае сакрэтныя арганізацыі і «вядуць дзёрзкую, нахабную і бязлітасную вайну з бездапаможнымі беларусамі, аўтахтонным насельніцтвам гэтай этнографічнай вобласці, падтрымліваюць яўрэяў і планамерна і помсліва шкодзяць нямецкім інтэрэсам». У заключэнні выказвалася просьба аб замяшчэнні

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 33. – Арк. 12–13.

«варожых польскіх элементаў беларусамі ва ўсіх адміністрацыйных установах»¹.

Тым жа днём датавана і іншае данясенне на імя гродзенскага гарадскога камісара, у якім раскрываецца антынямецкая дзейнасць службовых асоб. Гэта праяўлялася ў «самаўльным і бандыцкім кіраўніцтве гаспадарчай дзейнасцю». Неарганізаванасць картачнай сістэмы прывяла да адкрыцця гандлёвых крам. Дазвол на гандлёвую дзейнасць выдаваўся толькі палякам. Гандляры заняліся спекуляцыяй. Акрамя гэтага, магістрат не арганізаваў контроль над усімі заходамі запасамі і матэрыяламі, што паслужыла прычынай розных махінацый. Ва ўстанове ўвесь час заўважалася самаўльнае размеркаванне прадуктаў і іншых матэрыялаў паміж працуючымі палякамі, іх знаёмымі і роднымі.

Аўтары звароту засяроджваюць увагу на tym, што «беларусы, нягледзячы на тое, што моцна церпяць, нічога не атрымалі з гэтых запасаў і былі не дапушчаны да працы. У магістраце панаваў лозунг: «Усё для палякаў».

Цікава, у чым заключаліся злоўживанні служачых-палякаў. Бургамістр З-скі, напрыклад, выкарыстоўваў уладу ва ўласных інтарэсах. Ён браў для сябе найлепшую мэблю і розныя рэчы ў горадзе для абсталявання сваёй кватэры. Выкарыстоўваў грузавую машыну магістрата для перавозкі дроў. Больш правініўся супрацоўнік магістрата С-віч, які 25 ліпеня 1941 г. узяў са свіной фермы трох свінні – дзве па 5 пудоў і адну – 18. У той жа дзень ён перадаў замест гэтых свіней трох маленъкіх парасяят, якія не адпавядалі забою. Кладаўшчык С-скі 30 ліпеня 1941 г. узяў 20 бочак рыбы, а на гарадскі пункт здаў толькі 14. Новы бургамістр Г-скі, таксама паляк, не праявіў жадання пракаменціраваць гэтыя махінацыі і не правёў рэвізіі для выяўлення ўсіх выпадкаў злоўживання, праводзіў старую палітыку. Ён не ўвёў картачную сістэму на ўсе прадукты, не арганізаваў рацыянална гаспадарку і працягваў прадаваць рэшткі запасаў толькі па-

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 33. – Арк. 6–7.

лякам. Да беларусаў ён ставіўся таксама, як і З-скі. У выніку такога адзінаўладнага гаспадарання горад застаўся без запасаў харчавання, іншых матэрыялаў і дроў. Працягвалася самавольная беспакараная спекуляцыя.

Польскім службовым асобам у віну таксама ставіліся дружкалюбныя адносіны да яўрэяў, у выніку якога апошнія адчуvalі сябе ў горадзе вельмі выгодна і свабодна. Большаясь з іх не насілі апазнавальных яўрэйскіх знакаў. Палякі трymалі ѿ сябе на зберажэнні розныя рэчы яўрэяў, якія апошнія хацелі захаваць ад гета.

У заключэнні прапаноўвалася правесці грунтоўную, дакладную рэвізію ўсёй дзейнасці ў магістраце з мэтаю дэмантрацыі сапраўднага яго твару і пакарання ўсіх вінаватых, а таксама «поўнасцю забраць адказныя пасады ѿ палякаў»¹.

Антыпольскія настроі адзначаліся і на тэрыторыі Беласточчыны, якая ўваходзіла ѿ склад правінцыі Усходняя Прусія. Спачатку летам 1941 г. у горадзе быў створаны Беларускі нацыянальны камітэт. Ён разгарнуў шырокую дзейнасць. Была праведзена рэгістрацыя беларусаў у Беластоку і ѿ правінцыі. Непасрэдна ѿ горадзе камітэт налічыў 17 тыс. беларусаў. Было наладжана выданне беларускай газеты «Беластоцкі голас», якой выйшла толькі два нумары. Неўзабаве германскія ўлады закрылі арганізацыю. Як сведчаць дакументы, ужо ѿ ліпені 1941 г. інспектар ваеннага камандавання даводзіў да ведама шэфа Цэнтральнага штаба Рубезамена, што «ў Беластоку створаны Беларускі нацыянальны камітэт. Стварэнне такога нацыянальнага камітэта не адпавядае жаданню Галоўнакамандуючага і распараджэнням, якія ён аддаў. Нацыянальны камітэт у Беластоку павінен быць забаронены, а яго стварэнне ѿ іншых раёнах на падкантрольнай Галоўнакамандуючаму тэрыторыі, прадухіляецца»². Аднак ужо ѿ канцы 1941 г. ён зноў пачаў дзейнічаць. З 29 сакавіка 1942 г. у горадзе пачала выходзіць беларуская газета «Новая дарога», а толькі 23 сакавіка 1943 г. нямецкай

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 33. – Арк. 9.

² Тамсама. – Ф. 1332. – Воп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2.

уладай было зарэгістравана Беларускае аб'яднанне, што дазволіла «пашырыць і паглыбіць дзейнасць», накіраваць яе на адкрыццё беларускіх школ, беларусізацыю царквы. 14–15 снежня 1944 г., калі становішча на фронце яшчэ больш ускладнілася, у Беластоку быў праведзены першы З’езд прадстаўнікоў аддзелаў Беларускага аб’яднання. Апошніх на Беласточчыне налічвалася 29¹. Згадваючы падзеі 1941 г., аўтары артыкула «Беларускае Аб’яднанне ў Беластоку» пісалі: «Аднак хутка дзейнасць беларусаў спаткалася з правакатарскай работай шкодных польскіх элемэнтаў, якія дзякуючы сваёй большай падрыхтаванасці, імкнуліся захапіць у свае рукі адміністрацыю і паліцыю на месцах і ліквідаваць съядомы беларускі элемэнт, начэпліваючы яму ярлык камунізму. Гэта змусіла многіх беларусаў адыйсьці ад актыўнай дзейнасці, а Аб’яднанье паставіла ў пазыцыю абароны беларускага насельніцтва. Беласточчына – гэта лінія векавога фронту змагання беларускага і польскага элемэнту»². Агульны настрой газеты не змяніўся і ў 1944 г. У нумары за 5 сакавіка 1944 г. чытаем: «Наша становішча адносна палякаў, якіх лёс закінуў у беларускія абшары Беласточчыны, яснае і выразнае: яны не маюць ніякага права адыхаўца тут «рашаючае значэнне». Голос мае тут перад усім беларус!»³.

Падчас перапісу насельніцтва, які праводзіўся на тэрыторыі акругі ў верасні 1942 г., Беларускі камітэт у Беластоку «сцвярджаў факты нагаворваныя беларусаў польскімі шавіністамі запісвацца палякамі, а таксама спробы нахіліць беларусаў запісвацца палякамі з боку польскіх урадаўцаў, якія праводзяць перапіс». У сувязі з гэтым Беларускі камітэт звярнуўся да беларусаў з заклікам «моцна трymацца сваёй нацыянальнасці і даць польскім шавіністам належны адпор»⁴.

¹ Раніца (Берлін). – 1944. – 16 студз. – С. 1.

² Новая дарога (Беласток). – 1943. – 30 мая. – С. 1–2.

³ Тамсама. – 1944. – 5 сак. – С. 2.

⁴ Раніца (Берлін). – 1942. – 4 кастр. – С. 3.

На тэрыторыі Брэсцкай і Пінскай абласцей, якія ўвайшлі ў склад Рэйхскамісарыята «Украіна», у пачатковы перыяд акупацыі назіраўся ўкраінска-польскі канфлікт на глебе незадаволенасці ўкраінскага насельніцтва тым, што палякі зымалі адказныя пасады ў акупацыйных установах. Гітлераўскія ўлады з канца 1941 г. спрабавалі замяніць у іх палякаў украінцамі. Аднак праблему поўнасцю вырашыць не атрымалася, і да канца акупацыі шмат палякаў заставаліся ў акупацыйных установах¹. Адначасова на гэтых беларускіх тэрыторыях акупанты стварылі «польскія камітэты», якія, адпаведна з дадзенымі Дэлегатуры ўрада Рэчы Паспалітай на акупіраваных тэрыторыях, былі адказнымі «перадусім за настроі сярод польскага насельніцтва». Сярод палякаў яны не карысталіся якім-небудзь аўтарытэтам².

Варожасць мела не толькі палітычную, але таксама сацыяльную і этнічную глебу. Нараастаючае супрацьстаянне двух бакоў не заставалася па-за ўвагай германскіх улад. Хутка яны пачалі разумець, што «каменем сутыкнення» з'яўляецца пазіцыя польскага боку да беларускіх зямель, разгляд іх як польскіх тэрыторый. У гэты працэс уключылася і каталіцкае духавенства: «Польская (рымска-каталіцкая) царква глядзіць на Беларусь як на каланіяльную вобласць і разгортвае тут сумесна з польскім паўстанцкім рухам палітычную дзеянасць, якая ўсімі сродкамі павінна быць спынена»³. Ужо 3 жніўня 1941 г. у «Аператыўной зводцы з СССР № 42» у Берлін паведамлялася, што «польскае духавенства імкнецца аказаць кіруочы ўплыў на «польскае пытанне», у прыватнасці, пакуль толькі ў легальным супрацоўніцтве з тымі камунальными ўстановамі і кіраўнічым апаратам, якія пераважна складаюцца з палякаў. З рэарганізацыяй рымска-каталіцкага царкоўнага жыцця, асабліва таго, што праводзіцца гэтым духавенствам, нацыянальная барацьба беларусаў і палякаў уступіла ў найвастрэйшую стадью»⁴.

¹ Сіткевіч С. А. Польськое подполье... – С. 198–199.

² ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 201. – К. 22.

³ НАРБ. – Ф. 510. – Воп. 1. – Спр. 13. – Арк. 33–34.

⁴ Тамсама. – Ф. 4683. – Воп. 3. – Спр. 938. – Арк. 71–71 адв.

Пэўную ролю ў нагнітанні антыпольскіх настроў ўзыходзіла праваслаўнае духавенства і іх сем'і. Пры гэтым яны «не абмяжоўваюцца толькі выцясненнем палякаў, а і нацкоўваюць на іх немцаў. Улічваючы, што апошнія пра-водзяць цяпер палітыку *divide et impara*, нацкоўваюць уз-емна адных і другіх»¹.

У загадах і распараджэннях нямецкага камандавання ўказвалася, што «палякі, якія знаходзяцца на тэрыторыі краіны, патрабуюць крайне асцярожных і надзвычайных адно-сін з боку ваеннаслужачых вермахта. Па сваёй варожасці і няневісці да немцаў іх можна парашунаць толькі з яўрэямі». З-за таго, што палякі, на думку акупантатаў, у большасці сва-еї «больш хітрыя, чым беларусы, і многія разумеюць ня-мецкую мову, то небяспека надта вялікая ў раёнах, дзе палякі пераважаюць, і далей будзе працягвацца прыгнёт беларусаў з іх боку». Як вывад – «беларускае насельніцтва паўсюль неабходна падтрымліваць і настойліва абараняць ад палякаў і яўрэяў»².

У канцы 1941 г. генеральны камісар прасіў дазволу ў рэйхскамісара «Остланда» на забарону побач з рускай мовай у дзяржаўным і грамадскім жыцці і польскай мовы. Гэта было звязана з тым, што абодва народы разглядаліся як вынішчальнікі беларускай нацыі: «Калі ў заходніх абласцях Беларусі палякі імкнуліся выкараніць беларусаў як нацыю, то ва ўсходніх гэтага дабіваліся бальшавікі»³. У 1942 г. у Генеральным камісарыяце Беларусь пачалася «беларусізацыя». За размову ва ўстанове па-польску накла-даўся штраф 500 рублёў. У шэррагу мясцовасцей былі вы-стаўлены патрабаванні правядзення пропаведзей і службы ў касцёлах на беларускай мове⁴. Ужо да ліпеня 1942 г. на тэ-рыторыі Навагрудчыны на пасадах бургамістраў палякі былі заменены беларусамі (першапачатковая беларусамі былі

¹ ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 201. – К. 74.

² НАРБ. – Ф. 4683. – Воп. 3. – Спр. 938. – Арк. 120.

³ Тамсама. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 5. – Арк. 9–10.

⁴ ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 201. – С. 75–76.

бургамістры Навагрудка і Стоўбцаў). Палякі былі выведзены з кірауніцтва паветаў. Разам з гэтым «ніжэйшыя функцыі ў адміністрацыі і самакіраванні заняты рознымі элементамі, сярод якіх не бракуе і палякаў, роўна як і былых савецкіх функцыянераў, часта рускай нацыянальнасці»¹.

Аб актыўнасці польскай інтэлігенцыі адзначаецца ў пададамленні аддзела пропаганды «Остланд» пры камандуючым вермахта ад 31 студзеня 1942 г. Даючы характарыстыку сітуацыі ў Беларусі за перыяд з 10 да 25 студзеня, заўважаецца: «Сама па сабе праблему складае дзеянасць на заходзе Беларусі. Вялікая колькасць польскай інтэлігенцыі, часта бытыва польскія афіцэры, раз'язджаючы па краіне або ўладкоўваючы ў невялікіх вёсках служачымі ці нават бургамістрамі і літаральна падбухторваючы мясцове насельніцтва супраціўляцца немцам. Яны вярбуючы людзей на паўстанне супраць немцаў пад польскім сцягам і заклікаючы да гэтага не толькі палякаў, якія пражываючы у заходніх абласцях Беларусі, але і беларусаў, прычым часта выкарыстоўваючы апошніх да каталіцкай веры... Царква з'яўляецца рашаючым фактарам. Вярбоўка ў аддаленых раёнах праходзіць бесперашкодна. Былі выяўлены нават склады зброі»².

У маі 1942 г. на тэрыторыі Генеральнага камісарыята Беларусь акупацийныя ўлады разам з беларускай паліцыяй пачалі **антыпольскую кампанію**. Гэтая акцыя працягвалася да восені 1943 г. і была накіравана галоўным чынам супраць інтэлігенцыі, каталіцкага духавенства, работнікаў адміністрацыі. Яна ахапіла ўсю тэрыторыю камісарыята, а найбольш актыўна праводзілася ў акругах Баранавічы, Навагрудак і Слонім. Аб стратах польскага насельніцтва захаваліся звесткі ў дакументах Прадстаўніцтва Польскага урада: «...антыпольскі тэрор [...] у апошні час вельмі моцна ўзрос. На плошчы ў Валожыне ў ліпені расстралаўся 17 палякаў,

¹ ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 201. – К. 17.

² НАРБ. Калекцыя «александрыйскіх» мікрафільмаў. – Т – 177. – Ролік 380. – Кд. 473136–474147.

у тым ліку 2 чыгуначнікі. У Лідзе ў апошнія месяцы арыштаваны каля 300 палякаў, 50 з іх атрымалі смяротныя прыгаворы. Амаль усе ксяндзы на тэрыторыі Навагрудчыны арыштаваны... З 26 ліпеня працягвающа ў Навагрудку арышты свецкіх палякаў – некалькі дзесяткаў асоб з польскай інтэлігенцыі Навагрудка, а таксама ўся інтэлігенцыя з Mіра, Сталовічаў, Гарадзішча, Молчадзі, Нясвіжка, Новай Мышы, Стоўбцаў, Крывошина, Клецка, Ляхавічаў і Нядзве́дзіцы вывезена ў лагер у Калдычаве пад Баранавічамі. Польскія настаўнікі з Навагрудка масава вывозяцца разам з сем'ямі ў Рэйх...»¹ Паводле ацэнак А. Галінськага, польскія страты летам 1942 г. перавысілі 1000 чалавек².

Люцыя Якубоўская так адзываецца аб тых часах: «Надзея на перамены да лепшага лёсу палякаў прыйшлі вельмі хутка. Атрымліваць голас сталі крайня беларускія нацыяналісты. Напачатку былі ліквідаваны людзі з гарадскіх улад, а затым іншых, тых, якія іх калі-небудзь пакрыўдзілі. Першую групу расстралілі ў Малеве. Між іншых там загінулі: Марыся Чужыкоўна, Ірэна Карпачоўна і Ірка Лапацікоўна. Іншых расстралілі ў Калдычаве каля Баранавічаў. Там жа загінуў дэкан ксёндз Мечыслаў Кубік. У Нясвіжы шалеў «палякажэрца», былы настаўнік, Калоша. Шэфам беларускай паліцыі (павятовай) быў Сянько, шэфам управы працы спачатку Калоша, а затым Букато. Пад іх крыламі знайшлі апеку найладнейшыя польскі: між іншымі Жула Шманоўская (дачка пасла), Аліна Дыноўская (мая каліжанка з гімназіі). На жаль, не маглі (а часам не хацелі) яны ўплываць на змены адносін сваіх «пратэктараў» да польскага насельніцтва.

Пагрозай для ўсёй польскай моладзі былі вывазы на працу ў Германію. Сапраўды, існуючыя школы (кравецкая і педагогічная) абаранялі сваіх вучняў, але яны былі недасягальныя для палякаў. Хто мог – хаваўся на вёсцы. Хлопцы ішлі ў партызаны»³.

¹ AAN. – Sygn. 202/I. – Teczka 30. – K. 43.

² A. Galiński. Eksterminacja inteligencji polskiej. – S. 187.

³ Lucja Jakubowska, z domu Januszkiewiczówna. Moje związki z Nieświeżem... – S. 226–227.

У Дзісенскім і Пастаўскім паветах улетку 1942 г. троны разы пераправяралі спісы асоб на вываз. Пры гэтым «кожны наступны спіс быў карэктурай старога ў кірунку змяншэння колькасці беларусаў і павелічэння колькасці палякаў»¹.

Неабходна заўважыць, што на ўзмацненне міжэтнічных супярэчнасцей упłyvali і змены на фронце. Увесну 1942 г. на акупіраваных тэрыторыях пачаўся рост колькасці партызанскіх атрадаў, дзеянасць якіх «электрызавала» насельніцтва, якое звязвала іх з'яўленне з перспектывамі ваенных перамен.

Распаўсюджанымі былі выпадкі, калі мясцовыя ўлады ці беларуская паліцыя даносілі на палякаў. Сведкі і ўдзельнікі тых часоў так апісваюць гэтыя падзеі: «Беларусы знішчалі праявы польскасці. У афіцыйных установах неабходна было размаўляць па-беларуску. Найбольш пераследаваліся тыя, хто меў у асабістым пасведчанні ўпісаную польскую нацыянальнасць (польскае паходжанне). Шмат палякаў са страху заявілі сябе беларусамі. Вясною 1942 г. немцы па на-мове беларусаў абвясцілі штампаванне асабістых пасведчанняў. Гэта выглядала наступным чынам: на вуліцы паставілі столікі, за якімі немцы з беларускімі перакладчыкамі пра-глядалі ўсе асабістыя пасведчанні. Ставілі штэмпелі. Калі хто не з'явіўся і не меў штэмпеля, той разглядаўся як бандыт і арыштоўваўся. Збоку стаялі грузавікі, на якія змяшчалі тых, хто быў адабраны немцамі. Такім чынам выхоплівалі польскую інтэлігенцию і адразу вывозілі. Адны сцвярджалі, што на працы, іншыя, што ў лагер. Сярод палякаў распаўсюдзілася паніка, бо ніхто не ведаў, як сябе паводзіць. Мы штэмпель атрымалі праз знаёмых беларусаў за вельмі высокі хабар. Шмат асоб не з'явіліся на рэгістрацыю. Некаторыя пайшлі на працу па будове чыгункі, што ўратавала іх ад вывазу на працы»².

¹ AAN. – Sygn. 202/III. – Teczka 201. – K. 75.

² Jadwiga Sudnik, z domu Ksieniewiczówna. Losy mieszkańców ziemi nieświeskiej // Nieświeskie Wspomnienia. – Warszawa: Łośgraf, 2001. – S. 214–215.

Акцыя атрымала прапагандысцкую падтрымку. Яе пачаткам стаў артыкул Вільгельма Кубэ ў «Minsker Zeitung» (N 69), у якім палякі былі прылічаны да даўніх ворагаў беларускага народа, названы «народам фанабэрыйстых дарманедаў». Неўзабаве з'явіліся іншыя антыпольскія артыкулы. 22 жніўня 1942 г. «Беларуская газэта» надрукавала артыкул «Слонімшчына за апошніяе чвэрцьвечча. (Да гісторыі нацыянальна-вызвольнага змаганьня беларусаў Слонімскай акругі.)». У ім аўтар С. А., між іншым, пісаў: «Мясцовыя палякі – гэта мяшчанства ў гарадох і мястэчках, якое займаецца земляробствам і гандлем; абшарніцтва – уласнікі двароў і вышэйшыя службоўцы двароў, а таксама шляхта (Плаўскія, Леаданскія). Большыня зь іх беларусы-рэнэгаты. Наплыўовыя – гэта былыя ўрадоўцы, якія й цяпер імкнуцца прабрацца ў дзяржаўныя ўстановы і праводзіць там сваю варожую нацыяналістычную работу»¹.

Далей пададзена сітуацыя першых месяцаў вайны, калі «ў Слоніме польскія нацыяналістычныя элементы здолелі ашуканы німецкае мясцовае камандаваньне й пераняць у свае рукі органы парадку ў Слоніме й акрузе, стварыўшы сваю польскую паліцыю (пад выглядам беларускае), на чале з польскім нацыяналістым Рымшам, які здолеў зынішчыць за першыя дні ачышчаньня гораду й правінцыі ад камуністычных элементаў каля сотні ні ў чым не вінаватых беларусаў, якія ня былі ніколі камуністымі, але з'яўляліся ворагамі мясцовых палякаў. Начале гораду Слоніму за бургамістра ўлез польскі ксёндз Грахольскі»².

Аўтар абвінавачвае палякаў у знішчэнні актывістаў беларускага нацыянальнага руху: «Для вылаўленья беларускага нацыяналістычнага актыву і зынішчэння яго пры дапамозе фальшывых даносаў быў створаны палякамі на чале з галаварэзам Рымшам так званы «Беларускі Нацыяналістычны Камітэт у Слоніме», які заклікаў беларусаў-нацыянальных актывістаў да рэгістрацыі. Усе, хто выявіў у гутар-

¹ Беларуская газэта. – 1942. – 22 жн.

² Таксама.

ках у камітэце жаданьне працаваць для беларускае нацыянальнае справы, удаваліся за камуністых і арыштоўваліся».

Далей заўважаецца, што «на вёсцы польская паліцыя біла беларускае сялянства, зьдзекуючыся над беларускай мовай, змушала гаварыць сялян па-польску. Усе ўрады ў Слоніме бралі заявы толькі ў польскай мове, адмаўляючыся нават разумець беларускую мову. Побач із гэтым усім вялася шырокая прапаганда аб хуткім аднаўленні Польшчы, аб расправе над беларусамі і г. д.

Усё гэта сеяла спачатку недавер да нямецкіх уладаў, імём якіх дзеялі ў паліцыі і адміністрацыі палякі нацыяналістыя, пакуль камітэт ня быў разагнаны¹.

Падобнымі настроемі вызначаліся матэрыялы і ў іншых газетах. Напрыклад, у нумары «Раніцы» за 10 студзеня 1942 г. у надрукаваным лацінкай артыкуле «Баранавіцкая хроніка. Гарадзішча» чытаем: «Як выказвае апошні перапіс са снежня месяца ён (Гарадзішчанская раён. – Д. К.) налічвае 57 858 душ насельніцтва, з чаго зусім мінімальная колькасць чужынцаў, а рэшта беларусы. За палякаў падалося 2198 душ. Цікавае з'явішча, бо ў папярэднім перапісе налічылі аж 8000. Але ня можна дзівіцца, калі даведаемся, як гэта праводзілася. Вось прыклад: адзін з войтаў, ясна паляк, перад перапісам даў солтысу такі загад: «Kiedy katolik poda się za Białorusina, wal w mordę» («Калі католік назаве сябе беларусам, то бі ў морду»). Нічога тады дзіўнага, калі колькасць палякаў пры такой сістэме павялічвалася. Цяпер, калі стырно раёну знаходзіцца ў руках беларуса, справа бярэ зусім іншы зварот. Стэрарызаванае даўней палякамі насельніцтва масава складае заявы аб папраўленні нацыі ў пашпарце і з кожным днём малее колькасць псеўда-палякаў, натвораных польскімі ўрадаўцамі супольна з польскімі ксяндзамі².

Не будзем імкнучца даць каментары прыведзеным вытрымкам. Скажам толькі адно: такія артыкулы не маглі спрыяць узаемаразуменню і згодзе паміж палякамі і беларусамі.

¹ Беларуская газэта. – 1942. – 22 жн.

² Раніца (Берлін). – 1942. – 10 студз. – С. 4.

Аб «засіллі палякаў» вялася размова падчас з'езда Беларускай народнай самапомачы, які адбыўся 1–4 лістапада 1942 г. у Мінску. На ім кіраунік Ганцавіцкай акругі адзначаў, што «у Ганцавічах было 90% жыдоў. Цяпер іх там няма. Але на тое ёсьць тут страшэннае засільле былых польскіх урадаўцаў, якія нахабна трymаюцца ў дачыненьні да беларускай справы». «Польскае засільле ва ўсіх установах» з'яўлялася галоўнай прычынай цяжкасцей у наладжванні працы самапомачы ў Лідзе. Ксёндз Гадлеўскі «зэрфераўаў палажэньне каталіцкага касцёлу на Беларусі». У сваім рэфераце ён гаварыў аб tym, што «дагэтуль касцёл быў і яшчэ ёсьць у руках польскіх нацыяналістых. Цяпер ён мусіць быць вырваны з чужацкіх рук і павінен стацца творчым дзейнікам беларускага народу»¹.

Неад'емнай часткай антыпольскага курса на тэрыторыі Беларусі з'яўлялася дзейнасць супраць каталіцкага касцёла. У пачатку акупацыі, у ліпені 1941 г., немцы дазволілі адкрыць у Беларусі касцёлы. З Польшчы прыехала некалькі дзесятак ксяндзоў. Аднак ужо ў лістападзе 1941 г. усе яны былі арыштаваны і вывезены, а касцёлы сталі закрываць і перадаваць праваслаўнай царкве². Улетку 1942 г. на тэрыторыі Міншчыны, па звестках відавочцаў, амаль не засталася каталіцкіх святароў³.

Гітлераўцы асцерагаліся, што місіянерская дзейнасць рымска-каталіцкіх і грэка-каталіцкіх святароў ва ўсходніх абласцях Беларусі «здольная не толькі падарваць канфесійны мір з амаль выключна артадаксальным (праваслаўным) насельніцтвам, але і вельмі моцна перакрэсліць асноўныя лініі нямецкага адміністрацыйна-кіраунічага апарату»⁴.

У сакавіку–красавіку 1942 г. больш за 10 ксяндзоў расстраліяны ў канцлагеры ў Беразвеччы, за 3 км ад мястэчка Глыбокае Віцебскай вобласці. У сакавіку 1943 г. 9 ксяндзоў

¹ Раніца (Берлін). – 1942. – 29 ліст. – С. 2.

² ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 201. – K. 11, 79.

³ Тамсама. – К. 18.

⁴ Ярмусик, Э. С. «Польский вопрос» и католический костел в оккупированной Беларуси... – С. 53.

расстряляны каля Ліды. Некалькі ксяндзоў гітлераўцы замучылі ў лагеры смерці Калдычава каля Баранавіч. У ліпені 1943 г. 6 душпастараў у ліку вялікай групы закладнікаў немцы расстралялі ў фартах ля вёскі Навумавічы Гродзенскага раёна. У жніўні 1943 г. такі ж лёс напаткаў 11 сяспёр-назаратанак з Навагрудка. Шмат хто стаў ахвярай карных аперацый гітлераўцаў¹.

Аб настроях мясцовага насельніцтва не раз паведамляла прадстаўніцтва польскага эміграцыйнага ўрада на акупіраваных землях. Напрыклад, у паведамленні ад 11 ліпеня 1942 г. настроі жыхароў Палесся характарызаваліся як узбуджаныя і наэлектрызаваныя. Гэта тлумачылася лютуючым бандытызмам, а таксама боязню рэпрэсій і рэквізіцый. «Рэштка польскага насельніцтва жыла ў боязі таго, што пры дадзеным захаванні анархіі будзе знішчана»².

Наколькі бакі мелі рацыю? Хто з іх быў больш варожа настроены? Не нам аб гэтым меркаваць. Хочацца звярнуць увагу яшчэ на адзін дакумент. У лютым 1943 г. прадстаўніцтва польскага эміграцыйнага ўрада на акупіраваных землях падрыхтавала падрабязны рапарт «Беларусь пасля 20 гадоў савецкай і 20 месяцаў нямецкай акупацыі». У ім, сярод іншага, ёсць і наступныя радкі: «Палякі з'яўляюцца соллю гэтай зямлі, бо ўяўляюць найінтэлігентнейшы і найбольш творчы элемент. У савецкіх школах самымі здольнымі былі польскія дзецы. [...] Сённяшняя беларуская інтэлігенцыя, якая ўжо выхавана ў савецкіх школах, на 80% з'яўляецца дзецьмі чистых палякаў ці мяшаных шлюбаў з палякамі. [...] У статыстыцы настаўнікаў беларускіх школ за верасень 1942 г. аддзел адукцыі пры Генеральным камісарыяце Беларусь прывёў звесткі аб tym, што сярод настаўнікаў 50% палякаў. Гэтым настаўнікам было загадана змяніць польскую нацыянальнасць на беларускую. Пераследаванні палякаў працягваюцца, але немцы ў нацыянальных

¹ Ярмусик, Э. С. «Польский вопрос» и католический костел в оккупированной Беларуси... – С. 53.

² ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 201. – К. 12.

справах не арыентуюцца, іх можна вельмі праста падмануць, схавацца пад прымусовы і для ўсіх чужы беларускі патрыятызм. Сярод палякаў старога і маладога пакалення большасць – старыя польскія патрыёты, нягледзячы на тое, што пашпарты называюць іх беларусамі. Палякі ўпарты ча-каюць Польшчу, польскай арміі. Моладзь марыць аб тым, каб у радах польскай арміі змагацца за сваю краіну. Ім самім цяжка прабіцца да службы, бо вельмі знясілены шматгадовым зняволеннем і пазбаўлены правадыроў. Польскага руху за незалежнасць у поўным значэнні гэтага слова няма. Яго арганізацыя сярод такой значнай колькасці ворагаў – вельмі цяжкая справа. Ёсьць толькі вялікая туга, ахвярнасць і вера ў тое, што Польшча не забудзе аб сваёй зямлі»¹.

Паводле меркавання нямецкага даследчыка Х. Герлаха, на тэрыторыі Генеральнай акругі Беларусь агульная лічба знішчанай польскай інтэлігенцыі склада ад 2000 да 3000 чалавек. Супраць яе аб'ядналі свае намаганні Генеральны камісарыят Беларусь, вермахт, СС і паліцыя, якія асабліва жорстка дзейнічалі супраць яе кіруючага складу. Толькі ў Баранавічах былі арыштаваны і забіты каля 1000 палякаў².

Аднак немагчыма гаварыць аб суцэльнym супрацьста-янні і варожасці беларусаў і палякаў. Жыхар Нясвіжа Чэслаў Сальчэрскі ў сваіх успамінах распавядае аб мірным і дружалюбным жыщці жыхароў горада, узаемападтрымцы польскага і беларускага насельніцтва: «З мэтай аддалення няшчасцяў, якія прынесла вайна, насельніцтва пачало часцей звяртацца да Бога. Нехта выступіў з пропановай паставіць на Новым Месцы пяць драўляных крыжоў у розных месцах. Неўзабаве крыжы былі выраблены і асвечаны. Аб асвячэнні двух крыжоў, якія стаялі бліжэй да праваслаўнай плябаніі, прасілі праваслаўнага святара, Аляксея Русецкага. [...] Каля другога крыжа святар Русецкі прамовіў кароткую малітву. Пасля пастаноўкі пакутных крыжоў мы ўсе адчулі пэўную палёгку і ўздым ад добрага ўчынку.

¹ AAN. – Sygn. 202/III. – Teczka 201. – K. 81.

² Gerlach, Ch. Kalkulierte Morde... – S. 1062.

На тым не спыніліся. Кабеты, таксама з Новага Месца, вызначылі для сябе дадатковую пакуту: вырашылі на працягу адной ночы спрасці (без калаўроту) і саткаць на хатніх кроснах вялікі абрус. На другі дзень гэты дар занеслі ў царкву, бо галоўная ініцыятарка – ткачыха была права-слаўная жанчына – Протасава»¹.

У справаздачах шмат увагі звяртаецца на настроі сярод мясцовага насельніцтва. Сярод палякаў на Палессі панавалі настроі моцнай прыгнечанасці. Польская інтэлігенцыя ў гарадах улетку 1943 г. засталася ў мізэрнай колькасці. Цяжкі матэрыяльны стан яшчэ больш паглыбляў дэпрэсію гэтай групы. У вёсцы польскаму насельніцтву пагражала фізічнае вынішчэнне. Адносіны палякаў з мясцовым насельніцтвам усё больш абвастраліся і становіліся варожымі. Мясцовыя палякі абвінавачвалі ўкраінцаў і беларусаў у забойствах на Палессі і папракалі іх у чаканні вяртання савецкай улады. У гарадах нацыянальныя канфлікты, на думку складальнікаў справаздач, не праяўляліся. Замест гэтага паміж асобнымі нацыянальнымі супольнасцямі працягвалася ба-рацьба за ўплывы, бо персанал у структурах адміністрацыі і іншых установах быў змешаны: польска-ўкраінска-беларуска-рускі. «Не гаворачы ўжо пра немцаў, якія займаюць кіруючыя пасады»².

Галоўным натхняльнікам антыпольскіх настрояў на Беларусі польскі бок бачыў Вільгельма Кубэ, які «пранікнуўся антыпольскім духам настолькі далёка, што галоўнай мэтай сваёй дзейнасці на посту генеральнага камісара Беларусі бачыў вынішчэнне слядоў польскасці на гэтай тэрыторыі і пасяленне гэтай няянісці ў беларусаў»³. Яго абвінавачвалі не толькі ў распаўсюджванні антыпольскай пропаганды, але і ў спрыянні дзейнасці беларускіх арганізацый, такіх як Беларуская самапомач, Працоўная рада, Беларускае навуковае

¹ Solczerski, Cz. Przedwojenne dzieciństwo i wojenna młodość w Nieświeżu // Nieświeskie Wspomnienia. – Warszawa: Łośgraf, 2001. – S. 247.

² ААН. – Сыгн. 202/III. – Течка 193. – К. 41.

³ Таксама. – К. 63.

таварыства, Саюз беларускай моладзі і інш., сябры якіх былі тым элементам, які «так далёка пранікся антыпольскай ідэалогіяй, што аб якім-небудзь *modus vivendi* з імі пасля вайны не можа быць гаворкі»¹.

Са зменай становішча на фронце ў беларуска-польскія адносіны пачаў умешвацаца савецкі фактар. З набліжэннем лініі фронту на акупіраваных тэрыторыях усё больш стала з'яўляцца палітычных агітатарап, якія «дзейнічалі пераважна па вёсках і выступалі то пад расійскім, то пад беларускім абліччам. Аднак у абодвух выпадках дамінавала антыпольскаяnota. Паражэнне немцаў, адпаведна гэтай агітацыі, ужо вырашана. Цяпер неабходна толькі прадухіліць ситуацыю, каб на месца немцаў не селі палякі»². Дапамогу ў правядзенні такай агітацыі аказвала праваслаўнае духавенства, якое ўжывала «крозныя дэмагагічныя лозунгі, такія як «Польшчы ніколі не было і не будзе!», «На Беларусі няма месца для палякаў», «Лепш нядобрая маці, чым добрая мачаха», «Выражам палякаў, калі прыйдуць бальшавікі»³. Гэтай пра- пагандзе дапамагалі афіцыйныя фактары – расійскі і беларускі камітэты, якія таксама ўжывалі падобную лексіку і лозунгі. Вельмі актыўная роля дадзеных элементаў была ў гестапа. «Расійская мова ў гродзенскім гестапа чуецца на кожным кроку. Асаблівую ролю адыгрываюць бальшавікі, якія засталіся пасля ўцёкаў рускіх. У апошні час іх адносіны да палякаў сталі дэмантратыўна варожымі, право- дзіцца прасавецкая агітацыя. Адначасова гестапа ставіцца да іх талерантна і апякае іх»⁴.

У 1943 г. на беларуска-польскія стасункі пачалі значна ўплываць змены на фронце і пашырэнне прасавецкіх настрояў сярод насельніцтва. Шмат інфармацыі ўтрымліваюць справаздачы прадстаўніцтва польскага эміграцыйнага ўрада на акупіраваных землях. У дакуменце за чэрвень 1943 г.

¹ ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 193. – К. 63.

² Таксама. – К. 67.

³ Таксама.

⁴ Таксама.

читаем: «Адносіны палешукоў-сялян да акупантаў – варожыя [...] Адносіны да польскай супольнасці залежаць ад тэрытарыяльных упłyваў бальшавіцкай пропаганды. У вёсках, якія аддалены ад чыгуначных і грунтовых дарог, дзе праваслаўнае насельніцтва беднае і мае малую свядомасць, у 1939 г. забівалі афіцэраў, польскіх салдат і бежанцаў. Цяпер сяляне баяцца вяртання польскай справядлівасці і пакарання, таму спрыяюць стварэнню ўзброеных бандаў альбо аб'ядноўваюцца з украінскімі партызанамі і забіваюць палякаў – тых, што былі сведкамі знішчэння 1939 г.»¹

Чаканне вяртання бальшавікоў не заўсёды спрыяла ўзмацненню антыпольскіх настроў. Беларуская інтэлігенцыя, якая супрацоўнічала з акупантамі, перад пагрозай вяртання старой улады забывалася на крыўды на палякаў. На тэрыторыі Беласточчыны ў снежні 1943 г., «за выключэннем моцна антыпольскага Беларускага камітэта»², іншыя праўінцыйныя камітэты ці шукалі паразумення з палякамі, ці хаця б спынялі антыпольскую выступленні.

Аднак не ўсёды назіраўся падобны працэс. У Баранавічах і Слоніме (значная адлегласць ад Беласточчыны, і колькасць палякаў значна меншая) у сакавіку 1944 г. беларускія ўлады самакіравання забаранілі ўжываць польскую мову ў публічных размовах. Пры гэтым паведамлялася, што службоўцы, якія не выконвалі гэтай пастановы, «павінны быць звольнены»³. Як бачым, не так дрэнна было з польской мовай у афіцыйных установах, калі яе нават у самым канцы акупацыі даводзілася забараняць. Гэты факт ставіць пад сумненне сцвярджэнні аб татальнym вынішчэнні польскасці і «палякажэрскасці» беларускай адміністрацыі.

Супраць палякаў нямецкая пропаганда настройвала не толькі беларусаў. Ахвярамі польскага шавінізму былі і літоўцы. Сярод дакументаў Генеральнага камісарыята Беларусь захаваўся ўрывак з аднаго з іх, у якім негатыўна

¹ ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 193. – К. 19.

² Тамсама. – К. 132.

³ Тамсама. – К. 70.

асвятляеца нацыянальнае будаўніцтва ў польскай дзяржаве, варожасць да беларусаў і літоўцаў палякаў, якія занялі адміністрацыйныя пасады ў першыя месяцы нямецкай акупацыі: «Польская дзяржава, насуперак канстытуцыі, адмаўляла беларусам у праве на асобную школу. Пачатковыя школы амаль паўсюдна былі польскімі, адсутнічала падрыхтоўка беларускіх настаўнікаў. Любая агітацыя на карысць беларускай школы стварала глебу для пераследавання беларускага нацыянальнага руху. Была распрацавана спецыяльная тактыка: яны абвінавачваліся як камуністы, прымяняліся адміністрацыйныя меры, падчас следства яго прыхільнікаў доўгія месяцы трymалі ў турме. Дадзены метад і цяпер выкарыстоўваецца супраць актыўных дзеячаў беларускага нацыянальнага руху быlyмі польскімі чыноўнікамі тайнай паліцыі, якія праніклі ў нямецкія органы ўлады. Так, для **беларусаў і літоўцаў** (выдзелена намі. – Д. К.) закрытыя ўсе месцы ва ўстановах, нават ў самых малых. Гэта датычыць таксама кааператываў, праўленні якіх таксама знаходзяцца ў польскіх руках. Такім чынам, перад сумленнымі **беларусамі і літоўцамі** (выдзелена намі. – Д. К.) паўстae дылема: цi выдаваць сябе за паляка, цi заставацца беспрацоўным. Гэтamu садзейнічае таксама і каталіцкая царква. Калі ў літоўцаў было два епіскапы (у Сейнах і Коўна), то віленскі епіскап быў польскім. Беларуская мова ў царкве ўспрымалася амаль як ерась. Калі святары-беларусы аднойчы паспрабавалі прарапаведаваць на беларускай мове, яны былі звольнены царкоўным прыходам»¹.

Германскія ўлады садзейнічалі разгортванню няnavіscі да палякаў з боку літоўцаў на беларускіх землях, далучаных да Генеральнай акругі Літва, дзе літоўцы атрымалі панаванне ў мясцовай адміністрацыі і ўстановах. Літоўскія служачыя, функцыянеры паліцыі і службы бяспекі прыбылі ў раёны, якія знаходзіліся на поўдзень ад Вільнюса, з іншых рэгіёнаў, часцей за ўсё з Ковенскай Літвы. Выкарыс-

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 433. – Арк. 19.

тоўваючы пачуці крыўды літоўцаў за даваенныя падзеі, нямецка-фашистыскія акупанты падтрымлівалі антыпольскую і антыбеларускую дзейнасць літоўскай адміністрацыі¹. Закрываліся польскія і беларускія школы, палякаў і беларусаў звалінялі з устаноў². Скасаваліся любыя праявы польскай культуры: польскія кнігі, навуковыя зборы, гісторычныя помнікі³.

Літоўскае грамадзянства распаўсюджвалася толькі на не-вялікую частку беларускіх зямель, далучаных да Генеральнай акругі Літва. Тыя, хто не меў грамадзянства, у першую чаргу падлягалі вывазу ў Германію, што выкарыстоўвалі літоўскія органы самакіравання. У складзеныя імі спісы на вываз у Германію замест літоўцаў пераважна траплялі палякі.

Іншым метадам змагання супраць палякаў была нямецкая каланізацыя літоўскіх зямель. Летам 1942 г. у Генеральнай акрузе Літва выйшла інструкцыя аб стварэнні «нямецкага фонду» з зямель «найбольш актыўных» палякаў, а таксама рускіх, яўрэй і – у асобных выпадках – літоўцаў. Апошні ў выніку канфіскацыі сваіх уладанняў атрымлівалі ў іншых мясцовасцях землі з пабудовамі, жывым і не-жывым інвентаром, якія раней належалі палякам. Палякі, таксама як і рускія, пры высяленні мелі права забраць з сабой па 15 кг харчавання на чалавека. «Актыўнасць» палякаў вызначалася па наступных паказчыках: ужыванне дома польскай мовы; пазначэнне польскай нацыянальнасці ў пашпарце; прыналежнасць у даваенны час да польскіх гаспадарчых і культурных арганізацый; чытанне польскага друку⁴.

Са снежня 1942 г. на тэрыторыі Генеральнай акругі Літва пачалося высяленне палякаў і перадача іх гаспадаркі сем'ям, якія прыбылі з Ковенскай Літвы⁵. Пераследаванні

¹ Сіткевіч, С. А. Польськое подполье... – С. 199.

² НАРБ. – Ф. 4. – Вол. 33 а. – Спр. 189. – Арк. 11.

³ ААН. – Сыгн. 202/II. – Течка 8. – Т. 1. – К. 87.

⁴ Таксама. – К. 90–91.

⁵ Wołkonowski, J. Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945 / J. Wołkonowski. – Warszawa, 1996. – S. 83.

польскага насельніцтва сталі прычынай яго масавай міграцыі з першых месяцаў акупацыі з Генеральнай акругі Літва на тэрыторыю Беларусі і ў Генеральнае губернатарства¹.

З канца 1943 г. у сувязі са зменамі на фронце, якія прывялі да вызвалення Чырвонай Арміяй некаторых паўднёва-ўсходніх тэрыторый Беларусі, адбылася змена палітыкі акупантаваў да польскага насельніцтва, якая прайвілася ў адыхадзе ад антыпольскага курсу і спробах устанаўлення суправоўніцтва з Арміяй Краёвай. З мэтай прыцягнення паллякаў да антысавецкай барацьбы сярод іх праводзілася агітацыя. Напрыклад, 28 студзеня 1944 г. немцы прыехалі ў Іёе і «заклікалі паллякаў да заключэння з імі саюзу, бо СССР разарваў адносіны з Вялікабрытаніяй і Злучанымі Штатамі». За гэта гітлераўцы абяцалі аднавіць Польскую дзяржаву. У нямецкіх лістоўках, якія ў гэты час распаўсюджваліся, паведамлялася аб выніках Тэгеранскай канферэнцыі і сцвярджалася, што ЗША і Англія выдалі Польшчу ў рукі бальшавікоў. У сувязі з гэтым польскае насельніцтва заклікалася да барацьбы супраць саветаў за новую Еўропу².

На беларускіх тэрыторыях, якія ўваходзілі ў склад Рэйхскамісарыята «Украіна», па звестках Дэлегатуры ўрада Рэчы Паспалітай на акупіраваных тэрыторыях, у пачатку 1944 г. назіралася паляпшэнне адносін украінскай адміністрацыі да паллякаў. Нават паведамлялася аб аказанні дапамогі бедным польскім сем'ям³. Да лепшага з другой паловы 1943 г. змяніліся адносіны ўлад да польскага насельніцтва ў Генеральнай акрузе Літва. Больш цярпімасці прайўлялася да польскай мовы. Пад канец 1943 г. на тэрыторыі акругі больш мяккія формы набыла канфіскацыя гаспадарак у паллякаў. У прыватнасці, літовец, які прымаў польскую гаспадарку, мог выказаць згоду пакінуць на месцы былога гаспадара зямлі⁴.

¹ Ситкевіч, С. А. Польськое подполье... – С. 200.

² Borodin, Z. Nieman – rzeka niezgody... – S. 29.

³ ААН. – Sygn. 202/II. – Teczka 73. – К. 8.

⁴ Ситкевіч, С. А. Польськое подполье... – С. 202.

Асобнага разгляду патрабуе **стан адукцыі на польскай мове**. Германскія ўлады на тэрыторыі Рэйхскамісарыята «Украіна» спрыялі адкрыццю польскіх школ. Так, восенню 1941 г. у Пінску, Пінскім і Жабчыцкім раёнах было адкрыта 14 польскіх школ (13% ад усіх дзейных). У цэлым па Пінскай акрузе восенню 1941 г. па мове выкладання налічвалася 8 польскіх школ (5%). У самім Пінску былі падрыхтаваны да адкрыцця 2 польскія школы (разам з 2 беларускімі і 2 рускімі)¹.

Вядома, што ў маі 1942 г. на тэрыторыі Брэсцкай акругі, якая ўключала 5 раёнаў, са 174 школ польскімі былі 13². У новым навучальным годзе польскія школы спынілі працу. На яе аднаўленне неабходны быў дазвол Генеральнага камісарыята. Аднак дзейнічалі прыватныя. Напрыклад, у Брэсце існавала польская прыватная трохгадовая гандлёвая школа (303 вучні), прыватныя польскія механічныя курсы (120 вучняў), польская прыватная музычна-драматычная школа (95 вучняў)³.

Выкладанне на польскай мове ў рамках афіцыйнага курсу беларусізацыі на пачатку акупацыі было дазволена ў Генеральнай акрузе Беларусь. 10 верасня 1941 г. генеральны камісар Беларусі Вільгельм Кубэ выдаў «Адозву аб часовым школьнім парадку ў генеральнім камісарыяце». У ёй адзначалася, што «Гэнэральная Акруга Беларусі ахоплівае жыццёвы абшар Беларускага народу. Дбаныне аб беларускай культуры, звычаях і асьвешце зьяўляецца аднай з істотных задач школ Гэнэральнай Акругі Беларусі. Іншыя народнасці: палякі і расейцы, якія жывуць на гэтым жыццёвым абшары, павінны засвойваць беларускую культуру. У сувязі з гэтым павінны быць прыцягнуты да настаўніцкай працы з далейшай праверкай веды ў спэцыяльнасці і з далейшай праверкай маральных і палітычных поглядаў усе мужчыны і жанчыны, якія могуць працеваць як настаўнікі.

¹ ДАБрВ. – Ф. 2135. – Воп. 2. – Спр. 144. – Арк. 4, 6; Спр. 91. – Арк. 8.

² Наше слово (Брест). – 1942. – 7 чэрв. – С. 4.

³ Тамсама. – 9 жовт. – С. 4.

Выкладанне ў школах будзе на беларускай мове. У мясцовасцях, якія заселеныя польскаю меншасцю, павінна быць у школах у кожнай клясе ня мениш б-цёх гадзін на тыдзень заняткаў пабеларуску» (курсіў наш. – Д. К.)¹.

«У вадпаведнасці з часовым навучальным плянам у школах, якія адчыняюцца 1-га каstryчніка, праводзіцца першым чынам выкладанье чытаньня й пісьма ў роднай мове (у польскіх мясцовасцях у беларускай і роднай мовах), выкладанье прыродаведы (батанікі і заалогіі), матэматыкі, геаграфіі, сыпеваў, рамяства й фізычнай культуры»².

«Выкладанье рэлігіі зьяўляецца не справай дзяржавы, а справай царквы. Я прадастаўляю праваслаўнай беларускай і каталіцкай царквам выкладанье рэлігіі па-за школай, паводле кіраўнічых назначэнняў павятовых камісараў. Трэба мець увагу і на магамэтанскую меншасць. Прымус да вывучэння закону Божага будзе карацца. Добраахвотная пастанова бацькоў зьяўляецца адзіна аўтарытэтнай і кіраўнічай для выхаваньня дзяцей»³.

У «Адозве...» падкрэслівалася, што «кожнае злоўжываньне школы ў мэтах агітацыі польской меншасці будзе цяжка карацца, бо жыццёвы аблешар Беларусі ёсьць перш за ўсё для беларускага жыхарства»⁴.

Талерантнае стаўленне да прысутнасці польской мовы і культуры ў школах сустрэла незадаволенасць з боку беларускіх калабарацыйных колаў. У 1942 г. Беларускі камітэт (?) падрыхтаваў даклад «У школьнай справе Беларусі» (01.06.1942 г.) і прадставіў яго ў генеральны камісарыят. У ім адзначаецца, што «1941/42 школьны год зьяўляецца блізка цалкам страчаным для справы ўзгадаваньня Беларускага Народу і паралізаваньня польска-расейска-жыдоўска-балшавіцкіх уплываў на Беларусі»⁵, што «на Беларусі

¹ ДАМВ. – Ф. 623. – Воп. 1. – Спр. 1. – Арк. 145–146.

² Тамсама. – Арк. 146.

³ Тамсама.

⁴ Тамсама.

⁵ ДАМВ. – Ф. 688. – Воп. 2. – Спр. 2. – Арк. 6.

ня ў меншай меры патрэбна узгодаваньне моладзі, спэцыялістых усяго народу ў сваім нацыянальным кірунку згодна з вымаганьнем Новага ладу. Польская інтэлігенцыя імкнецца сягоныя захапіць агульную адміністрацыю, касьцёл, гандаль, культурнае жыцьцё Беларусі ў свае рукі, каб праvodзіць сваю шовіністычную палітыку замацоўваючы за сабой гэтыя землі і на выпадак павікланьня ў тварыць тут свае заплечча»¹. Далей прапаноўвалася як мага хутчэй стварыць пад наглядам генеральнага камісара кіраўніцтва асветы і культуры Беларусі з асяродку «ссьвядомых нацыянальных беларусаў», здольных да арганізацыі агульнанавучальных і спецыяльных школ ва ўсёй Беларусі. Гэтыя меры мусілі запоўніць недахоп інтэлігенцыі, «каб найскарэй замяніць варожую польскую і расейскую фаховую сістэму беларускай, каб падвысіць кваліфікацыі беларускае часткі працу-ючай інтэлігенцыі, каб распачаць агульна-ўзгадаваўчую працу Беларускага Народу ў сваім нацыянальным кірунку, які забясьпечыць трывалае абмежаваньне Беларусі ад Польшчы і Рasei»².

У 1941/42 навучальным годзе ў Баранавіцкай акрузе толькі 19 настаўнікаў былі палякамі з прыкладна 1100. З цягам часу настаўнікі-палякі мусілі быць звольнены і заменены на настаўнікаў-беларусаў³.

Польскія школы на тэрыторыі акупіраванай Беларусі (генеральныя акругі Беларусь, Валынь-Падолія і Жытомір) у 1942 г. былі ліквідаваны. Дзееці палякаў на Берасцейшчыне (паводле ацэнак акупацыйных улад, каля 20% ад агульнай колькасці дзяцей) былі абавязаны наведваць беларускія ці ўкраінскія школы⁴. На наступны навучальны год (верасень

¹ ДАМВ. – Ф. 688. – Воп. 2. – Спр. 2. – Арк. 7.

² Тамсама.

³ Жылінскі, М. Г. Арганізацыя школьнай справы на тэрыторыі Баранавіцкай акругі (1941–1942 гг.) / М. Г. Жылінскі // 55 гадоў перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне: погляд праз гады, новыя канцепцыі і падыходы: матэрыялы навук.-тэарэт. канф., 4–5 мая 2000 г.: у 2 ч. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 2000. – Ч. 1. – С. 42.

⁴ Еленская, И. Э. Документы госархива Брестской области о школьной политике оккупационных властей... – С. 240.

1943 г.) толькі ў Пінску і Пінскім раёне была адкрыта 41 школа. У іх выкладалі 26 настаўнікаў-палякаў (140 чалавек ад агульной колькасці). У школах вучыліся 182 вучні польскай нацыянальнасці (усяго было 2862 вучні)¹.

На пачатку вайны ў Нясвіжы была арганізавана сярэдняя педагогічная школа для беларусаў. Мясцовы жыхар Чэслаў Сольчэрскі так апісвае падзеі тых часоў: «Заняткам папярэднічала арганізаваная ўладамі перавозка маёмысці былогі гімназіі ў будынак сярэдняй школы на вуліцы Галуўкі. Будынак гімназіі быў перададзены для размяшчэння нямецкага шпіталя. Школьныя рэчы дапамагалі пераносіць вучні... Дырэктарам педагогічнай школы стаў Вячаслаў Арэнь. Нямецкую мову стала выкладаць беларуска Валянціна Галкіна, якая перад вайной была настаўніцай малювання і ручной працы. Калі яе мясцовыя ўлады папрасілі даносіць на палякаў, то адказала: «Не буду плеватъ в колодец, с которого я пила воду». Фізіку выкладаў былы праваслаўны катэхізіст Анатоль Тымінскі, які ў той час ужо не насіў сутаны. Прывроду выкладала Вольга Яроцкая, а матэматыку і хімію – былія савецкія афіцэры, якія нейкім чынам адаптаваліся ў існуючых умовах»².

Ч. Сольчэрскі цікава апавядвае і аб культурным жыцці ў горадзе падчас нямецкай акупациі: «Аднаго разу прыехаў з Мінска прафесійны беларускі тэатр на гасцінныя выступы. Ён прадставіў тры рэчы: «Нору» Ібсена, «Мірандаліну» Гальдоні і «На Антаколі».

Быў на двух першых прадстаўленнях у зале ратушы, на галерэі перад выхадам. Быў вельмі крануты драмаю Норы, якая пакінула сваіх дзяцей. Першы раз у сваім жыцці глядзеў пастаноўку ў выкананні прафесійных акцёраў. На трэцяе прадстаўленне не пайшоў, бо ў той час у доме праходзіў выраб «спірту» (самагону), што ў той час было важным заняткам. Гэта было яшчэ перад замахам на Віль-

¹ ДАБрВ. – Ф. 2120. – Воп. 1. – Спр. 20. – Арк. 28–33.

² Solczerski, Cz. Przedwojenne dzieciństwo i wojenna młodość w Nieświeżu // Nieświeskie Wspomnienia. – S. 241.

гельма Кубэ, гаўляйтара Беларусі, і тады, калі немцы крычалі ў прэсе, што Sewastopol ist gefallen (Севастопаль паў). Мне таксама ўдалося паглядзець аматарскае прадстаўленне, у якім галоўную ролю граў, мне на здзіўленне, наш настаўнік хіміі, былы савецкі афіцэр – тып аўтэнтычнага інтэлігента, цяпер цалкам зменены і выглядаючы на задаволенага жыццём. Памятаю прозвішчы некаторых вучняў з майго II класа Педагагічнай школы: Ірэна Шалас, Соф'я Кулакоўская, Аліна Смоліч, Леакадзія Варэнік, Станіслава Врубель, Станіслаў Жылінскі¹.

Аднак рэпрэсіі супраць настаўнікаў-палякаў працягваліся. Пра лёс некаторых настаўнікаў з Нясвіжа апавядвае ў сваіх успамінах Ядвіга Мазурава: «Лёсы нашых настаўнікаў былі розныя. Жонкі афіцэраў Фліна Баркоўская-Галонская, Ядвіга Каржан, Хмялеўская былі вывезены ў лагеры. Таксама вывезлі выкладчыку польскай мовы Станіслава Курнца. Самая маладая з настаўніц Зоф'я Матлаўская была расстраляна немцамі ў Малеве. Шмат хто з нашых сябровак і калег былі расстраляны немцамі падчас экзекуцыі яўрэяў»².

У канцы сакавіка 1944 г. у Клецку былі арыштаваны ўсе маладыя палякі, нават дзяўчатаі. Іх вывезлі да абозу ў Калдычаве, дзе ўсіх расстралілі. «Калі ў ліпені прыйшлі Саветы, – успамінае Ядвіга Суднік, – бацькі ездзілі ў Калдычава і шукалі там трупы сваіх замардаваных бліzkіх. Там загінуў сын (Мечыслаў) і дачка (Ванда) – дзеці ветэрынарнага лекара Сціркі, Анатоль Наховіч з Нясвіжа, які быў супрацоўнікам адміністрацыі ў Клецку, супрацоўніцы пошты, жонкі некалькіх польскіх падафіцэраў. Я асабіста бачыла два грузавікі (60–80 чалавек), якія былі запоўнены людзьмі, калі ў той час была ў горадзе па справах адміністрацыйных. Меркавала, што яны едуць на работы, ніхто не спадзяваўся, што іх расстраляюць»³.

¹ Solczerski, Cz. Przedwojenne dzieciństwo i wojenna młodość... – S. 244–245.

² Jadwiga Mazurowa, z domu Narkiewicz-Jodko. Państwowe gimnazjum imienia Władysława Syrakomli w Nieświeżu // Nieświeskie Wspomnienia. – S. 62.

³ Jadwiga Sudnik, z domu Ksieniewiczówna. Losy mieszkańców ziemi nieświeskiej... – S. 215.

Прыведзеныя факты сведчаць аб нялёгкім лёсе мірнага польскага насельніцтва Беларусі падчас Вялікай Айчыннай вайны. У міжнацыянальны канфлікт быў ўцягнуты прости жыхары, для якіх галоўнай проблемай было вырашэнне сацыяльна-бытавых пытанняў, колы мясцовай адміністрацыі, для якіх асноўным было пытанне будаўніцтва нацыянальнай аўтаноміі, а таксама праваслаўнае і каталіцкае духавенства. Канфлікт атрымаў добрую ідэалагічную падтрымку з боку акупацыйных улад, знайшоў сваю праяву ў школьнай справе. За невялікі час німецкія акупацыйныя ўлады змянілі сваё стаўленне да яго на беларускіх землях (незалежна ад адміністрацыйнага падзелу) ад падтрымкі да крайне негатыўнага. Прости людзі сталі ахвярамі развіцця, з аднаго боку, нацыянальнага руху беларусаў-кала-барантаў і, з другога, – польскага нацыянальнага руху. Культурнае развіццё палікаў на нашых землях было спынена акупацыйнай палітыкай, прычым значная частка польскай інтэлігенцыі (як свецкай, так і духоўнай) была знішчана.

Глава 5

УКРАІНСКІ ЭТНАС НА ТЭРЫТОРЫИ БЕЛАРУСІ ВА ЎМОВАХ АКУПАЦЫИ

Архіўныя крыніцы не дазваляюць поўна і ўсебакова апісаць гісторыю становішча ўкраінскага этнаса на тэрыторыі Беларусі ў гады акупацыі. Найбольш змястоўная інфармацыя маеца адносна тэрыторыі заходнебеларускага Палесся, якое акупацыйнымі ўладамі было ўключана ў склад Рэйхскамісарыята «Украіна». Некаторае ўяўленне аб колькасным складзе гэтай этнічнай групы даюць матэрыялы пепрапису, праведзенага восенню 1941 г. У Пінску ў той перыяд пражывалі 120 украінцаў (0,3% усяго насельніцтва)¹, у Лунінцы – 81 (0,7%), у Жабыцкім раёне – 70 (0,2%), у Лунінецкай воласці – 103 украінцы (0,5%). У сярэднім удзельная вага колькасці ўкраінцаў на дадзенай тэрыторыі не перавышала 1% агульнай колькасці жыхароў².

Неабходна адзначыць, што на працягу акупацыйнага перыяду лічбы істотна мняліся. Ужо ў жніўні 1941 г. на тэрыторыі Палесся была разгорнута акцыя па пераафармленні дакументаў мясцовага ўкраінскага насельніцтва. Яе мэтай, паводле Украінскага камітета ўзаемадапамогі, які к гэтаму часу пачаў дзейнічаць у Брэсце і некаторых іншых гарадах, было вяртанне запісу аб украінскім паходжанні тым, хто па прычыне палітычных абставін быў няправільна запісаны палякам, беларусам ці нават «тутэйшым»³. Гэта праблема закранаеца ў паведамленні Дэлегатуры ўрада

¹ ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 201. – К. 52.

² Еленская, И. Немецкая политика украинизации Белорусского Полесья... – С. 209.

³ ДАБрВ. – Ф. 202. – Воп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3.

Рэчы Паспалітай на акупіраваных тэрыторыях за красавік 1944 г. Адпаведна з ім, у «адным з паветаў», праз які праходзіць чыгуначная лінія Брэст – Лунінец», паводле афіцыльнага перапісу насельніцтва, што быў праведзены немцамі ў 1941 г., пражывалі 16 украінцаў. У 1942 г. іх колькасць нечакана падскочыла да 7 тыс., у 1943 г. упала да 2400, а ў 1944 г. на тэрыторыі павета налічвалася 800 украінцаў. Рэзкі рост колькасці тлумачыцца ўключэннем гэтых тэрыторый у склад Рэйхскамісарыята «Украіна» і правядзеннем акупацыйнымі ўладамі палітыкі ўкраінізацыі. Аднак змены акупацыйнай палітыкі прывялі да наступнага падзення колькасці гэтага этнасу¹.

На беларускіх тэрыторыях у складзе Рэйхскамісарыята «Украіна» дзяржаўнымі мовамі былі абвешчаны нямецкая і ўкраінская. Гэта наклала адбітак на развіццё школьнай справы.

У справаздачы Пінскага акруговага інспектара ад 20.10.1941 г. утрымліваецца апісанне механізма стварэння нацыянальных школ: бацькі запісвалі дзяцей у навучальныя ўстановы адпаведна нацыянальнай прыналежнасці і зыходзячы з жадання навучання на адной з дазволеных моў выкладання (беларускай, рускай, польскай ці ўкраінскай). У выніку толькі 6 чалавек у Пінску выказалі жаданне вучыць сваіх дзяцей на ўкраінскай мове. Напачатку ўлады абмежаваліся ўвядзеннем украінскай мовы ў якасці абавязковага прадмета ва ўсіх школах горада і акругі. Пры гэтым узніклі пэўныя цяжкасці. Акруговы інспектар звяртаў увагу ўлад на адсутнасць падручнікаў на ўкраінскай мове, адпаведных ведаў і настаўнікаў, а таксама нежаданне дзяцей вывучаць новую мову².

Восенню 1941 г. у Пінску, Пінскім і Жабчыцкім раёнах было адкрыта 7 украінскіх школ (7% ад агульнай колькасці). У цэлым па Пінскай акрузе восенню 1941 г. працавала 8 украінскіх школ (5%)³.

¹ ААН. – Sygn. 202/III. – Течзка 195. – К. 89.

² ДАБрВ. – Ф. 2135. – Воп. 2. – Спр. 144. – Арк. 15.

³ Тамсама. – Ф. 2120. – Воп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20.

Па звестках на сакавік 1942 г., у Пінскай акрузе працавала 38 украінскіх школ (з агульной колькасці 156). З іх у Пінску – 2, Пінскім раёне – 2, Жабчыцкім і Іванаўскім раёнах – па 17¹. Восенню 1942 г. у Пінску працавалі 2 украінскія школы (1 беларуская), у Іванаўскім – 24 (33 беларускія), раёне Пінск-Захад – 31 (13 беларускіх), раёне Пінск-Усход – 1 украінская (5 беларускіх)².

Цікава параўнаць колькасць нацыянальных школ з нацыянальным складам насельніцтва. У каstryчніку 1942 г. у Пінску пражывалі 76 немцаў (з іх 7 дзяцей да 14 гадоў), 443 украінцы (з іх 61 дзіцё да 14 гадоў), 5285 беларусаў (з іх 1176 дзяцей да 14 гадоў), 1275 рускіх (з іх 293 дзіцяці да 14 гадоў), 4944 паллякі (з іх 1242 дзіцяці да 14 гадоў), 17 934 яўрэяў (з іх 5783 дзіцяці да 14 гадоў) і 36 чалавек іншых нацыянальнасцей³.

У верасні 1943 г. у Пінску і Пінскім раёне была адкрыта 41 школа. У іх працавалі 6 настаўнікаў-украінцаў (з агульной колькасці 140 чалавек). У школах навучаліся 249 вучняў украінскай нацыянальнасці (з агульной колькасці 2862 вучні)⁴. Сярод настаўнікаў г. Пінска і Пінскага раёна ўкраінцы складалі 4,2% усіх настаўнікаў, а вучні-ўкраінцы – 8,7% усіх вучняў.

У Брэсце восенню 1941 г. было адкрыта 13 школ. З іх 3 – украінскія⁵. Па стане на канец мая 1943 г. у горадзе было 14 школ. З іх 3 – украінскія (6 – польскіх, 3 – рускія і 1 – беларуская)⁶.

Па звестках Дэлегатуры ўрада Рэчы Паспалітай на акупіраваных тэрыторыях, на чэрвень 1943 г. у Драгічынскім і Кобрынскім паветах было 230 школ. З іх 160 – украінскіх, 39 – беларускіх, 3 – польскія. Ва ўкраінскіх школах працаваў 221 настаўнік і займаліся 13 390 дзяцей⁷.

¹ ДАБрВ. – Ф. 2135. – Воп. 2. – Спр. 20. – Арк. 2.

² Тамсама. – Спр. 15. – Арк. 18.

³ Тамсама. – Ф. 2135. – Воп. 2. – Спр. 86. – Арк. 11.

⁴ Тамсама. – Ф. 2120. – Воп. 1. – Спр. 40. – Арк. 28–33.

⁵ Тамсама. – Ф. 202. – Воп. 1. – Спр. 3. – Арк. 227.

⁶ Тамасма. – Ф. 750. – Воп. 1. – Спр. 353. – Арк. 306.

⁷ ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 213. – К. 20.

Адкрытыя ў верасні школы працавалі да 1 снежня 1941 г. Навучанне было бясплатнае ў пачатковых класах і платнае – у сярэдніх (8–10 класы). Асноўным пры вырашэнні пытання аб працягу навучання быў запас ведаў вучня. У выкладанні прытрымліваліся старых школьніх праграм за выключэннем «прадметаў палітычнага значэння» – гісторыі і геаграфіі. Настаўнікамі ў школы былі запрошаны палітычна надзейныя кадры з адпаведнай падрыхтоўкай. Аднак з-за недахопу спецыялістаў было прынята рашэнне дапусціць да працы ў пачатковых класах былых курсантаў – людзей з незакончанай вышэйшай адукацыяй. Прадугледжвалася паслаць іх на зімовых канікулах на падрыхтоўчыя курсы.

Пасля зімовага перапынку школы аднавілі працу 1 сакавіка 1942 г. Прыйшлым былі перагляданы школьнія праграмы. Навучанне ў школах павінна было весціся на роднай мове, абавязковым было прызнана выкладанне нямецкай мовы. Адбывалася паступовая замена рускай мовы ў пачатковых, а таксама сямікласных школах «роднай мовай» (імі ў той час прызнаваліся толькі беларуская і ўкраінская).

Як адзначаў акруговы інспектар, «паступовы пераход ад рускай мовы выкладання да ўкраінскай выкарыстоўваеца пераважна ў былых рускіх школах, дзе як прадмет выкладаеца ўкраінская мова, а выкладанне іншых прадметаў пакуль вядзеца на рускай мове з паступовым азнямленнем з тэрміналогіяй на ўкраінскую мову. Да такіх школ належала дзве ўкраінскія ў г. Пінску. Што датычыць сумеснага навучання дзвюм мовам, то гэта недапушчальна, бо пашучае прынцып навучання на роднай мове і адначасова стварае цяжкасці ў вучэбнай праграме¹. Пазней, 19 кастрычніка 1942 г., у сваім рапараджэнні пінскі акруговы камісар Кляйн заўважыў, што «галоўнай мэтай застаецца замена ў школе беларускай мовы ўкраінскай»².

¹ ДАБрВ. – Ф. 2120. – Воп. 1. – Спр. 20. – Арк. 3.

² Таксама. – Спр. 12. – Арк. 67.

7 сакавіка 1942 г. распараджэннем улад былі закрыты старшыя класы сямікласных школ у сувязі з тым, што ўзрост дзяцей абмяжоўваўся 7–11 гадамі. Аднак з-за таго, што ў папярэднія гады ў школы прымаліся дзеци не з 7, а з 8 гадоў, і за трэх гады яны не маглі закончыць чатырохкласнай школы, да канца навучальнага года было дазволена вучыцца і 12-гадовым вучням для таго, каб яны маглі закончыць чатырохкласную пачатковую школу.

Працяглы зімовы перапынак прымусіў падоўжыць заняткі да 1 ліпеня. Для большай выніковасці працы ўрок працягваўся 50 хвілін пры 10-хвілінным малым і 20-хвілінным вялікім перапынках. Заняткі пачыналіся ў 8 і заканчваліся ў 13 гадзін. Гэта давала магчымасць у некаторых школах, у якіх не хапала памяшканняў, праводзіць навучанне ў дзве змены пры дзённым асвяленні. У школах як асобны прадмет уводзілася рэлігія¹.

Па звестках берасцейскага акруговага школьнага інспектара, у маі 1942 г. у Брэсце працавалі 3 украінскія пачатковыя школы, украінская тэхнічная і рамесная школы. На тэрыторыі акругі, якая ўключала 5 раёнаў, існавала 174 школы. З іх 161 – украінская і 13 – польскіх. Сярод 352 настаўнікаў украінцаў было 283. Рэшту складалі рускія, палякі і беларусы. У сувязі з тым, што настаўнікаў, якія маглі выкладаць на ўкраінскай мове, не хапала, ва ўсіх раёнах былі арганізаваны настаўніцкія курсы ўкраінскай мовы і методыкі. З пачаткам новага школьнага года планавалася адкрыць аднагадовыя настаўніцкія курсы для моладзі, якая скончыла 6–7 класаў савецкай школы².

Восенню 1942 г. у Брэсце працавала 13 пачатковых школ з 1–5 класамі. З іх толькі троны былі ўкраінскія (394 вучні). Астатнія размяркоўваліся наступным чынам: 6 польскіх, 3 рускія і 1 беларуская. Вышэй за пачатковую была адна ўкраінская школа (300 вучняў). У трохгадовай украінскай

¹ ДАБрВ. – Ф. 2120. – Воп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1–1 адв.

² Наше слово (Брест). – 1942. – 7 чэрв. – С. 4; 14 чэрв. – С. 4; 28 ліп. – С. 4.

тэхнічнай школе вучыліся 290 вучняў, у рамеснай для хлопцаў – 60, жаночай рамеснай – 60¹.

Праўкрайская палітыка акупацыйных улад на тэрыторыі Рэйхскамісарыята «Украіна» дазволіла ўкраінцам разгарнуць культурна-асветніцкую дзейнасць. Ужо ў 1941–1942 гг. працавалі ўкраінскія камітэты ўзаemадапамогі ў Брэсце (кіраўнік Аляксандр Гнатаў), Лунінцы, Іванаве, Драгічыне. Яны складаліся з шэрага аддзелаў, што кантролівалі адукацыю, ахову здароўя, сельскую гаспадарку, пошту і г. д.² Камітэты разгарнулі шырокую культурна-асветніцкую дзейнасць, якая ўключала ў сябе: 1) арганізацыю і ўтриманне навучальных устаноў; 2) адкрыццё бібліятэк, музычных, драматычных, танцевальных і спартыўных гурткоў; 4) арганізацыю і правядзенне культурных мерапрыемстваў; 5) прызначэнне стыпендей бедным вучням³.

Нацыянальныя камітэты ўзаemадапамогі значна ўпрыгожвалі на развіццё школьнай справы. Дзякуючы ім пры школьнім аддзеле гарадскога кіравання Брэста была створана камісія з прадстаўнікоў камітэтаў. Яна на працягу тыдня пад кіраўніцтвам школьнага аддзела праводзіла запіс дзяцей у школу ў адпаведнасці з нацыянальным паходжаннем. У выніку ў горадзе былі адкрыты трох ўкраінскіх школы. Аднак, як адзначаў у справаўздачной запісцы старшина Украінскага камітэта самадапамогі, не ўсе кіраўнікі іншых нацыянальных школ былі згодны з яскрава выражанай тэндэнцыяй у школьнай палітыцы акупантаваў, накіраванай на ўкраінізацыю школы. У дакуменце ўтрымліваецца абвінавачванне кіраўніка рускай школы № 5 у пераманьванні дзяцей да сябе, у выніку чаго ў першы клас рускай школы запісаліся 130 дзяцей, у той час як ва ўкраінскую, якая знаходзілася побач, не было пададзена ніводнай заявы⁴.

¹ Наше слово (Брест). – 1942. – 9 жовт. – С. 4.

² ДАБрВ. – Ф. 202. – Воп. 1. – Спр. 2. – Арк. 4–22.

³ Яленская, І. Э. Арганізацыя самадапамогі на тэрыторыі Брэстчыны... – С. 69–70.

⁴ ДАБрВ. – Ф. 202. – Воп. 1. – Спр. 3. – Арк. 227.

Бацькі дзяцей в. Галева Пінскай акругі напісалі заяву ва Українскі камітэт самадапамогі аб tym, што навучанне ў школе, якая лічыцца ўкраінскай, вядзеца на беларускай мове. Па даручэнні пінскага акруговага школьнага інспектара 17 кастрычніка 1942 г. была арганізавана праверка школы. Яна выявіла, што скарга жыхароў была беспадстаўнай, бо выкладанне ва ўсіх класах вялося на ўкраінскай мове. Толькі ў першым класе з-за адсутнасці ўкраінскіх буквaroў настаўніца часова карысталася беларускім (па яе словах, беларуская мова дзецям больш зразумелая), прычым папярэдне яна заручылася згодай бацькоў. Інспектар, які право-дзіў абследаванне, заўважыў характэрную асаблівасць: дакументы сельскага старасты і заявы жыхароў в. Галева былі напісаны на рускай мове, хаця сваёй роднай мовай яны лічылі ўкраінскую. Такім чынам канфліктную ситуацыю ў школе інспектар патлумачыў tym, што мясцовыя жыхары за ўкраінскую прымаюць рускую мову¹.

Падобная ситуацыя з выкарыстаннем мовы была адзначана пры праверцы школы в. Бясхлебавічы: «Па заяве настаўніцы заняткі вядуцца на ўкраінскай мове, але ні ад дзяцей, ні ад настаўніцы не было чуваць украінскіх слоў, а толькі беларуская мова змешаная з рускай»².

Актыўная дзейнасць Украінскага камітэта самадапамогі была накіравана і на адкрыццё рамесных школ. 11 лістапада 1941 г. Камітэт атрымаў дазвол камісара на стварэнне ў Брэсце ўкраінскай сярэдняй тэхнічнай і рамеснай школ. Мэтамі дадзеных устаноў былі наступныя: за кароткі час падрыхтаваць неабходных спецыялістаў – электрамеханікаў, будаўнікоў, дарожнікаў, работнікаў меліярацыі і воднай гаспадаркі. Тэхнічная школа з трохгадовым тэрмінам навучання складалася з двух аддзяленняў: электрамеханічнага і дарожна-будаўнічага. Двухгадовая (з восені 1942 г. – трохгадовая) рамесная школа падраздзялялася на мужчынскую

¹ ДАБрВ. – Ф. 2120. – Воп. 1. – Спр. 17. – Арк. 53; Ф. 2135. – Воп. 1. – Спр. 377. – Арк. 54.

² Тамсама. – Арк. 14.

з кавальска-слясарным і сталярным аддзяленнямі, і жаночую школу кройкі-шытва і трыватажу. У праграму навучання ва Украінскай жаночай рамеснай школе ўваходзілі наступныя прадметы: украінская мова, гісторыя, геаграфія, арыфметыка, алгебра, геаметрыя, фізіка, хімія, таваразнаўства, нямецкая мова, фізічныя заняткі, рахункаводства. Сярод практычных прадметаў былі: тэхнічны малюнак, кравецкі крой, крой бялізны, кравецкае шытво, шытво бялізны, ручныя работы, хатняя гаспадарка. Акупацыйныя ўлады не дапамагалі школе, таму Украінскі камітэт самадапамогі вымушаны быў вызначыць плату за навучанне¹.

На першы курс сярэдняй тэхнічнай школы прымаліся асобы, якія мелі закончаныя 8 класаў сярэдняй школы. Асобы, якія не мелі належнага ўзроўню аддукацыі, з лета 1942 г. маглі быць прынятыя пасля заканчэння спецыяльнага курса, які быў арганізаваны летам і працягваўся два месяцы². У 1941/42 навучальнym годзе ў тэхнічнай школе было два курсы па два аддзелы на кожным з агульной колькасцю 91 вучань. Акрамя гэтага, існаваў падрыхтоўчы клас, які быў падзелены на чатыры групы ў адпаведнасці з годам паступлення вучняў у школу і ступенню іх падрыхтаванасці. Усяго ў ім навучаўся 131 вучань. У рамеснай мужчынскай школе быў толькі адзін 1-ы клас з двумя аддзеламі – сталярным і слясарным – і агульной колькасцю 26 чалавек. Аднак слясарны аддзел не выканаў сваіх прац у майстэрні, бо не здолеў дастаць ні горна для школьнай кузні, ні неабходных для кавальской справы матэрыялаў (вуглю, розных падручных матэрыялаў і інш.). У рамеснай жаночай школе, якая была адкрыта 15 лютага 1942 г., таксама быў толькі адзін 1-ы клас з аддзеламі крою, шытва і трыватажу з агульнай колькасцю 38 вучаніц. Плата за навучанне ў школе складала 50 рублёў штомесяц. Акрамя гэтага, пры мужчынскай рамеснай школе ўлетку 1942 г. былі арганізаваны шафёрскія курсы, на якіх займаліся 22 вучні. Пры рамеснай

¹ ДАБрВ. – Ф. 202. – Воп. 1. – Спр. 3. – Арк. 198–200, 253.

² Наше слово (Брест). – 1942. – 5 лип. – С. 4.

жаночай школе праводзіліся кароткатэрміновыя жаночыя курсы крою, шытва і трыватажу для 57 вучаніц. Плата за навучанне на курсах складала 230 рублёў. Усяго ў дзвюх школах навучаліся 367 чалавек (толькі на курсах крою, шытва і трыватажу – 120). У гэтую лічбу не ўваходзяць тыя вучні, якія вымушаны былі пайсці са школы па прычыне няздольнасці да навучання ці з-за фінансовых проблем, тым больш што не было ніякай магчымасці арганізаваць для іх ні інтэрната, ні якой-небудзь сталоўкі.

З пачаткам новага 1942/43 навучальнага года трохгадовая тэхнічная школа перайшла на права дзяржаўнай. Запіс адбываўся на чатыры аддзелы: цеплаэлектрычны, механічны, архітэктурна-будаўнічы, дарожны. На ўсе аддзяленні на 1-ы курс прымаліся без экзаменаў асобы з аддукацыяй 8 класаў. Тыя, хто не меў такога ўзроўню, павінны былі здаваць экзамены па матэматыцы, фізіцы, хіміі, нямецкай і ўкраінскай мовах. На 2-і і 3-і курсы прымаліся вучні з адпаведнай тэхнічнай аддукацыяй па выніках праверачных па кожным курсе экзаменаў. Пры тэхнічнай школе існаваў аднагадовы падрыхтоўчы курс для вучняў з аддукацыяй 6 класаў. У школу прымаліся як хлопцы, так і дзяўчата. Вучні з аддукацыяй 4 класы народнай школы прымаліся на аддзяленні Украінскай трохгадовай рамеснай дзяржаўнай школы і Украінскай жаночай рамеснай школы. З восені 1942 г. у жаночай рамеснай школе ў дадатак да аддзелаў кройкі-шитва і трыватажу быў адкрыты трэці – хатній гаспадаркі. Для дзяўчат пры школе быў адкрыты інтэрнат (бурса)¹. Па дадзеных на 10 лістапада, у рамеснай жаночай школе было 118 вучаніц. На трохмесячных курсах навучаўся 68 вучаніц, у школьнай майстэрні – 24².

Дырэктар Украінскай тэхнічнай школы (пры якой існавалі дзве рамесныя школы) прасіў школьнны аддзел Брэсцкай гарадской управы на 1942/43 навучальны год выдзеліць

¹ ДАБрВ. – Ф. 202. – Воп. 1. – Спр. 3. – Арк. 202–202 адв.; Наше слово (Брест). – 1942. – 7 чэрв. – С. 4; 16 серп. – С. 4.

² Наше слово (Брест). – 1942. – 20 ліст. – С. 4.

дадатковыя памяшканні, інтэрнат для вучняў і пакоі для настаўнікаў, якім неабходна знаходзіцца пры школе. Па яго планах, у новым навучальным годзе колькасць вучняў павінна была павялічыцца на 120–150 чалавек¹.

Цяжкі матэрыяльны стан вучняў тэхнічнай і рамесных школ, а таксама настаўніцкіх курсаў прымусіў раённага камісара Брэста 3 лістапада 1942 г. дазвол на давоз вучнямі да Брэста харчоў. Пры гэтым кожны вучань (на падставе вучнёўскага пасведчання) мог «прынесці з сабою кожны тыдзень да Бярэсця столькі харчоў, сколькі можа дарэсці ці прывезці роварам. Хто будзе везці падводаю, харчы будуць рэковізацца»².

У лістападзе 1942 г. акупацыйныя ўлады далі дазвол на адкрыццё ў маёнтку Пятровічы Жабінкаўскага раёна дзяржаўной украінскай сельскагаспадарчай школы. Яна была разлічана на вучняў ад 16 гадоў, якія скончылі не менш за 7 класаў, а таксама вучняў былых сельскагаспадарчых школ, якія не паспелі атрымаць гэтай адукацыі. Школе патрабаваліся настаўніцкія кадры з сярэдняй і вышэйшай агранамічнай адукацыяй. Заняткі планавалася пачаць 15 студзеня 1943 г.³ Пра далейшы лёс гэтай ініцыятывы нам невядома.

Украінскі этнас меў свае нацыянальна-культурныя арганізацыі і ў іншых рэгіёнах Беларусі, якія ўваходзілі ў праўніцу Усходняя Прусія і ў зону тылу групы армій «Цэнтр».

Са жніўня 1942 г. у Гродне неафіцыйна (улады прынялі рашэнне «негалосна цярпець яго дзейнасць»⁴) існаваў філіял Украінскага таварыства Германіі. Яго дзейнасць была накіравана на «аб'яднане украінцаў у Германіі і іншых упамянутых абласцей на аснове незалежнай, агульнаўкраінскай дзяржавы». Сярод мэт арганізацыі было «развіццё нацыянальнай культурнай дзейнасці і агітацыйнай работы

¹ ДАБрВ. – Ф. 202. – Воп. 1. – Спр. 3. – Арк. 202–202 адв.

² Таксама. – Арк. 212.

³ Наше слово (Брест). – 1942. – 13 ліст. – С. 4.

⁴ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 167.

ў Германіі і іншых упамянутых абласцях сярод украінцаў, а таксама іх матэрыяльная падтрымка». На чале аддзялення стаяў Фёдар Косцеў¹. На жаль, больш звестак аб дзейнасці Таварыства не ўдалося адшукаць.

Пры садзейнічанні ўкраінскіх камітэтаў з мая 1942 г. на Палессі аднавіла дзейнасць культурна-асветніцкага таварыства «Просвіта». Яго філіялы знаходзіліся ў Брэсце, Пінску, вёсках Чарнаўшчыцы² і Неплі³ Матыкальскага раёна, Жабінцы⁴, Маларыце. «Пінська газета» 30 ліпеня 1942 г. пісала аб ініцыятыве аднаўлення дзейнасці гэтага таварыства ў Пінску: «Як даведваемся, ініцыятыўная група ўкраінскага насельніцтва г. Пінска, згуртаваная вакол Украінскага камітэта ўзаемадапамогі, мае намер хадайнічаць перад адміністрацыйнымі ўладамі аб аднаўленні дзейнасці даўняга культурна-асветніцкага таварыства «Просвіта». Як вядома, таварыства «Просвіта» існавала ў г. Пінску за польскім часам як філіял акруговага таварыства г. Брэста. Цяпер яно б існавала як самастойная арганізацыя пінскай акругі. Вітаем добры пачын пінскага насельніцтва ў момант, калі ўздым культурнага ўзроўню насельніцтва і яго асветнай самадзейнасці з'яўляецца такой важнаю рэччу ў паслябальшавіцкія часы»⁵. Менавіта гэта арганізацыя займалася адкрыццём украінскіх бібліятэк, а таксама харавых, музычных, драматычных, танцевальных і спартыўных гурткоў.

У ліпені–жніўні 1942 г. у Брэсце акруговае таварыства «Просвіта» арганізавала двухтыднёвыя курсы кіраўніц дзічачых садкоў⁶.

У канцы 1942 г. намаганнямі таварыства ў горадзе па вул. Больверкале (былая Міцкевіча), 23, 1 паверх, быў адкрыты інтэрнат (бурса) для дзяўчат, якія вучыліся ў тэхнічнай, рамеснай і іншых школах. Як адзначалася ў абвестцы,

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 165.

² Наше слово (Брест). – 1942. – 21 черв. – С. 4.

³ Тамсама. – 19 лип. – С. 4.

⁴ Тамсама.

⁵ Пінська газета. – 1942. – 30 лип.

⁶ Наше слово (Брест). – 1942. – 16 серп. – С. 4.

змешчанай у газеце «Наша слова», «у інтэрнаце дзяўчата маюць дужа добрыя, гігіенічныя, спальныя памяшканні, харчаванне і дбалую апеку. Будынак інтэрната дужа чысты і нанава адрамантаваны. Акрамя гігіенічнага памяшкання, адпаведнай апекі і іншых выгодаў, утрыманне дзяўчачт у інтэрнаце значна танней, чым на прыватных кватэрах»¹.

Такі ж інтэрнат на 100 асоб па вул. Кёнігштрасэ, 54 (былая Баторага) акруговы камітэт таварыства «Просвіта» арганізаваў і для хлопцаў-вучняў усіх берасцейскіх школ².

Украінцы імкнуліся да стварэння тэатра на роднай мове. Напрыклад, у Брэсце ў сакавіку 1942 г. быў створаны «Украінскі тэатр мініяцюра»³. На працягу 1942–1943 гг. ён рэгіярна выязджаў на гастролі па тэрыторыі Палесся (Жабінка, Кобрын, Драгічын, Антопаль, Іванава, Пінск, Лунінец)⁴.

Аднак не заўсёды гледачы былі задаволены паказанымі спектаклямі. Напрыклад, 18 верасня 1942 г. газета «Наше слово» змясціла вельмі крытычны артыкул за подпісам М. Г. Аўтар пісаў: «У нядзелю 6-га гэтага верасня праездам праз Кобрын брэсцкі «Тэатр мініяцюра» пад кіраўніцтвам Кольчака прадставіў тут «Наталку Палтаўку». Тэатр, з увагі на вялікую зацікаўленасць публікі да роднага мастацтва, быў перапоўнены. Але тое, што гледачы ўбачылі на сцэне, абсолютна не апраўдала іх даверу да гастралюючай трупы. Гэта было не прадстаўленне класічнай украінскай аперэты, а поўная кампраметацыя і прафанацыя тэатральнага мастацтва, да якіх дайшлі людзі, якія нічога супольнага ні з украінскай сцэнай, ні з украінскім словам не маюць... Дзіву даемся той смеласці, з якой людзі пусціліся ў падарожжа па ўкраінскіх тэрыторыях з паказам балагану, а не так неабходнага гэтай парою народу нацыянальнага мастацтва». Аўтар параўноўваў выступленне гастралёраў з ігрою мясцовага аматарскага драматычнага гуртка: «Якія б агрэхі не былі ў нашага

¹ Наше слово (Брест). – 1942. – 22 груд. – С. 4.

² Тамсама.

³ Наше слово (Брест). – 1942. – 5 квіт. – С. 4.

⁴ Еленская, И. Немецкая политика украинизации Белорусского Полесья... – С. 210.

маладога аматарскага драмгуртка, які нядаўна прадстаўляў «Безталанну», але ніякага парабнання гульні нацыянальна захопленых нашых аматараў да бяздушнай і глумліва прафесійнай «адпрацоўкі» вандроўных гастралёраў быць не можа. Там запал і любоў, тут чыста меркантыльны падыход да справы¹.

Акрамя названага, у Брэсце дзейнічаў гарадскі тэатр, які абслугоўваў як жыхароў горада, так і нямецкую армію. Для апошніх ён ставіў аперэты на нямецкай мове. У сезоне 1941/42 тэатр наведалі 168 тысяч вайскоўцаў і 85 тысяч цывільных². Аднак пастановак на ўкраінскай мове ў рэпертуары тэатра доўгі час не было. Толькі 7 лютага 1943 г. гледачу была прадстаўлена камедыя «Сарочынскі кірмаш»³. Аднак праз некаторы час тэатр выехаў ва Усходнюю Пруссію. Толькі ў канцы вясны 1944 г. была створана новая тэатральная трупа. У яе ўвайшлі былыя вучні тэатральнай школы і акцёры, якія засталіся ў горадзе. У першы час памяшканне для тэатра было непрыстасаванае. Пасля рамонту яно было здольна змясціць 300 гледачоў. Склад трупы не дазваляў ставіць драматургічныя творы. У асноўным рыхтаваліся канцэртныя праграмы з удзелам хору, аркестра, балетнай групы, салістаў, маастацкага чытання⁴.

У сакавіку 1943 г. у Пінску быў заснаваны гарадскі камітэт узаемадапамогі. Яго дзейнасць распаўсюджвалася на горад і раёны Пінск-Усход і Пінск-Захад. Асноўнай задачай камітэта была апека над установамі сацыяльнага характару, такімі як дзіцячы прытулак, дом для старых, дзіцячыя садкі і да т. п. Камітэт з'яўляўся самастойнай установай і існаваў на добраахвотныя ўзносы насельніцтва⁵.

У Лунінцы пры Украінскім камітэце самадапамогі быў створаны аматарскі драматычны гурток (рэжысёр П. К. Пляўцкі). На працягу 1942–1943 гг. ён паставіў каля дзесятка

¹ Наше слово (Брест). – 1942. – 18 верес. – С. 4.

² Тамсама. – 21 серп. – С. 4.

³ Тамсама. – 12 лют. – С. 4.

⁴ Наше слово (Брест). – 1944. – 21 чэрв. – С. 4.

⁵ Пінська газета. – 1943. – 5 берез.

спектакляў. Падобныя гурткі існавалі і ў іншых месцах. Напрыклад, як ужо згадвалася, у Кобрыне. Рэпертуар гэтых калектываў быў максімальна набліжаны да запатрабаванняў простай публікі: вадэвілі, меладрамы, аперэткі, жартоўныя п'есы, якія апісвалі сялянскае жыццё. Найбольшай папулярнасцю карысталіся творы ўкраінскіх драматургаў XIX – пачатку XX ст.: М. Крапіўніцкага («Пашыліся ў дурні»), І. Катлярэўскага («Наталка-Палтаўка»), І. Васільчанкі («Быль»), А. Чыжына («Пярэстая Красуня»), Г. Артэмой-скага («Запарожац за Дунаем»), а таксама М. Старыцкага, Квіткі-Аснаўяненкі, Сухадольскага, Чубатага, Яноўскай¹.

Неабходна адзначыць, што дадзеныя гурткі працавалі непастаянна. Напрыклад, дзеяйнасць драматычнага гуртка пры Украінскім камітэце самадапамогі ў Кобрыне пасля перапынку была адноўлена 1 мая 1944 г. Паведамляючы аб гэтым, газета «Наше слово» заўважала, што адначасова аднавілі працу гурткі ў раёнах Кобрынскай акругі: самадзейныя ў Антопалі і Бярозе-Картузскай і драматычны ў Драгічыне².

Улетку 1942 г. у Брэсце па адрасе Мітэльяле, 41 (былая Касцюшкі) пачаў дзеяйнічаць Украінскі клуб моладзі³. Пры ім былі арганізаваны драматычны і спартыўны гурткі, струнны аркестр, хор і мастацкі гурток. Пры струнным аркестры для тых, хто жадаў навучыцца граць, былі арганізаваны бясплатныя курсы⁴. З 10 верасня 1942 г. пачала працаваць бібліятэка для старэйшых грамадзян, школьнай моладзі і дзяцей. Тыя, хто жадаў карыстацца яе паслугамі, павінны былі ўнесці дэпозіт (кауцыю) у памеры 15 рублёў і штомесяц плаціць па 5 рублёў. Школьнікі і члены клуба плацілі штомесяц па 3 рублі. Бібліятэка працавала па аўторках і чацвяргах⁵. У горадзе ў 1943 г. па вул. 45-й Дывізіі

¹ Еленская, И. Немецкая политика украинизации Белорусского Полесья... – С. 211; Наше слово (Брест). – 1942. – 9 жовт. – С.4.

² Наше слово (Брест). – 1944. – 14 чэрв. – С. 4.

³ Тамсама. – 1942. – 9 серп. – С. 4.

⁴ Тамсама. – 16 серп. – С. 4.

⁵ Тамсама. – 11 верес. – С. 4.

знаходзілася ўкраінская кнігарня Украінскага камітэта ўзаемадапамогі¹.

На тэрыторыі заходнебеларускага Палесся атрымалі распаўсюджанне перыядычныя выданні, якія выходзілі на Украіне і ў Германіі на ўкраінскай мове («Вісткі для украінскіх селян», «Голос», «Нова доба», «Кракіўскі вісці», «Волынь», «Сурма», «Украінскі голос», «Украінскі хлібород» і інш.). Найбольш значнымі мясцовымі выданнямі былі штотыднёвія газеты «Наше слово» (Брест, адказны рэдактар Іван Пячко) і «Пінська газета» (Пінск, з лета 1942 г. адказны рэдактар – Фёдар Дудко, з восені 1942 г. – галоўны рэдактар Яфім Скрыпнюк, кіраўнік выдавецтва – Яўген Міцкевіч, са снежня 1943 г. – галоўны рэдактар і кіраўнік выдавецтва Яўген Міцкевіч). Наклады выданняў былі значнымі. Напрыклад, у жніўні 1942 г. чатыры нумары «Пінськай газеты» выйшлі агульным тыражом 59 460 экзэмпляраў².

Газеты з'яўляюцца крыніцай разнастайнай інфармацыі аб культурным жыцці ўкраінскага этнасу. Напрыклад, 19 лютага 1943 г. «Пінська газета» пісала аб прадстаўленні ў Лунінцы Украінскім драматычным гуртком п'есы І. Васільчанкі «Быль» і А. Чыжына «Пярэстая Красуня»: «Увогуле гульня атрымалася не вельмі добрая. Не ўсе акцёры ўжыліся ў свае ролі, не ўсе нават іх як след вывучылі»³.

Рэлігійнае жыццё прыхільнікаў праваслаўя на тэрыторыі, якая ўвайшла ў Рэйхскамісарыят «Украіна», было звязана з Украінскай праваслаўнай царквой, якая ўжо ў першыя месяцы акупацыі распалася на дзве плыні – аўтакефалістаў і аўтанамістаў⁴.

Дзейнасць разнастайных украінскіх арганізацый патрабавала поўнай іх лаяльнасці да ўлад. Любое парушэнне адразу каралася. Так, напрыклад, 8 снежня 1943 г. у Кобрыне

¹ Наше слово (Брест). – 1943. – 12 лют. – С. 4.

² Еленская, И. Немецкая политика украинизации Белорусского Полесья... – С. 211.

³ Пінська газета. – 1943. – 19 лют.

⁴ Навіцкі, У. І. Рэлігійнае жыццё ў гады Вялікай Айчыннай вайны. – С. 220.

былі арыштаваны 10 членаў Украінскага камітэта. Сярод магчымых прычын называўся іх контакт з украінскімі партызанамі, якія знаходзіліся ў Дывіне (35 км на поўдзень ад Кобрына)¹.

З развіццём ваенных дзеянняў Чырвонай арміі па вызваленні беларускіх зямель назіралася ўзмацненне актыўнасці партызан і іншых узброеных фарміраванняў разнастайнай палітычнай і нацыянальнай арыентацыі. Украінцы масава далучаліся да партызанска групы. У сувязі з гэтым на пачатку 1944 г. змяніліся адносіны акупацыйных улад Брэста да ўкраінцаў: было напалову зменшана фінансаванне Украінскага камітэта і адмоўлена ў падтрымцы ўкраінскай царкве. Адначасова і ўкраінцы змянілі сваё стаўленне да ўлад. Тыя з іх, хто займаў пасты ў мясцовай адміністрацыі, імкнуліся да звольнення з наступным выездам з тэрыторыі².

Такім чынам, нацыянальная палітыка акупацыйных улад актывізавала грамадска-культурную дзеянасць украінскага этнасу на беларускіх тэрыторыях, якія ўвайшлі ў склад Генеральнага камісарыята «Украіна». Палітыка ўкраінізацыі вяла да прымусовага пашырэння адукцыі на ўкраінскай мове (пры ўдзельнай вазе дадзенага этнасу 1%). Шырокое распаўсюджанне атрымалі ўкраінскія камітэты ўзаемадапамогі, была адноўлена дзеянасць культурна-асветніцкага таварыства «Просвіта». Яны здолелі разгарнуць культурную і сацыяльную працу. Значную ўвагу акупацыйныя ўлады звярталі на развіццё ўкраінскага друку. Аднак імкненне да самавызначэння на апошнім этапе вайны прывяло да росту напружання і паступовага росту варожасці паміж акупацыйнымі ўладамі і ўкраінскім насељніцтвам.

¹ ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 193. – К. 135.

² Тамсама. – К. 164.

Глава 6

ЖЫЩЁ РУСКАЙ ЭТНІЧНАЙ СУПОЛЬНАСЦІ

Згодна з нямецкімі дадзенымі канца 1941 г., на тэрыторыі Беларусі (у межах чэрвеня 1941 г.) пражывалі 590 тыс. (5,6%) рускіх¹. Зразумела, што ўдзельная вага колькасці рускіх у розных месцах была неаднолькавай. Напрыклад, у Лунінцы ў пачатку лістапада 1941 г. яны складалі 4,6% усяго насельніцтва горада (378 чалавек з 8095), а ў цэлым па Лунінецкім раёне – 0,6% (482 чалавекі з 72 199)². У Мінскім раёне на 10 лістапада 1941 г. рускія складалі 2,2% насельніцтва (1283 чалавекі з 59 112)³. У Пінску ў верасні 1941 г. сярод насельніцтва ўзростам звыш 14 гадоў было 4,4% рускіх (900 чалавек, з якіх каля 300 прыбылі з Расіі, з агульной колькасці 20 293 чалавекі)⁴.

У рапартах прадстаўніцтва Дэпартамента інфармацыі і прэзы Дэлегатуры ўрада Рэчы Паспалітай на акупіраваных тэрыторыях за 1942 г. даецца наступная характарыстыка рускай групы насельніцтва на Палессі: «Рускія прадстаўляюць дастаткова моцную групу, бо складаюцца пераважна з інтэлігенцыі. Гэта праваслаўнае духавенства, рэшткі сямей былых служачых з часоў царызму, а таксама – асобная група – так званыя ўсходнікі, ці розныя савецкія работнікі, якія засталіся на месцы пасля ўцёкаў бальшавікоў. Мясцовыя рускія з'яўляюцца палітычна актыўным элементам, пры гэтым праводзяць рашучую антыпольскую палітыку, «усходнікі» сядзяць ціха»⁵.

¹ НАРБ. – Ф. 510. – Воп. 1. – Спр. 108. – Арк. 45–46.

² ДАБрВ. – Ф. 2149. – Воп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2.

³ ДАМВ. – Ф. 623. – Воп. 1. – Спр. 4. – Арк. 73.

⁴ ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 201. – К. 52.

⁵ Таксама. – К. 52а.

Рускае насельніцтва на тэрыторыях, якія не ўваходзілі ў Генеральную акругу Беларусь, не аддзялялася ад беларускага. Яго праблемы часам разглядаліся побач з праблемамі беларусаў у змаганні з «польскімі ўплывамі». На пачатку восені 1941 г. у камендатуру Гродна была накіравана просьба епархіяльнага ўпраўлення (?) аб высяленні з брацкага царкоўнага дома (вул. Замкавая, 3) пагарэўшых яўрэяў, якія былі туды паселены магістратам, з мэтай адкрыцця ў дому прытулку для рускіх дзяцей, якія знаходзіліся ў польскіх прытулках¹.

Праз некаторы час быў накіраваны наступны запыт, ужо ад праваслаўнага брацтва, на імя каменданта г. Гродна. У ім гаварылася пра неабходнасць вырашэння патрэб беларускага і рускага насельніцтва, сярод якіх – стварэнне сірочага дома для дзяцей праваслаўнага веравызнання, пры якім неабходна аbstалываць дзіцячы інтэрнат для немаўлят і дзяцей да 3 гадоў, чые маці павінны хадзіць штодзённа на працу. Прапаноўвалася стварыць абшчынны магазін, у якім беларусы і рускія маглі б атрымліваць нормы прадуктаў, вызначаныя нямецкай адміністрацыяй. Не засталася па-за ўвагай і неабходнасць адкрыцця вячэрніх курсаў нямецкай мовы. Для ўсіх трох устаноў праваслаўнае брацтва выказвала згоду даць памяшканні ў сваім будынку па вул. Замкавая, 3. У канцы звароту рабілася заява аб tym, што «вельмі неабходна вывесці дзяцей рускіх і беларускіх бацькоў праваслаўнага веравызнання з гарадскіх сірочых дамоў, бо там адбываецца прымусовая паланізацыя і перавод дзяцей у каталіцызм»².

З пачаткам акупацыі германскія ўлады дазволілі адкрываць школы для насельніцтва незалежна ад яго нацыянальнасці. Галоўнай падставай для стварэння нацыянальных класаў і школ з'яўляліся заявы бацькоў.

Вялікі ўплыў на развіццё школьнай справы аказвалі нацыянальныя камітэты. У Брэсце з пачатку жніўня 1941 г.

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 33. – Арк. 22.

² Тамсама. – Арк. 21.

дзейнічаў Рускі камітэт узаемадапамогі. 11 кастрычніка 1941 г. яго старшыня С. Трыбух звяртаўся ў школьнага аддзела магістрата па падтрымку намеру адкрыцця трох рускіх школ у горадзе і з пропановай аб выкарыстанні канкрэтных будынкаў для іх непасрэдна ў горадзе (вул. Доўгая, 11), у Кіеўскім прадмесці (вул. Рэйманта, 18), на Граёўцы (вул. Граёўская, 9)¹. Вядома, што камітэт дзейнічаў да пачатку 1944 г. Доказам гэтага факта з'яўляецца ведамасць на выдачу зарплаты загадчыцы чытальні пры таварыстве Лідзіі Алыменкі². Намаганні камітета прынеслі поспех – з адкрытых у горадзе 13 сямігадовых школ 3 былі рускія³. Неабходна заўважыць, што працэнт рускіх школ быў значным і не адпавядаў рэальнай колькасці рускага насельніцтва. Так, восенню 1941 г. у Пінску, Пінскім і Жабчыцкім раёнах была адкрыта 41 руская школа (38%). У цэлым па Пінскай акрузе восенню 1941 г. па мове выкладання налічвалася 58 рускіх школ (32%). Так, у Пінску з 6 школ дзве былі рускія. У школе па вул. Альбрэхтаўская вучыліся 211 вучняў (з іх 105 – рускія), па вул. Лагішынская – 202 (86 – рускіх). Ва ўсіх школах вучыліся 377 вучняў рускай нацыянальнасці (з агульнай колькасці 1244 вучні)⁴.

Аднак неўзабаве культурная палітыка змянілася. У розных зонах акупацыі пачала праводзіцца палітыка «нацыяналізацыі», якая ставіла на мэце спрыянне развіццю культуры тытульных этнасаў. У выніку вясной 1942 г. у Пінскай акрузе, якая ўваходзіла ў склад Генеральнай акругі Валынь-Падолія, не было зарэгістравана ніводнай рускай школы⁵.

Пачатак 1942 г. адзначаны разгортаннем шавіністычнай палітыкі ў Генеральнай акрузе Беларусь, накіраванай супраць «варожых беларускаму народу элементаў», да якіх былі аднесены палякі, рускія і яўрэі. У дакуменце аддзела

¹ ДАБрВ. – Ф. 203. – Воп. 1. – Спр. 1. – Арк. 30.

² Тамсама. – Ф. 2135. – Воп. 1. – Спр. 348. – Арк. 69–69 адв.

³ Тамсама. – Ф. 202. – Воп. 1. – Спр. 3. – Арк. 227.

⁴ Тамсама. – Ф. 2120. – Воп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20.

⁵ Тамсама. – Спр. 20. – Арк. 1–4.

культуры і адзінкі Мінскага гарадскога камісарыята (чэрвень–ліпень 1942 г.) «Аб школьнай справе Беларусі» заўважаецца: «Нацыянал-чужыя элементы праводзілі на Беларусі сваю эгаістычную палітыку. Расейскі элемент, усёроўна ці ён у манархічную, ці ў рэспубліканскую, ці ў бальшавіцкую фарбу маляваны, застаецца агентам маскоўскага цэнтралізму»¹. У дакладзе «Аб школьнай справе Беларусі» (1 чэрвеня 1942 г.) гаворыцца: «Расейская інтэлігенцыя, якая засталася на Беларусі па Царскай Радзе, імкнецца пашырыць тут уплывы «адзінай недзялімай Радзе» як магутнай дзяржавы»².

У выніку значная частка настаўнікаў рускай нацыянальнасці была адхілена ад працы ў школах. Падобная карціна назіралася і на беларускіх землях, уключаных у склад Генеральнай акругі Валынь-Падолія. Напрыклад, у верасні 1943 г. у Пінску і раёне была адкрыта 41 школа. У іх выкладалі толькі 8 настаўнікаў-рускіх (з агульнай колькасцю 140 чалавек). Сярод вучняў было 82 чалавекі рускай нацыянальнасці (усяго 2862 вучні)³.

Толькі восенню 1942 г. на тэрыторыях Беларусі, падканцэртоўных вайсковай адміністрацыі, адкрыліся школы. Аб гэтым пісала бабруйская газета «Новый путь», якая, дарэчы, пачала выдавацца толькі з красавіка 1942 г. штотыднёва на рускай мове: «1 верасня 1942 г. значная дата ў жыцці Бабруйска. У гэты дзень дзецы і юнакі, пасля 14-месячнага перапынку, зноў пайшлі ў школу. У гэты час заняткі ў бабруйскіх школах у асноўным праходзяць нармальна. Праўда, ёсць яшчэ шмат навырашаных пытанняў (у прыватнасці, пытанне моў)»⁴.

Адказ не быў знайдзены і на наступны год. Выкладанне ў школах павінна было праходзіць па жаданні большасці бацькоў навучэнцаў ці на рускай, ці на беларускай мове.

¹ ДАМВ. – Ф. 688. – Воп. 2. – Спр. 2. – Арк. 2.

² Тамсама.– Арк. 6.

³ ДАБрВ. – Ф. 2120. – Воп. 1. – Спр. 20. – Арк. 28–33.

⁴ Новый путь (Бобруйск). – 1942. – 12 сент. – С. 4.

Другая з іх павінна была вывучацца ў школах пачынаючы з 3-га класа, але ўжо не ў якасці мовы выкладання, а ў якасці вучэбнага прадмета. Нямецкая мова – пачынаючы з 5-га класа як вучэбны прадмет¹. Пры гэтым новыя вучэбныя праграмы па ўсіх прадметах былі атрыманы з дзяржаўнага інспектарата школ Беларусі. Праграма па рускай мове і ўсе праграмы для рамесна-прафесійных школ выпрацаваны абласным аддзелам народнай адукацыі. Настаўнікам прапаноўваўся педагогічны часопіс «Школа і выхаванне», які выдаваўся з мая 1943 г. у Смаленску на рускай мове. (Задзінствам, што адзін з першых артыкулаў часопіса меў тытул «Бліжэйшыя задачы рускай народнай школы»².) Дрэнны быў стан забяспечанасці падручнікамі. Новых – не было. Часопіс-падручнік «Беларуская школа», які выдаваўся ў Мінску, у вобласць армейскага тылу не даставляўся. Настаўнікам даводзілася займацца па «непрыдатных савецкіх падручніках, карыстаючыся ўказаннямі аддзела народнай адукацыі аб зняцці з іх бальшавіцкага прапагандысцкага матэрыялу»³.

Як бачым, у школьнай справе ў раёнах, падкантрольных вайсковай адміністрацыі, не навязвалася адкрыццё беларускіх ці ўкраінскіх школ. Распавядаюты пра вынікі 1942/43 навучальнага года, газета «Новый путь», якая выдавалася ў Гомелі на рускай мове, пісала: «Жыватворны ўплыў на паспяховасць і паводзіны вучняў відавочна аказала і тая акалічнасць, што навучанне ў большасці школ раёнаў адбываецца на роднай беларускай мове. Выключэнне ў гэтых адносінах складаюць толькі Гомель і Церахаўскі раён, дзе прераважаюць рускія школы»⁴.

Апеку над народнай школай, што была адкрыта ў Глуску восенню 1942 г., узяў рускі добраахвотны батальён, які «аказаў вялікую дапамогу ў арганізацыі працы школы»⁵.

¹ Новый путь (Бобруйск). – 1943. – 25 авг. – С. 3.

² Тамсама. – 19 мая. – С. 4.

³ Тамсама. – 25 авг. – С. 3.

⁴ Новый путь (Гомель). – 1943. – 14 авг. – С. 3.

⁵ Новый путь (Бобруйск). – 1943. – 3 июля. – С. 4.

Экзамен па рускай мове ў канцы 1942/43 навучальнага года здавалі як перавадны вучні 5 і 6 класаў і як выпускны вучні 7 класаў г. Віцебска і Віцебскага раёна¹.

Побач з гэтымі тэндэнцыямі ў палітыцы акупацыйных улад назіралася і іншая – спрыянне развіццю нацыяналістычных, белаэмігранцкіх арганізацый. Неабходна заўважыць, што ў 1941–1942 гг. яны дзейнічалі пераважна ў заходніх раёнах Беларусі, якія не патрапілі ў склад Генеральнай акругі Беларусь. З першых месяцаў вайны актыўную дзейнасць у Брэсце разгарнуў Саюз рускіх нацыяналістаў, які выступаў з заклікамі да рускага народа аб стварэнні «Нацыянальной Рускай дзяржавы, заснаванай на адзінстве рускай нацыі і іншых народаў, блізкіх да гэтай нацыі». Пры гэтым прапагандоўвалася «законамі Новай Расіі прадугледзець магчымасць развіцця нацыянальнай культуры, роднай мовы (пры абавязковасці рускай мовы як мовы агульнадзяржаўнай) розных нацыянальнасцей, якія насяляюць Расію»². У іншым звароце Цэнтра Саюза рускіх нацыяналістаў да «падманутых і змучаных рускіх людзей» за подпісам палкоўніка Радзіёна ўтрымліваўся заклік да пераходу на бок Саюза «для далейшай сумеснай барацьбы за справу Рускага народа»³. Акупацыйныя ўлады скрэзь пальцы глядзелі на такія далёкасяжныя планы, паколькі Саюз рускіх нацыяналістаў не быў масавай упłyвоўтай арганізацыяй, але ў сваёй славеснай атацы на партызан і агітацыі мясцовага насельніцтва супраць «камуністай і бандытаў» мог быць карысным Рэйху. Са згоды камандавання СРН заснаваў Рускі камітэт узаемадапамогі (аб яго дзейнасці гаварылася вышэй), Рускую нацыяналістычную брыгаду, узяў пад кантроль адукцыю ў рускіх школах, аказваў харчовую дапамогу лагеру савецкіх ваеннапалонных у Брэсце⁴.

У 1942 г. у Гродне была створана белаэмігранцкая арганізацыя Рускі камітэт. Яна аб'ядноўвала былых памешчы-

¹ Вясновыя іспыты // Беларускае слова (Віцебск). – 1943. – 15 мая. – С. 4.

² ДАБрВ. – Ф. 203. – Воп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

³ Тамсама. – Арк. 6–7.

⁴ Тамсама. – Арк. 19.

каў, афіцэраў, якія ў гады рэвалюцыі пакінулі Расію. Кіраўніцтва ажыццяўлялі былыя царскія афіцэры Дамброўскі, Літвінаў, Выбаноўскі, былая памешчыца Трусава. Камітэт працаваў пад лозунгам стварэння незалежнай манархічнай Расіі ў межах 1914 г. Члены камітета вербавалі ў сваю арганізацыю і армію Уласава папаўненне з ліку мясцовага рускага насельніцтва і ваеннопалонных¹.

Восенню 1943 г., калі становішча на франтах стала крытычным для нямецкага вермахта, узнікла ідэя адрадзіць казацкія аб'яднанні. Дэкларацыя германскага ўрада ад 10 лістапада 1943 г. прызнала заслугі казацтва ў барацьбе супраць «жыда-бальшавізму» і назвала яго саюзнікам у вайне².

На фронт, які імкліва набліжаўся да былога заходняй мяжы СССР, у 1944 г. немцы сталі перакідаць казацкія злучэнні. Галоўнай задачай, якую ставіла перад імі камандаванне, была барацьба з партызанамі і навядзенне грамадскага падрадку на акупіраванай тэрыторыі Беларусі. За гэта ім абыцаліся вялікія прасторы зямлі на тэрыторыі краю пасля за канчэння вайны. На мітынг, арганізаваны на Паўднёвым фронце перад адпраўкай казакаў у раён Навагрудка, палкоўнік Паўлаў прама заяўвіў, што партызанская вёскі будуть цалкам высяляцца, а на іх месцы ўзнікнуть казацкія сядзібы³.

У газетах той пары пастаянна сутыкаешся з тым, што казакі называлі гэтыя месцы сваёй радзімай і ўсур'ёз уладкоўваліся на занятай тэрыторыі. Сваё жыццё яны арганізоўвалі «на казацкі лад», у адпаведнасці з традыцыйным ладам жыцця, які яны вялі на радзімэ. Новыя пасяленцы прыбывалі з Растава-на-Доне, Надцерачнай вобласці, Чарнігаўскай, Харкаўскай, Вінніцкай, Чэлябінскай абласцей. Разам з вайскоўцамі прыязджалі іх сем'і.

Найбольшай канцэнтрацыі казацкія пасяленні дасягнулі пад Баранавічамі і Навагрудкам, у Любчанскім і Іўеўскім

¹ Ярмусік, Э. С. Некаторыя аспекты палітыкі нямецка-фашистычных акупацыйных улад у Гродне... – С. 170.

² ДАБрВ. – Ф. 708. – Воп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

³ Тамсама. – Ф. 701. – Воп. 1. – Спр. 1. – Арк. 52.

раёнах. Да 17 лютага 1944 г. пад самім горадам было 400 казакаў і ў лагеры каля вёскі Лясная 775 чалавек, якія ўваходзілі ў склад I Казацкага зводнага палка імя генерала Краснова пад камандаваннем старшины У. А. Лабасевіча¹. Спецыяльна для казакаў у Наваградку выдавалася газета «Казак», што выпускалася выдаецтвам штаба аб'яднаных казацкіх войскаў. Для эвакуіраваных з вызваленых Чырвонай Арміяй тэрыторый у Баранавічах выдавалася газета «Новы путь».

Рускія вайсковыя фарміраванні актыўна дзейнічалі і ў зоне тылу групы армій «Цэнтр». У сакавіку 1942 г. у пасёлку Асінторф у раёне Оршы была створана Руская нацыянальная народная армія, якая ў жніўні 1942 г. налічвала 1500 чалавек.

У другой палове 1943 г. на тэрыторыі Беларусі, якая ўваходзіла ў склад тылавых раёнаў, пачалі з'яўляцца бежанцы з рэгіёнаў Расіі. Адначасова павялічылася колькасць вайсковых фарміраванняў Рускай нацыянальнай народнай арміі (РННА), Рускай вызваленчай арміі (РВА), брыгады Камінскага і інш. Найбольшая канцэнтрацыя расійскіх калабарацыйных аб'яднанняў адзначалася ў Барысаве і Бабруйску². У апошнім выдаваліся газеты «Боец РОА» (1943) і «На страже Родины» (1943–1944). У Лепелі на працягу 1942–1944 гг. выходзіла газета «Голос народа», якая з'яўлялася органам Нацыянал-сацыялістычнай працоўнай партыі Расіі і Лепельскага акруговага самакіравання.

Акупацийная прэса агітавала насельніцтва ўступаць у шэрагі такіх вайсковых частак. Так, бабруйская газета «Новы путь» 26 мая 1943 г. пісала: «Усё новыя і новыя людзі – сяляне, рабочыя і былыя ваеннаслужачыя чырвонай арміі, вызначыўшы сваё месца і ўсвядоміўшы свой абавязак, паднімаюцца на барацьбу з бальшавізмам. Шэрагі Рускай вызваленчай арміі раствуць з кожным днём. Штодня

¹ ДАБрВ. – Ф. 708. – Воп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.

² Мігунова, А. Пропагандысцкія аспекты маладзёжнай палітыкі і школьнай справы нямецкай акупацийнай улады... – С. 178.

на імя камандзіра Усходняга Запаснога Палка паступаюць заявы ад грамадзян горада і раёнаў з просьбай залічыць іх на ваенную службу. Нядаўна ў полк прыбыла новая партыя добраахвотнікаў з Орши, Віцебскай і Смаленскай абласцей¹. 1 чэрвеня 1943 г. у Бабруйску з вялікімі ўрачыстасцямі прыйшлі «святкаванні першай гадавіны стварэння рускіх ударных батальёнаў і Усходняга Запаснога Палка»².

У справе агітацыі ўсё насельніцтва разглядалася як рускае. У артыкуле магілёўскай рускамоўнай газеты «Новый путь» у ліпені 1943 г. вядзецца гаворка аб «рускім народзе», які два гады «ў цесным супрацоўніцтве з германскай арміяй вядзе жорсткую барацьбу за вызваленне сваёй радзімы». Пры гэтым канстатуецца, што «тысячы сумленных рускіх людзей сталі пад сцягі Вызваленчай Арміі». Аўтар распавядае аб тым, што «дзеці рускіх працоўных навучаюцца ў школах, якія нармальна працуюць ужо амаль два гады». Галоўны прапагандыстык пасыл артыкула заключаецца ў наступных словаx: «Рускі народ цяпер, як ніколі, стаў разумець, што яго ўдзел у барацьбе і аб'яднанні ўсіх сіл нацыі супраць агульнага ворага – гэта адзінае вырашэнне пытання аб будучым сваёй шматпакутнай радзімы Расіі»³.

Аб тым, што дзеля вырашэння больш важных пытанняў акупантны імкнуліся ўсё насельніцтва разглядаць як адзіны «рускі народ», сведчаць і іншыя газетныя паведамленні. У Бабруйскім рускім (заўважце, менавіта рускім) тэатры неаднаразова праходзілі народныя сходы, на якіх адбывалася агітацыя насельніцтва за ўступленне ў шэрагі рускіх вайсковых фарміраванняў. Паведамляючы пра адзін з іх, мясцовая газета пісала: «У тэатры, як і на ўсіх папярэдніх народных сходах, мнагалюдна. За сталом прэзідыта – члены Абласнога камітэта па арганізацыі добраахвотных частак. На павестцы дня чарговага народнага схода адно пытанне: «За што змагаецца Руская Народная армія»⁴. У маі 1943 г.

¹ Новый путь (Бобруйск). – 1943. – 26 мая. – С. 4.

² Тамсама. – 3 июня. – С. 3.

³ Новый путь (Могилев). – 1943. – 5 июля. – С. 3.

⁴ Новый путь (Бобруйск). – 1943. – 10 марта. – С. 4.

на падобным сходзе быў зроблены даклад «Што такое Радзіма і навошта яе неабходна абараняць». З ім выступіў «афіцэр Рускай вызваленчай арміі»¹.

Аб актывізацыі дзейнасці акупантаў па стварэнні рускіх добраахвотных частак вясною 1943 г. сведчаць газетныя паведамленні: «На днях у пасёлку Кіраве адбыўся першы народны сход жыхароў раёна. З Бабруйска ў Кіраў прыехалі прадстаўнікі Камітэта па арганізацыі рускіх добраахвотных частак»².

У агітацыйных мэтах па дадзенай тэрыторыі гастролявалі самадзейныя ансамблі злучэнняў войскаў Рускай народнай арміі. Захаваліся паведамленні аб выступленнях на сцэне Беларускага народнага дома ў Віцебску «тэатральныя трупы Роты пропаганды Расейскай вызваленчай арміі і Палацкай Рускай Драмы»³.

Перамогі Чырвонай арміі летам 1943 г. прымусілі акупантаў значна больш увагі звяртаць на пропаганду і агітацыю мясцовага насельніцтва. Напрыклад, на народным сходзе, які адбыўся ў пачатку верасня 1943 г. у Жлобіне ў памяшканні гарадскога тэатра, «прадстаўнік ад германскіх ваенных устаноў» вёў гаворку аб tym, што «немцы з'яўлююцца сябрамі рускага народа. [...] Доўг і абавязак кожнага рускага патрыёта, які жадае больш хуткага заканчэння вайны, укласці сваю долю ў справу барацьбы з іуда-балшавізмам». А мясцовы камендант горада «звярнуў увагу прысутных на захаванне парадку і спакою ў горадзе. Рускі народ павінен ісці рука аб руку, плячом да пляча з нямецкім народам на барацьбу са сталінскім дэспатызмам». З мэтай захавання спакою прадстаўнік Рускай вызваленчай арміі, які «толькі некалькі дзён назад прыехаў з Бранску», распавёў аб становішчы на фронце: «Германскія войскі цвёрда стаяць на ўсім працяжэнні фронту. Лінія фронту цвёрдая і непарушная. Германскія войскі аказваюць упартасць і бяз-

¹ Новы путь (Бабруйск). – 1943. – 10 июня. – С. 3.

² Тамсама. – 27 марта. – С. 4.

³ Беларускае слова (Віцебск). – 1943. – 15 лют. – С. 4.

літаснае супраціўленне Саветам. [...] Планамернае пакіданне горада Арла зусім не з'яўляецца нечаканасцю для германскіх войскаў¹. Адначасова ў маі 1944 г. Барысаўскі тэатр рускай драмы пачаў падрыхтоўку «першага антыбальшавіцкага спектаклю» – «Блакітнае неба» паводле п'есы Віталія Шамрова, якая была набыта тэатрам непасрэдна ў аўтара².

На тэрыторыі Беларусі, якая знаходзілася пад кантролем ваеннага камандавання, не толькі выдаваліся газеты на рускай мове, але і дзеянічалі ў большасці сваёй рускія тэатры, рускія школы, праходзілі гастролі ансамбляў рускай песні і танца, а ў кінатэатрах ішлі нямецкія фільмы з субцітрамі на рускай мове. Віцебская газета «Новый путь» 20 сакавіка 1942 г. паведамляла сваім чытачам аб тым, што «с сегодняшнего номера 20-го наша газета выходит только на русском языке. Для наших белорусских читателей мы будем издавать каждую неделю **особый листок на белорусском языке**, который будет наибольшее внимание уделять вопросам национальной белорусской культуры. Для наших деревенских читателей, крестьян и крестьянок, мы начинаем издавать один раз в неделю **«Листок сельского хозяина»**. В этом листке будут печататься статьи, которые будут помогать всем сельским хозяевам осуществлять новый русский земельный порядок, установленный теперь Германским Правительством»³.

Акупацыйныя ўлады разумелі, што на канкрэтнай тэрыторыі пражывае менавіта беларускі народ, аднак у цэлым разглядалі дадзеную тэрыторыю як рускую. Аб тым, што ўлады арыентаваліся ў этнічнай сітуацыі, сведчаць апублікаваныя ў прэсе лічбы аб колькасці насельніцтва г. Віцебска ў 1942 г.: «Адпаведна статыстычным звесткам, на 1-га мая г. г. у горадзе пражывае: усяго насельніцтва – 40.788 ч. [...]. Па нацыянальным складзе насельніцтва горада размяркоўваеца наступным чынам: беларусаў – 33.978; рускіх –

¹ Новый путь (Бобруйск). – 1943. – 11 сент. – С. 4.

² Тамсама. – 1944. – 20 мая. – С. 2.

³ Новый путь (Віцебск). – 1942. – 20 марта. – С. 4.

3.368; палякаў – 1.059; украінцаў – 446; немцаў – 196; інш. – 741»¹. Як бачым, рускія складалі толькі 9,9% насельніцтва горада. Пры гэтым уся прапагандысцкая кампанія вялася на рускай мове. Рускай мова вывучалася ў школах. У Беларускім народным доме, які быў адкрыты ў Віцебску 1 кастрычніка 1941 г., у праграме побач з беларускай музыкай (харавыя, сольныя і танцавальныя выступленні) паставяна гучалі канцэрты з твораў Моцарта, Глінкі, Чайкоўскага². Гарадская бібліятэка ў Бабруйску, якая была адкрыта распараджэннем Палявой камендантуры і Аддзела пропаганды 14 красавіка 1943 г., насіла імя рускага паэта А. С. Пушкіна³.

Падобная карціна назіралася і ў іншых гарадах. Напрыклад, у рэпертуары Магілёўскага драматычнага тэатра, які са жніўня 1943 г. стаў называцца Рускім драматычным тэатрам, увогуле не было месца для пастановак п'ес беларускіх аўтараў, а ішлі спектаклі паводле твораў рускіх драматургаў А. Астроўскага («Беспасажніца», «Навальніца»), А. Сухаво-Кабыліна («Вяселле Крэчынскага»), Нявежына («Другая маладосць»). Жлобінскі гарадскі тэатр за год (май 1942 – красавік 1943) паставіў дзесяць праграм паводле твораў рускіх (А. Чэхаў, Л. Талстой, Казакоў, Крамской, Чарданцаў, Дронін) і замежных аўтараў. Сярод пастановак не было ніводнай беларускай п'есы⁴.

У Лепелі з 1 кастрычніка 1941 г. працаваў драматычны тэатр. У яго рэпертуары былі «найлепшыя творы рускіх і замежных класікаў» – «Майская ночь» паводле аднайменнай аповесці Гогаля і «Гавань бураў» – Бальзака⁵.

З 1942 г. працаваў гарадскі тэатр у Жлобіне. За год ён падрыхтаваў шэраг пастановак паводле п'ес А. Чэхава («Мядзведзь», «Зламынскі», «Прапанова»), Л. Талстога

¹ Новый путь (Витебск). – 1942. – 21 июля. – С. 4.

² Тамсама.

³ Новый путь (Бобруйск). – 1943. – 10 апр. – С. 4.

⁴ Тамсама. – 1 мая. – С. 4.

⁵ Новый путь (Бобруйск). – 1942. – 21 нояб. – С. 4.

(«Франсуаза»), Крамскога («Мімавольны двухжонец»), Дроніна («Цыклоп») і інш.¹

Гарадскія тэатры ў Смаленску, Магілёве і Гомелі сумесна з тэатральным выдавецтвам «Новое Творчество» вясной 1943 г. арганізавалі літаратурна-драматычны конкурс. Запрашаліся «ўсе, хто адчувае сябе здольным прыняць удзел у гэтым конкурсе, у асаблівасці гэта адносіцца да рускіх пісьменнікаў». Прапаноўвалася напісаць п'есу, у якой бы «маляваўся лёс рускага народа пад уладай бальшавізму». У конкурсе маглі ўдзельнічаць «усе рускія. Яўрэі выключаюцца»². Апошняе дае падставы лічыць, што тэрмін «рускія» выкарыстоўваўся як зборная назва для ўсходнеславянскага насельніцтва дадзеных тэрыторый у супрацьвагу яўрэям. Для паразінання скажам, што на тэрыторыі акругі Беласток (правінцыя Усходняя Прусія) беларускае аўтэнтычнае ў сакавіку 1944 г. абвясціла «конкурс на найлепшае беларускае апавяданыне, аповесьць і раман. У кожным творы павінна быць апрацоўвана тэма з беларускага вызвольна-нацыянальнага руху»³. Удзельнічаць у конкурсе маглі «ўсе беларускія пісьменнікі».

З паведамленняў акупацыйных газет вядома, што ў першай палове 1943 г. у Бабруйску выступалі ансамблі песні і танцаў з Клінцоў, Смаленска, Орши і Гомеля. Рэпертуары гомельскага і аршанска-бераставіцкага ансамблей былі вельмі падобныя – рускія, украінскія і цыганскія песні і танцы⁴.

У пошуках падтрымкі сярод мясцовага насельніцтва ў крытычныя апошнія месяцы акупацыі ўвага была звернута на малодшае пакаленне прадстаўнікоў нятытульнага этнасу. 7 мая 1944 г. у Барысаве быў абавешчаны Саюз рускай моладзі, які «аб'ядноўваў моладзь рускай нацыянальнасці ў межах тэрыторый групы армій «Цэнтр» і Генеральнай акругі Беларусь»⁵. Новая арганізацыя разглядалася

¹ Новый путь (Могилев). – 1943. – 5 июля. – С. 3.

² Новый путь (Бобруйск). – 1943. – 12 мая. – С. 4.

³ Новая дарога (Беласток). – 1944. – 5 сак. – С. 6.

⁴ Новый путь (Бобруйск). – 1943. – 13 марта. – С. 4; 20 марта. – С. 4; 5 мая. – С. 4.

⁵ НАРБ. – Ф. 385. – Воп. 2. – Спр. 4. – Арк. 67.

як «супольнасць маладых рускіх, якія самавыхоўваюцца, і арганізацыя, у якую аб'ядноўваеца моладзь з мэтай барацьбы супраць бальшавізму». Гэтая «нацыянальна-руская маладзёжная арганізацыя ўпаўнаважана побач з бацькоўскім домам і школай выхоўваць моладзь»¹. На думку акупантатаў, «нацыянал-сацыялістычная Германія дала магчымасць рускай моладзі аб'яднацца. Гэта зроблена для таго, каб рускую моладзь вызваліць ад усіх бальшавіцкіх упłyў і выхоўваць у нацыянальным і сацыялістычным духу. Нацыянальнае выхаванне ў цэнтр увагі ставіць любоў да радзімы і народа. Маладыя рускія будуць клапаціца і вывучаць гісторыю, культуру, навуку, народныя традыцыі і звычаі Расіі»². Сход з нагоды адкрыцця СРМ праходзіў у памяшканні Барысаўскага народнага дома³. На імя Саюза прыйшло прывітанне рускай моладзі, якая празывала ў Сербіі. У ім выказвалася падтрымка ў барацьбе з іуда-бальшавізмам⁴. Асноўны ўплыў СРМ аказваў на моладзь, якая знаходзілася ў войску, у першую чаргу ў РВА. Аднак з-за хуткага набліжэння фронту актыўнай дзейнасці Саюз не паспеў разгарнуць.

Такім чынам, у час нямецкай акупацыі рускае насельніцтва на Беларусі не заставалася па-за ўвагай нямецкіх улад. З аднаго боку, назіраліся працэсы змагання з рускай інтэлігенцыяй як распаўсюджвалальнікамі ўпłyваў бальшавіцкай Расіі, што прыводзіла да страты імі працы і знаходжання ў цяжкіх умовах выжывання. З другога боку, акупанты імкнуліся аказваць падтрымку рускім нацыяналістычным, белаэмігранцкім арганізацыям. Рускае насельніцтва вызначалася сваёй актыўнасцю. На працягу ўсяго перыяду акупацыі ў Брэсце дзейнічаў Рускі камітэт узаемадапамогі, у задачу якога ўваходзіла культурна-асветніцкая дзейнасць сярод рускага насельніцтва.

¹ НАРБ. – Ф. 385. – Воп. 2. – Спр. 4. – Арк. 67.

² Тамсама. – Арк. 67.

³ Тамсама. – Спр. 39. – Арк. 59.

⁴ Тамсама. – Арк. 8.

Нацыянальна-культурная палітыка акупантава ў на тэрыторыі Беларусі, якая кантралаўвалася ваенным камандаваннем і ўваходзіла ў склад тылавых раёнаў групы армій «Цэнтр», значна адразнівалася ад той, што праводзілася на тэрыторыях, якія знаходзіліся пад кантролем цывільнай адміністрацыі. У першую чаргу гэта заўважна ў адсутнасці мэтанакіраванай «нацыяналізацыі». Нямецкае камандаванне не імкнулася да развіцця нацыянальных супяречнасцей. Тылавыя раёны разглядаліся ў якасці мясцовасцей, дзе адбывалася разгортванне сіл рускіх калабарацыйных вайсковых фарміраванняў. Таму асновай прапагандысцкай апрацоўкі насельніцтва з'яўляўся ўздым рускага духу.

Глава 7

ПАЛІТЫКА ГЕНАЦЫДУ ЯЎРЭЙСКАГА НАСЕЛЬНІЦТВА

Упершыню тэрмін «генацыд» ужыў Рафаэль Лемкін у 1943 г. Ён разумеў пад ім «дзеянні заваёўнікаў, якія знішчаюць народы і этнічныя групы». Р. Лемкін даў падрабязнае тлумачэнне гэтага тэрміна: «Генацыд ажыццяўляецца ў форме адначасовай агрэсіі супраць розных бакоў нацыянальнага жыцця заваяванага народа: знішчаюцца інстытуты яго самакіравання, яму навязваецца німецкая ўлада, рэгіён яго пражывання засяляецца немцамі, знішчаецца інтэлігенцыя, якая з’яўляецца яго духоўным ядром [...] знішчаюцца культурныя ўстановы ці забараняецца іх дзейнасць. Навязваецца прафесійная адукцыя замест агульнай, гуманітарнай, і tym самым прадухіляецца ўсялякае развіццё думкі. У сферы эканомікі ўласнасць перадаецца ў рукі немцаў [...] У біялагічнай сферы праводзіцца накіраваная палітыка змяншэння колькасці мясцовага насельніцтва, якая спалучана з заахвочваннем немцаў, якія жывуць на заваяваных тэрыторыях, да дзетанараджэння. У сферы фізічнага выжывання праводзіцца палітыка «голых порцый», г. зн. абмежавання ежы для «ннянемцаў», шляхам чаго здзяйсняюцца фізічныя забойствы, у асноўным яўрэяў, палякаў, славакаў і рускіх. У рэлігійнай сферы праводзіцца пастаяннае ўмешальніцтва ў справы царквы, якая шмат у якіх краінах з’яўляецца духоўным і маральнym лідерам нацыі. У сферы маралі ажыццяўляецца палітыка распаўсюджання парнаграфічных кніг і фільмаў, заахвочванне п’янства з мэтай стварэння атмасфery ўзаконенай амаральнасці»¹.

¹ Катастрофа европейского еврейства. – Тель-Авив: Джоинт, 1995. – Ч. 1–2. – С. 14–15.

У ноч з 9 на 10 лістапада 1938 г. шмат у якіх месцах Германії быў праведзены масавы пагром – «Крыштальная ночь». На ўсёй тэрыторыі Рэйха былі разбураны і падпалены сінагогі і яўрэйскія ўстановы, яўрэяў збівалі і арыштоўвалі. Частка схопленых была адпраўлена ў канцэнтрацыйныя лагеры, колькасць забітых склада 91 чалавек.

12 лістапада 1938 г. адбылася нарада ў Міністэрстве авіяцыі, якое ўзначальваў Герынг. Яна стала адной з цэнтральных падзеі у гісторыі антыяўрэйскай палітыкі Трэцяга рэйха. На ёй былі выказаны, а затым надрукаваны ў газетах пагражальная выпады на адрес яўрэяў.

30 студзеня 1939 г. у час выступлення ў Рэйхстагу Гітлер гаварыў: «Калі яўрэйскаму міжнароднаму капіталу – у Еўропе і па-за яе межамі – удася яшчэ раз прывесці народы да вайны, вынікам яе з'явіцца не бальшавізацыя свету, а з ёю і перамога яўрэйства, а знішчэнне яўрэйскай расы ў Еўропе»¹.

Неўзабаве настаў момант рашучых дзеянняў – 1 верасня 1939 г. распачалася Другая сусветная вайна.

Практычнае ажыццяўленне палітыкі генацыду ў дачыненні да яўрэйскага насельніцтва было ўскладзена на асобыя часткі СД, створаныя ў 1938 г., – айнзацгрупы (Einsatzgruppen), ці «аператыўныя групы, атрады, фарміраванні». Спачатку айнзацгруп налічвалася пяць, пазней – шэсць. Да канца 1939 г. іх падзялілі на 15 айнзацкаманд (Einsatzkommando), кожная з якіх налічвала 100–150 чалавек. Да іх была падключана асобая зондэркаманда (Sonderkommando). Пасля ўварвання ў СССР чатыры аператыўныя фарміраванні – А, В, С, D – былі замацаваны за рознымі групамі армій, у аператыўным тыле якіх дзейнічалі. На тэрыторыі Беларусі і на маскоўскім напрамку дзейнічала аператыўная група В пад камандаваннем начальніка крымінальнай паліцыі А. Небе. 13 сакавіка 1941 г. Гімлеру (рэйхсфюрэру СС) былі дадзены асобыя паўнамоцтвы на акупіраваных савецкіх

¹ Катастрофа в документах. – Іерусалим, 1978. – С. 110.

тэрыторыях і яго часткі не падпараткоўваліся армейскаму камандаванню.

У верасні 1941 г. быў выдадзены афіцыйны загад з гэтай нагоды:

«24 верасня 1941 года

Змест: барацьба з варожымі элементамі

Выяўленне і барацьба з варожымі элементамі (камуністы, яўрэі і інш.), якія не з'яўляюцца складовай часткай сіл, што супрацьстаяць вермахту, з'яўляеца абавязкам зондэркаманд паліцыі і СД, якія прымаюць усе неабходныя меры і нясуць адказнасць за іх выкананне. Забараняюцца самастойныя дзеянні асоб, якія належаць да складу арміі і ўдзел салдат у яўрэйскіх пагромах, якія здзяйсняюцца ўкраінскім насельніцтвам, роўна як назіранне і здыманне на плёнку зондэркаманд у момант іх дзеянняў.

Аб гэтай забароне неабходна абвясціць усе часткі. Нясуць адказнасць за выкананне гэтай забароны асобы, якія адказныя за дысцыпліну ўсіх чыноў арміі. У выпадку парушэння неабходна праверыць, ці парушыла адпаведная асoba свой абавязак, і строга яе пакараць.

Фон Рундштэт»¹.

6 чэрвеня 1941 г. быў выдадзены «Указ аб камісарах». У яго чацвёртым пункце айнзацгрупам і айнзацкамандам паліцыі бяспекі і СД асобна прадпісвалася забіваць яўрэяў, якія былі звязаны з партыйнымі і дзяржаўнымі структурамі².

З пачаткам акупацыі на тэрыторыі Беларусі былі створаны новыя органы ўлады – мясцовыя і палявыя каменда туры. У іх асноўныя задачы ўваходзіла «ізалацыя яўрэяў». Ужо першыя распараджэнні вярохўнага камандуючага войскаў тылу групы армій «Цэнтр» прадпісвалі ўсеагульную рэгістрацыю яўрэяў, абавязковое выкарыстанне на адзенні жоўтай шасціканцовай зоркі; забаранялі яўрэям вітаць немцаў; уводзілі стварэнне гетаў, на чале якіх павінны былі стаяць «юдэнраты» (яўрэйскія саветы), абавязковую рэгіс-

¹ Катастрофа в документах. – С. 310.

² Тамсама. – С. 301.

трацыю яўрэйскай маёмасці і прымусовую яе здачу і г. д. Яўрэям забаранялася выязджаць з мясцовасці ці мяніць месца жыхарства без дазволу гебіткамісара ці штадскамісара, карыстацца тратуарамі, грамадскім транспартам, аўтамабілямі, месцамі і ўстановамі адпачынку, наведваць любога тыпу школы, валодаць аўтамабілямі і радыёпрыёмнікамі, праводзіць кашэрны забой жывёлы¹.

Разледзім гэты працэс больш падрабязна.

21 жніўня 1941 г. у Мінску камандуючытылам группы армій «Цэнтр» генерал Макс фон Шэнкендорф выдаў адміністрацыйна-гаспадарча распараджэнне № 5, дзеяты пункт якога забараняў яўрэям пакідаць раён свайго жыхарства. Выключэнне складалі яўрэі, якія мелі пісьмовы дазвол ад мясцовай камендатуры. У tym жа пункце яўрэям забараняўся гандаль з мясцовым арыйскім насельніцтвам. Забарона гэтая не датычыла тых яўрэяў, якія працавалі па дазволе нямецкіх устаноў сумесна з камерцыйнымі і прамысловымі прадпрыемствамі².

У канцы ліпеня – пачатку жніўня 1941 г. у Беларусі з'явіліся гета. Яны былі створаны ў дастаткова буйных населеных пунктах,райцэнтрах і гарадах. У іх былі сагнаны сотні тысяч яўрэяў – як жыхароў Беларусі, так і Германіі, Польшчы, Чэхіі, Славакіі, Аўстрый, Францыі, Галандыі, Венгрыі і інш. Тэрыторыя гета звычайна абносілася калочым дромам, ахоўвалася войскамі; самавольны выхад па-за межы гета пагражаяў смерцю. Зняволеныя павінны былі насіць на вонратцы апазнавальныя знакі. Маркіроўцы падлягалі таксама яўрэйскія дамы, фасады якіх абазначаліся шасціканцовымі зоркамі, надпісам «Jude» ці вялікім жоўтымі таблічкамі³.

¹ Из директивы Г. Лозе, рейхскомиссара Остланда от 13 августа 1941 г. // Трагедия евреев Беларуси в 1941–1944 гг.: сб. материалов и документов. – Минск: Изд. Я. Б. Дремач, Изд. Э. С. Гальперин, 1995. – С. 53–55.

² НАРБ. – Ф. 412. – Воп. 1. – Спр. 19. – Арк. 120.

³ Розенблат, Е. Холокост на Полесье. 1941–1944 годы / Е. Розенблат // Загароддзе-3: матэрыялы навук.-краязн. канф. «Палессе ў XX стагоддзі», Беласток, 1–4 чэрв. 2000 г.; уклад. і агул. рэд. Ф. Д. Клімчuka, А. Энгелькінг, В. А. Лабачэўскай. – Мінск: Тэхналогія, 2001. – С. 195.

Колькасць гета вызначаеца даследчыкамі па-рознаму. Э. Іофе піша аб tym, што на тэрыторыі 153 населеных пунктаў Беларусі размяшчалася 163 гета¹. У Мінскім гета было 100 тыс. чалавек, у двух брэсцкіх – 34, у двух гродзенскіх – 25, у Слонімскім – каля 30, у двух навагрудскіх – звыш 24, у двух бабруйскіх – 20, у Віцебскім – каля 20, у Ваўкавыскім – больш за 10 тыс.²

Як ужо ўпаміналася, на чале гета стаялі юдэнраты. Яны павінны былі рабіць поўны перапіс насельніцтва, неслі адказнасць за этапіраванне і далейшае размяшчэнне яўрэяў. Усе яўрэі павінны былі падпарадкоўвацца савету, на які ўскладалася задача выканання распараджэнняў немцаў. На тэрыторыі Заходняй Беларусі юдэнраты мелі разгалінаваную структуру, што дазваляла ажыццяўляць контроль за ўсімі бакамі жыцця насельніцтва. Напрыклад, Пінскі юдэнрат меў дзесяць аддзелаў: працы, адміністрацыйна-гаспадарчы, фінансавы, юрыдычны, сацыяльнай апекі, стацтыстыкі і рэгістрацыі, агранамічны, грамадзянскага стану, пахавальнае бюро, арбітражную камісію³.

З 1 да 15 жніўня 1941 г. (тэрмін, устаноўлены новымі ўладамі) пінскі юдэнрат праводзіў рэгістрацыю насельніцтва. З 15 да 30 жніўня была праведзена рэгістрацыя арыйскага (неяўрэйскага) насельніцтва. Не падлягалі рэгістрацыі дзеці да 16 гадоў. Дадзеныя аб іх упісваліся ў дакументы бацькоў. У выніку рэгістрацыі ўлады здолелі не толькі аказаць дысцыплінарае ўздзеянне на насельніцтва, але і атрымаць звесткі аб працоўным і прафесійным патэнцыяле яўрэяў.

У верасні 1941 г. у Пінску яўрэям сталі выдаваць асобыя пасведчанні са спецыяльным чырвоным штампам на вокладцы «Jude».

Да снежня 1941 г. на тэрыторыі Генеральнай акругі Валынь-Падолія Рэйхскамісарыята «Украіна» рэгістрацыя

¹ Иоффе, Э. Г. Страницы истории евреев Беларуси. – С. 116.

² Тамсама. – С. 118.

³ Розенблат, Е. Холокост на Полесье. 1941–1944 годы. – С. 194.

яўрэйскага насельніцтва была скончана. Пры гэтым вызначэнне нацыянальнасці вялося паводле этнічнай прыкметы, а не паводле веравызнання¹.

Толькі ў Слоніме і акрузе, па звестках саміх немцаў, на пачатку вайны было 25 тыс. яўрэяў (16 тыс. у самім горадзе). На стварэнне гета было недастаткова магчымасцей, бо, як адзначаў гебітскамісар Эрэн, «не хапала ні калючага дроту, ні аховы». У яго справаздачы падрабязна апісваецца ўесь працэс паступовага знішчэння яўрэяў. Спачатку былі праведзены канфіскацыі яўрэйскай маёmacці, якая была перададзена ў нямецкія ўстановы, як у дадзенай акрузе, так «была аказана дапамога і іншым акругам». Прадметы, не прыдатныя для нямецкай арміі, аддалі для продажу мясцовым жыхарам. Германскія ўлады правялі ўлік яўрэяў паводле ўзросту і прафесіі. Былі адабраны ўсе рамеснікі і кваліфікованыя рабочыя, якім выдалі спецыяльнае пасведчанне і размясцілі па кватэрах. 13 лістапада 1941 г. у горадзе была праведзена акцыя, якая «вызваліла... ад лішніх ратоў». У Слоніме засталося 7 тыс. яўрэяў, якія былі далучаны да працы. У сувязі з tym, што «вермахт не падрыхтаваны да правядзення акцый на тэрыторыі раёна», Эрэн абязцаў сканцэнтраваць усіх яўрэяў акругі ў двух ці трох райцэнтрах. Пры гэтым яны павінны былі знаходзіцца толькі ў рабочых калонах. Гебітскамісар такім чынам спадзяваўся «да канца вынішчыць забаронены гандаль і дапамогу яўрэяў партызанам». Акрамя гэтага, ён выказваў наступныя спадзяванні: «У маіх рамесных вучылішчах я прымушу яўрэйскіх спецыялістаў навучаць свайму майстэрству кемлівых вучняў, каб затым можна было ў гэтых прафесіях абысціся без яўрэяў і ліквідаваць апошніх»².

¹ Розенблат, Е. С. Политика оккупационных властей по созданию органов еврейского самоуправления и регистрации населения на территории Западной Беларуси (1941–1942 гг.) / Е. С. Розенблат // Чалавек. Этыка. Проблемы развиція заходняга рэгіёна Беларусі: матэрыялы міжнар. канф., Брэст, 23–24 крас. 1998 г.: у 2 ч. – Брэст: Выд-ва С. Лайрова, 1998. – Ч. II. – С. 206.

² Из отчета гебитскомисара Эррена об уничтожении евреев Слонима // Трагедия евреев Беларуси в 1941–1944 гг. – С. 87.

Паводле дадзеных галоўнага аддзела III-эканомікі, у Генеральнай акрузе Беларусь на 31 снежня 1941 г. налічвалася прыкладна 29 600 працаздольных яўрэяў. 28 кастрычніка 1941 г. камісар Мінска Янецкі выдаў распараджэнне аб іх працевыкарыстанні. Згодна з дакументам, адказнасць за гэта нёс юдэнрат. Ён атрымліваў звесткі аб запатрабаванай колькасці работнікаў ад біржаў працы. На тэрмін працы на прадпрыемстве яўрэям-спецыялістам выдавалася спецыяльнае пасведчанне. Адначасова яно служыла пропускам, па якім яўрэй мог пакінуць гета. Пасля заканчэння тэрміну дзеяння пасведчання яго трэба было вярнуць на біржу працы. Простарабочыя маглі пакідаць тэрыторыю гета толькі ў складзе калоны такіх жа рабочых. Калону фарміраваў юдэнрат. Начальнік калоны па пісьмовай заяўцы ад біржы працы даставаўляў калону на прадпрыемства. Кіраунік прадпрыемства павінен быў адзначыць прыбыццё і колькасць рабочых. Затым заяўка вярталася на біржу працы.

Гэтае ж распараджэнне акрэсліла пытанні аплаты працы яўрэяў. Праца рамеснікаў і спеціялістаў аплачувалася таксама, як і праца беларусаў за вылікам 20% ад агульнай тарыфнай стаўкі на асобы рахунак. Сам яўрэйскі спеціяліст мог атрымаць наяўнымі толькі 30% валавога заробку. Астатнія 50% паступалі ў гарадскую казну, якая на гэтыя гроши забяспечвала харчаваннем гета. Лішкі сумы залічваліся на асобы «аднаўленчы рахунак».

Некваліфікованыя рабочыя ўвогуле не атрымлівалі наяўных грошай. Ад кожнага з працуючых яўрэяў штодзённа адлічвалася на карысць горада 1,60 німецкіх марак, якія ішлі на забеспечэнне, а лішак – у фонд «аднаўлення»¹.

Як жа адбывалася забеспечэнне яўрэйскага насельніцтва харчаваннем? Вядомы стан гэтай справы ў Пінску. Увесень 1941 г. яўрэйскае насельніцтва атрымлівала тут палову нормы неяўрэйскага насельніцтва на крупы і хлеб, зусім не атрымлівала мясных картак, картак на малако

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 665. – Арк. 5.

для дзяцей ва ўзросце ад 1 да 3 гадоў, кормячых маці і хворых, а таксама было пазбаўлена аднаразовых выдач цукру, муکі, тварагу, гародніны. У далейшым, на працягу 1941–1942 гг., назіралася тэндэнцыя да скарачэння забеспечэння прадуктамі харчавання ўсяго насельніцтва. Са студзеня 1942 г. хлебныя нормы для яўрэйскага насельніцтва Пінска знізілі да 100 г у дзень для дзяцей да 14 гадоў і 150 г для дарослых¹.

Зразумела, гэта ўплывала на ўзровень смяротнасці сярод дадзенай групы насельніцтва. Вялікая натуральная гібель яўрэяў была абумоўлена таксама напружанай працай, перанаселенасцю гета, недахопам якасной пітной вады, холадам, нездавальняючымі асенізацыйнымі ўмовамі².

У далейшым нацысты распрацавалі спецыяльную праграму па падрыхтоўцы кваліфікованых кадраў з мясцовага насельніцтва для патрэб прамысловасці і рамеснай вытворчасці. Для гэтай мэты ствараліся рамесныя школы і вучылішчы. Напрыклад, па дадзеных на верасень 1942 г., у Пінску было адчынена 8 рамесных школ: па падрыхтоўцы шаўцоў, нарыйхтоўшчыкаў, краўцоў, швачак, закройшчыкаў, слесараў, токараў, кавалёў, стяляроў і іншых спецыялістаў³.

У літаратуры па генацыдзе на тэрыторыі СССР прынята вызначаць тры перыяды правядзення акцый знішчэння яўрэяў. Без якіх-небудзь выключэнняў яны поўнасцю характэрны і для Беларусі.

1. З 22 чэрвеня 1941 г. да пачатку зімы 1941–1942 г., калі большасць яўрэяў Беларусі ў яе межах да 17 верасня 1939 г. былі знішчаны. З наступленнем маразоў акцыі па ліквідацыі яўрэяў спыніліся, бо было праблематычна праводзіць захаванне астанкаў расстраляных людзей.

2. З вясны 1942 да канца 1942 г. У гэты час была знішчана большасць яўрэяў у заходніх раёнах Беларусі.

¹ Розенблат, Е. С. Нацистская политика геноцида... – С. 68–80.

² Розенблат, Е. Холокост на Полесье. 1941–1944 годы. – С. 203.

³ Розенблат, Е. Пинские евреи. 1939–1944 / Е. Розенблат, И. Еленская. – Брест, 1997. – С. 128–130.

3. З пачатку 1943 г. да адступлення немцаў у чэрвені–ліпені 1944 г. знішчаны ўсе яўрэі, якія заставаліся ў жывых¹.

Акрамя айнзацгруп, частак вермахта да знішчэння яўрэяў прыцягваліся войскі СС, паліцэйскія фарміраванні, падраздзяленні паліцыі парадку.

У Беларусі немцы імкнуліся не далучаць да масавых акцый паліцыю з мясцовых жыхароў. Таму акцыі праводзіліся сіламі прывезеных сюды ўкраінскіх і літоўскіх паліцэйскіх батальёнаў².

Неабходна вызначыць агульнае і адметнае ў розных зонах акупацыі Беларусі (Рэйхскамісарыят «Остланд», Рэйхскамісарыят «Украіна», акруга Беласток і зона тылу групы армій «Цэнтр»).

Тэрыторыя заходнебеларускага Палесся ў перыяд нямецка-фашистскай акупацыі ўваходзіла ў склад Генеральнай акругі Валынь-Падолія (Рэйхскамісарыят «Украіна»). З чэрвеня 1941 да студзеня 1942 г. на гэтай тэрыторыі, як і амаль паўсюль у Заходній Беларусі, да акцый ліквідацыі яўрэяў былі далучаны спецыяльныя аператыўныя атрады СД – айнзацгрупы, часткі вермахта, нямецкія паліцэйскія батальёны, а ў зоне палескіх балот і на тэрыторыі паўднёвой Беларусі – асобныя часткі «Вафен СС» (Waffen SS).

Існавалі адрозненні і ў адносінах нямецкіх улад да міграцыйных працэсаў яўрэяў. У Генеральнай акрузе Валынь-Падолія гэтыя адносіны былі дастаткова ліберальныя. Напрыклад, у Пінск перасяленцы працягвалі прыбываць да мая 1942 г. У акрузе Беласток акупацыйныя ўлады лічылі перамяшчэнне яўрэйскага насельніцтва немэтазгодным. Размяшчэнне яўрэяў кантролівалася паліцыяй. Толькі ў крайніх выпадках павятовыя ўлады па ўзгадненні з кіраўніцтвам Беластоцкай акругі маглі даць дазвол на перасяленне³.

¹ Арад, И. Катастрофа европейского еврейства в советской историографии / И. Арад // Холокост. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): Сб. ст. – Иерусалим, 1990. – С. 163.

² Трагедия евреев Беларуси в 1941–1944 гг.: Сб. материалов и документов. – Минск: Изд. Я. Б. Дремач; изд. Э. С. Гальперин, 1995. – С. 16.

³ Розенблatt, Е. С. Политика оккупационных властей по созданию органов еврейского самоуправления... – С. 204–211.

З канца чэрвеня да каstryчніка 1941 г. у Пінск прыбылі 776 яўрэй. Палову з іх складалі бежанцы і рэпатрыянты з гарадоў розных акупацыйных зон. Пры гэтым ім забаранялася карыстацца чыгункай. Кожны з рэпатрыянтаў павінен быў мець спецыяльны прайзны дакумент для перамяшчэння па акупіраваных тэрыторыях – пасведчанне юдэнрата горада, з якога накіроўваўся мігрант, і пасведчанне магістра гэтага ж горада з адзнакай мясцовых нямецкіх улад. Перасяленне працягвалася да мая 1942 г., хаця рэгістрацыя асноўнай масы насельніцтва была праведзена да 30 верасня 1941 г. Рэгістрацыя з'явілася першым крокам да татальнага знішчэння яўрэяў¹.

На тэрыторыі заходніх абласцей Беларусі існавалі «варыянты» правядзення акцыі летам–весенню 1941 г. Вядомы даследчык праблем катастрофы яўрэйскага народа Яўген Разенблат вылучае наступныя.

1. Поўнае знішчэнне яўрэйскага насельніцтва. Праводзілася ў месцах, дзе пражывала нязначная колькасць яўрэяў.

2. Знішчэнне значнай колькасці мужчынскага яўрэйскага насельніцтва. Праводзілася амаль ва ўсіх буйных абшчынах.

3. Знішчэнне часткі непрацаздольнага яўрэйскага насельніцтва. Праводзілася ў дастаткова буйных абшчынах.

4. Перасяленне яўрэяў з шэрага раёнаў у больш аддаленныя ад лясістых раёнаў гета.

5. Знішчэнне прадстаўнікоў яўрэйскай інтэлігенцыі².

Па меркаванні Я. Разенблата, страты яўрэйскага насельніцтва заходніх абласцей Беларусі ў першыя паўгода акупацыі склалі 90–100 тыс. чалавек, у сучасных межах заходніх абласцей ахвярамі сталі 50–60 тыс. яўрэяў³.

¹ Розенблат, Е. С. Политика оккупационных властей по созданию органов еврейского самоуправления... – С. 204–211.

² Розенблат, Е. Холокост на Полесье. 1941 – 1944 годы. – С. 204–205.

³ Розенблат, Е. «Окончательное решение еврейского вопроса» в западных областях Беларуси. 1941–1944 гг. / Е. Розенблат // Евреи Беларуси: История и культура: Сб. науч. тр. – Минск: Четыре четверти, 2000. – Вып. V. – С. 128.

З аператыўных зводак паліцыі бяспекі і СД па СССР вядома, што ўжо 5 ліпеня ў Гродне пачаліся яўрэйскія пагромы, 12 ліпеня ў заходніяй частцы Мінска былі падпалены драўляныя дамы. Абвіавацілі ў гэтым яўрэяў. Частка з іх была ліквідавана. У створаным у горадзе лагеры для цывільных палонных была праведзена фільтрацыя. Спачатку расстралялі 1050 яўрэяў. У Гродне і Лідзе ў першыя дні вайны было забіта 96 яўрэяў. Са зводкі ад 1 жніўня вядома, што ў Стоўбцах ліквідавана 76 чалавек. У Вілейцы «не ўсё яўрэйскае мужчынскае насельніцтва ліквідавана праходзячымі вайсковымі часткамі. Праведзены вышук. Расстраляны толькі 5 чалавек». Да канца ліпеня ў Мінску былі «ліквідаваны ўсе слай яўрэйскай інтэлігенцыі (настаўнікі, прафесары, адвакаты і іншыя, акрамя медработнікаў)»¹.

Назірающа асаблівасці ў тэмпах ліквідацыі яўрэйскага насельніцтва ва ўсходніх і заходніх абласцях Беларусі. Да канца 1941 г. яно амаль поўнасцю было ліквідавана на ўсходніх тэрыторыях: у Магілёве – 10 тыс., Віцебску і Бабруйску – па 20, Барысаве – 8, Полацку – 7 тыс.² У даняненні камандзіра 9-й роты 3-га паліцэйскага батальёна «Цэнтр» аб знішчэнні яўрэяў у г. Магілёве 3 кастрычніка 1941 г. чытаем: «Акцыя была праведзена ў нядына створаным Магілёўскім гета. У ходзе яе было арыштавана 2208 яўрэяў абодвух полаў. [...] Акрамя 9-й роты ў акцыі ўдзельнічалі 23 афіцэры і салдаты ўкраінскай паліцыі, а таксама афіцэры і салдаты штаба Вышэйшага начальніка СС і паліцыі «Расія – Цэнтр». [...] Экзекуцыя арыштаваных 2 кастрычніка 1941 г. была праведзена 3 кастрычніка ў першай палове дня. Усяго 9-й ротай было расстраляна 555 яўрэяў абодвух полаў»³.

Документ звяртае ўвагу не толькі на масавасць забойстваў, але і на ўдзел у акцыі ўкраінскіх паліцэйскіх. Як ужо адзначалася, нямецкае камандаванне імкнулася не прыцяг-

¹ Трагедия евреев Беларуси в 1941–1944 гг. – С. 77–78.

² Тамсама. – С. 21.

³ Тамсама. – С. 81.

ваць да такіх аперацый беларусаў. Акрамя ўкраінцаў да гэтай справы мелі дачыненне і літоўцы. Сам способ правядзення акцыі выклікаў жах і ў саміх немцаў. У рапарце ад 30 кастрычніка 1941 г. генеральному камісару Беларусі В. Кубэ гебітскамісар г. Слуцка Карль заўважаў: «Што датычыць самога спосабу правядзення акцыі, я павінен з глыбокім смуткам адзначыць, што ён межаваўся з садызмам. [...] З неапісанай жорсткасцю, як з боку німецкіх паліцэйскіх, так і з боку літоўскіх, яўрэйскае насельніцтва, а таксама нямала беларусаў былі выведзены з дому і сагнаны ў адно месца. [...] Мала таго, што з яўрэйскім насельніцтвам, у тым ліку і з рамеснікамі, абыходзіліся па-зверску прама на вачах у беларускага насельніцтва, але і само беларускае насельніцтва такім жа чынам падвяргалася біццю скуранным дубінкам і прыкладамі. [...] Увогуле, уся карціна была больш чым жахлівая. [...] Пры расстрэле, які адбыўся за горадам, я не прысутнічаў. [...] Адзначу толькі, што на працягу доўгага часу пасля таго, як магілы былі засыпаны зямлёй, тыя, што засталіся ў жывых, спрабавалі з іх выбрацца»¹.

У тым жа дакуменце чытаем: «Адносна эканамічных страт заўважу, што мацней за ўсё пацярпела гарбарная фабрика. Тут працевалі 26 спецыялістаў. 15 лепшых спецыялістаў з гэтай колькасці былі расстраляны, 4 іншыя саскочылі на хаду з машыны і зніклі, яшчэ 7 збеглі і не былі злouлены. Прадпрыемства цяпер ледзь можа працягнуць працу. У майстэрні па вырабе драбінаў працевала 5 майстроў. З іх чацвёра расстраляны, і цяпер падтрымліваць вытворчасць павінен адзін чалавек. Не засталося такіх рамеснікаў, як сталяры, кавалі і г. д.» У тым жа дакуменце адзначаецца: «Беларускае насельніцтва, чый поўны давер мы заваявалі, знаходзіцца ў разгубленасці. Хоць людзі напужаны і не адважваюцца адкрыта выказваць сваё меркаванне, ёсьць падставы лічыць, што гэты дзень не забыты.

¹ Трагедия евреев Беларуси в 1941–1944 гг. – С. 83–84.

Я лічу, што пройдзе яшчэ нямала часу, перад тым як мы вернем страчаны давер насельніцтва»¹.

Нягледзячы на вялікі імпэт з боку акупантаў, працэс ліквідацыі яўрэяў меў цяжкасці. Яны адзначаліся ў справаздачы аператыўнай групы 4 «А» паліцыі бяспекі і СД за перыяд з 16 кастрычніка 1941 г. да 31 студзеня 1942 г.: «Пытанне рашучай і поўнай ліквідацыі яўрэяў на тэрыторыі Беларусі пасля прыходу немцаў натыкаецца на вядомыя цяжкасці. Якраз тут яўрэі складаюць празмерна высокі працэнт специялістаў, якія ў гэтай галіне, у сувязі з адсутнасцю іншых рэзерваў, з'яўляюцца неабходнымі». Сярод іншых перашкод называюцца моцныя маразы, «якія вельмі перашкаджалі правядзенню масавых экзекуцый». Сваю ролю адыгрывала вялікая тэрытарыяльная раскіданасць яўрэяў, дрэнны стан дарог, недахоп аўтатранспарту, бензіну, недастатковасць сіл паліцыі бяспекі і СД. Аўтары справаздачы заўважаюць, што «камандзіру паліцыі па Беларусі, нягледзячы на цяжкае становішча, дадзены ўказанні – як мага хутчэй ліквідаваць яўрэйскае пытанне. Усё ж для гэтага спатрэбіцца каля двух месяцаў у залежнасці ад надвор'я»².

На заходніх тэрыторыях Беларусі працэс знішчэння быў больш працяглы. Яшчэ ў канцы 1942 г. тут пражывалі 30 тыс. яўрэяў³.

Адным са складнікаў палітыкі генацыду было сістэматычнае рабаванне яўрэяў. Метады яго правядзення былі разнастайныя: канtryбуцыі (прымусовыя грашовыя і натуральныя паборы), штрафы, сістэма падаткаабкладання, канфіскацыі. Камісар Мінскай акругі Кайзер 17 кастрычніка 1941 г. выдаў наступны загад:

«Яўрэйскія саветы павінны здаць наступны падатак:

1. Гроши дадзенай дзяржавы і замежных дзяржаў.

¹ Трагедия евреев Беларуси в 1941–1944 гг. – С. 83–84.

² Нюрнбергский процесс: сб. материалов. – М., 1954. – Т. 1. – С. 849.

³ Рейн, Л. Отношение белорусского населения к евреям во время Катастрофы 1941–1944 гг. // Евреи Беларуси: История и культура: сб. науч. тр.; сост.-ред. И. Герасимова. – Минск: Четыре четверти, 2001. – Вып. VI. – С. 183.

2. Каштоўныя паперы, акцыі, абавязацельствы пазыкі і інш.

3. Каштоўныя рэчы і ўпрыгожанні.

4. Тэлефоны і радыёапараты.

5. Мэблю, вопратку, бялізну.

Пакідаецца:

а) Неабходная для жыцця частка хатніх рэчаў (неабходная мэбля, адзенне і адна змена бялізны).

б) Гроши ў звычайных памерах для падтрымкі жыцця.

Яўрэі абавязаны паведамляць адпаведна прыкладаемай форме аб маёmacі коштам меней за 50 рэйхсмарак»¹.

Акупацыйныя ўлады ўжо з першых месяцаў вайны выкарыстоўвалі яўрэяў на прымусовых працах. У сярэдзіне ліпеня 1941 г. ваеннае ўпраўленне Палявой камендатуры Мінскага раёна разаслала наступнае ўказанне бургамістрам гарадоў свайго падпарадкавання:

«п. 21. Яўрэі ва ўросце ад 14 да 60 гадоў і жанчыны ва ўзросце ад 16 да 50 гадоў, якія пражываюць на занятай рускай тэрыторыі, падлягаюць залічэнню на прымусовыя працы [...] Яўрэі для гэтай мэты пасля перапісу падзяляюцца на прымусовыя рабочыя аддзяленні [...]»

г) Усім працаздольным яўрэям строга забараняецца без пісмовага дазволу палявой ці мясцовай камендатуры працеваць, закладаць ці перадаваць іншай асобе рамесныя прылады, якія ім належаць.

д) Наяўную аплату яны не атрымліваюць, ім можна выдаваць харчаванне, калі яўрэй не зарабляе ў іншым месцы»².

Асобнай крыніцай даходу нацыстаў была маёmacі яўрэяў. З першых дзён вайны яе зборам займаліся зондэркаманды Альфрэда Розенберга, а таксама салдаты і афіцэры вермахта, паліцэйскія, служачыя розных ведомстваў, цывільная адміністрацыя. Улік і канфіскацыя рухомай яўрэйскай маёmacі ў асобных абласцях праводзіліся адпаведна «Папярэднім дырэктывам аб адносінах да яўрэяў у вобласці

¹ ДАМВ. – Ф. 623. – Воп. 2. – Спр. 1. – Арк. 155.

² Тамсама. – Арк. 183.

Рэйхскамісарыята «Остланд», выдадзеным Г. Лозэ 9 жніўня 1941 г. генеральным камісарам Эстоніі, Латвіі, Літвы і Беларусі з просьбаю пазбягаць іх апавяшчэння і даводзіць да ведама яўрэйскіх саветаў вусна¹. 19 мая 1942 г. рэйхскамісар «Остланда» выдаў дырэктыву аб уліку і выкарыстанні рухомай маёmacці, канфіскаванай у яўрэяў. Документ ускладаў вырашэнне пытанняў па ўліку, кіраванні і выкарыстанні рухомай яўрэйскай маёmacці на абласных камісараў. Уся маёmacць павінна была папярэдне ацэнвацца і затым рэалізоўвацца шляхам продажу. Прыдатныя для абсталявання кватэр і ўстаноў рэчы прадаваліся ці здаваліся ў часовае карыстанне праз жыллёвае ўпраўленне².

Не можа не выкліаць абурэння цынізм распараждэння рэйхскамісара «Остланда» генеральным камісарам па пытанні выдачи часткі канфіскаванай маёmacці «для падтрымкі працаzdольнасці яўrэяў» ад 25 верасня 1942 г. Прыйдзеным звяртаецца ўвага на тое, «каб былі пакінуты для гэтай мэты і выдадзены яўrэям толькі малакаштоўныя рэчы і толькі ў такім памеры, які быў да канфіскацыі. Прядпрынятая мера павінна папярэдзіць зрыў працаzdольнасці яўrэяў з-за недастатковага іх рэчавага забеспечэння»³.

20 студзеня 1942 г. адбылася Ванзейская канферэнцыя, якая стала найважнейшай вяхой у гісторыі вынішчэння яўrэяў. Яе тэма: «Канчатковае рашэнне яўrэйскага пытання». На ёй было адзначана, што ў працэс канчатковага рашэння яўrэйскага пытання ў Еўропе ўключаюцца каля 11 млн яўrэяў. Сярод іх з Беларусі (з Беластоцкай акругай) было 446 484 чалавекі. Прыйдзеным адзначалася, што ў лік яўrэяў уваходзяць толькі яўrэі па рэлігіі: яўrэі ж адпаведна расавым крытэрыям уключаны не поўнасцю⁴. На канферэнцыі былі разгледжаны пытанні практичнага ажыццяўлення «канчатковага рашэння» – ад стэрылізацыі да адпраўкі ў гета і фізічнага вынішчэння.

¹ НАРБ. – Ф. 378. – Воп. 1. – Спр. 698. – Арк. 7–11.

² Тамсама. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 468. – Арк. 18.

³ Тамсама. – Спр. 634. – Арк. 11.

⁴ Катастрофа в документах. – С. 198–208.

Пасля канферэнцыі дзеянні выканаўцаў сталі ўзгодненымі, атрымалі новы штуршок. 1942–1943 гг. былі кульмінацыйнымі ў працэсе вынішчэння. З канца студзеня 1942 і да восені 1943 г. працягваўся другі этап знішчэння яўрэйскага насельніцтва. 29 студзеня 1942 г. на нарадзе кіраўнікоў аддзелаў у Мінску было прынята рашэнне аб правядзенні новай хвалі акцыі па ліквідацыі яўрэйскага насельніцтва ў Генеральнай акрузе Беларусь¹.

У пачатку сакавіка 1942 г. пачаліся першыя буйныя акцыі па знішчэнні яўрэяў. На працягу двух месяцаў іх загінула ад 2300 да 3400 чалавек у Баранавіцкім гета, 600 – у Івацэвічах, 860 – у Радашковічах, 2653 – у Докшыцах, 5670 – у Лідзе, ад 2500 да 3000 – у Іўі і г. д.²

Метады правядзення акцыі па знішчэнні яўрэяў апісаны шмат у якіх дакументах. 1–3 сакавіка 1942 г. такая акцыя прайшла ў Мінску і Койданаве. Для захавання ў таямніцы сапраўдных намераў юдэнрату было паведамлена, што 5000 яўрэяў будуць «пераселены». Савет павінен быў адабраць неабходную колькасць людзей. З сабой кожнаму дазвалялася ўзяць не больш за 5 кг багажу. Неабходная колькасць была сабрана сілай, бо юдэнрат не прадставіў ніводнага чалавека. Людзей адправілі на станцыю Мінск-Таварны, дзе іх пагрузілі ў вагоны і адвезлі ў Койданава. Для акцыі паблізу Койданава былі падрыхтаваны траншэй. Спачатку яўрэяў выгрузілі з вагонаў, затым падзялілі на невялікія групы, і пад аховаю літоўцаў прывялі да траншэй. Людзям загадалі зняць паліто і верхнє адзенне, як цынічна заўважаюць аўтары дакумента, «для аблягчэння стральбы». Далейшае апісанне не можа не выклікаць жаху: «Затым яўрэям было загадана ісці ўздоўж траншэй, каля якіх стаялі стралкі, узброеныя пісталетамі. Каманда стралкоў налічвала 10–20 чалавек. Кожны стралок перыядычна выбіраў сабе ахвяру – пры гэтым ён загадваў чалавеку спыніцца ці

¹ Рус, Г. СД у Баранавічах (1941–1943) у кантэксле акупацыйнага рэжыму / Г. Рус // Беларус. гіст. агляд. – Чэрвень 1998. – Т. 5, сш. 1 (8). – С. 83.

² Тамсама. – С. 322; Иоффе, Э. Г. Страницы истории евреев Беларуси. – С. 131.

спыняў яго рукоj. Калі ахвяра знаходзілася ў зручнай пазіцыі, салдат страляў ёй у карак. Калі пасля выстралу чалавек не падаў у траншэю, яго піхалі ці ўкідавалі ў яе. Траншэі былі настолькі шырокія, доўгія і глыбокія, што маглі змясціць прынамсі шмат соцень трупаў». За адзін дзень нацысты не здолелі расстраляць усіх. Таму экзекуцыю працягнулі 3 сакавіка. Усяго былі забіты 3412 чалавек¹.

Для больш хуткага знішчэння яўрэяў увесну 1942 г. пачалі выкарыстоўвацца газавыя аўтамашыны – «душагубкі». Меркавалася, што людзі будуть у іх паміраць шляхам уздзеяння ўсыпляючых смяротных газаў. Аднак часта здаралася, што яны гінулі ў цяжкіх пакутах ад уздзеяння выхлапных газаў аўтамашыны².

Адпаведна справа здачы гаўляйтара В. Кубэ рэйхскамісару «Остланда» Г. Лозэ ў Генеральнай акрузе Беларусь з другой паловы мая да канца 1942 г. былі ліквідаваны калі 55 тыс. чалавек яўрэйскай нацыянальнасці. Начальнік паліцыі бяспекі і СД у Беларусі оберштурмфюрэр Штраух у красавіку 1942 г. на адной з сакрэтных нарад заявіў, што на тэрыторыі генеральнай акругі па прыблізных падліках са 150 тыс. яўрэяў ліквідавана 130 тыс.³

У гэты ж перыяд прайшлі акцыі на беларускіх землях Генеральнай акругі Валынь-Падолія і акругі Беласток.

Адметным для гэтага перыяду з'яўляецца ліквідацыя малых гета і правядзенне знішчальных мерапрыемстваў у сельскай мясцовасці. Патрэба ў рабочай сіле для выканання ваенных заказаў вермахта не дазваляла праводзіць ліквідацыю вялікіх гета ў буйных гарадах.

Знішчэнне яўрэяў улетку 1942 г. набыло значна большыя памеры. У сваёй справа здачы рэйхскамісару «Остланда» Г. Лозэ ад 31 ліпеня 1942 г. генеральны камісар Беларусі В. Кубэ пісаў: «У Беларусі ліквідавана за апошнія

¹ Акция в Минске и Койданове 1–3 марта 1942 г. // Трагедия евреев Беларуси в 1941 – 1944 гг. – С. 88–90.

² Из отчета унтерштурмфюрера СС доктора Беккера о состоянии газовых автомашин // Трагедия евреев Беларуси в 1941–1944 гг. – С. 90–91.

³ Трагедия евреев Беларуси в 1941–1944 гг. – С. 24.

10 тыдняў 55 000 яўрэяў. На тэрыторыі Мінскага раёна яўрэі былі поўнасцю ліквідаваны, але гэта не прывяло да страт у працоўнай сіле. У пераважна польскім раёне Ліды было ліквідавана 16 000 яўрэяў, Слоніме – 8000 і г. д. [...] У самім Мінску 28–29 ліпеня было ліквідавана каля 10 000 яўрэяў. З іх каля 6500 складалі рускія яўрэі – у асноўным старыя, жанчыны і дзеці, а таксама непрацаздольныя яўрэі з Вены, Бруну, Брэмена і Берліна, якія былі адпраўлены ў Мінск у лістападзе мінулага года загадам фюрэра. [...] У Баранавічах, у самім горадзе, яшчэ застаецца 10 000 яўрэяў, з якіх 9000 будуць ліквідаваны ў наступным месяцы. У горадзе Мінску яшчэ застаецца каля 2600 яўрэяў з Германіі і, акрамя іх, – усе 6000 рускіх яўрэяў і яўрэек, якія падчас акцыі былі заняты на розных работах вермахта. [...] Пасля запланаваных акцый у Мінску застанецца 8600 яўрэяў і каля 7000 яўрэяў у 10 іншых раёнах, уключочы свабодны ад яўрэяў Мінскі раён»¹.

У канцы 1942 г. былі ліквідаваны найбольш вялікія гета на тэрыторыі генеральных акруг Беларусь і Валынь-Падолія; 6 тыс. чалавек загінулі ў гета г. Баранавічы ў ходзе дзвюх акцый, праведзеных 22 верасня – 2 кастрычніка і 12–19 снежня 1942 г.² Акрамя гэтага, найбольш буйныя акцыі прыйшлі ў Ашмянах (4000 чалавек), Маладзечне (3000 чалавек), Відзах (2708 чалавек)³.

Аднак найбольш маштабныя акцыі праводзіліся на Палессі (акруга Валынь-Падолія): Дамачава – 2700 чалавек, гета «А» ў Бярозе-Картузскай – 3500, Кобрын – 4250, Антопаль – каля 2500, м. Лахва Лунінецкага раёна – каля 2000, Іванава – 1500, Лунінец – каля 3000 чалавек. 15–18 кастрычніка было поўнасцю ліквідавана гета ў Брасце (каля 17 000 чалавек), а 29 кастрычніка – 1 лістапада 1942 г. – гета

¹ Из отчета генерального комиссара Белоруссии В. Кубе об уничтожении евреев и борьбе против партизан Белоруссии // Трагедия евреев Беларуси в 1941–1944 гг. – С. 94–95.

² Рус, Г. СД у Баранавічах... – С. 77.

³ Розенблат, Е. «Окончательное решение еврейского вопроса»... – С. 131.

ў Пінску (каля 18 000 чалавек) – апошняе буйное гета на тэрыторыі Рэйхскамісарыята «Украіна»¹.

2 лістапада 1942 г. у 4.30–5.30 раніцы пачалася акцыя па дэпартациі яўрэйскага насельніцтва акругі Беласток у лагеры смерці². Спачатку людзей размяшчалі ў транзітных лагерах. Няздолных да перамяшчэння расстрэльвалі на месцы. У транзітным лагеру Богуш было сабрана каля 9 тыс. чалавек, у Беластоку – 12–15, Ваўкавыску – каля 20, в. Калбасіна – каля 30–35 тыс. чалавек. З сярэдзіны снежня 1942 г. пачалася адпраўка людзей у лагеры смерці Трэблінка і Асвенцім. Большаясь адразу трапляла ў дзень прыбыцця ў газавыя камеры і крэматорыі³.

У 1943 г. працэс ліквідацыі яўрэяў працягваўся. З лістапада 1942 да сакавіка 1943 г. толькі ў Гродзенскім гета было праведзена 5 акцый па адпраўцы ў лагеры. 5 лютага 1943 г. павятовы камісар фон Плётц у сваёй справаздачы называў лічбу адпраўленых яўрэяў з падначаленай яму тэрыторыі ў 43 999 чалавек. На 5 сакавіка 1943 г. на тэрыторыі Гродзенскай акругі яшчэ знаходзіліся яўрэі (1061 чалавек), якія былі вывезены 12 сакавіка 1943 г.⁴

21 чэрвеня 1943 г. Г. Гімлер выдаў загад аб ліквідацыі ўсіх гета, якія засталіся на тэрыторыі Остланда. Праца здолных яўрэяў неабходна было перавесці ў канцэнтрацыйныя лагеры, што знаходзіліся пад кіраўніцтвам СС⁵. У гэты пeryяд былі знішчаны гета у м. Ілля (каля 2000 чалавек), Глыбокім (4500 чалавек), Валожыне (каля 1500 чалавек)⁶. Апошняя акцыі ў заходніх абласцях Беларусі адбыліся восенню

¹ Розенблат, Е. «Окончательное решение еврейского вопроса»... – С. 131.

² Тамсама.

³ Розенблат, Е. «Окончательное решение еврейского вопроса»... – С. 132; Гродна ў гады Вялікай Айчыннай вайны. 1941–1945. Да 50-годдзя Вялікай Перамогі; рэдкал.: І. П. Крэн (старш.) і інш. – Гродна, 1995. – С. 88.

⁴ Розенблат, Е.. «Окончательное решение еврейского вопроса»... – С. 133.

⁵ Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): сб. документов и материалов; ред. И. Арад. – Иерусалим: Яд Ва-Шем, 1992. – С. 262.

⁶ Трагедия евреев Белоруссии в 1941–1944 гг. – С. 173–176.

1943 г. 17–19 верасня 1943 г. 2700 чалавек з Ліды былі на-
кіраваны ў Майданек і Сабібор. Пазней 350 яўрэяў рас-
страляны ў працоўным лагеры Навагрудка¹.

Выпрабаванні, што выпалі на долю яўрэйскага народа,
не змаглі зламаць яго маральны дух. Нават перад тварам
пагібелі людзі імкнуліся ў паэтычнай форме выказаць свае
беды. Ствараліся непрафесійныя песні. Прывядзём частку
«Песні Гродзенскага гета» ў перакладзе на рускую мову
Навума Грабнёва:

Небо серое стало,
И на душе тяжелей.
В гетто согнали немало,
Много тысяч людей.
За проволоку колючую
Загнали нас всех как есть,
Забрали, что было лучшее.
Сказали: «Живите здесь!»²

Складана вызначыць лічбу знішчаных падчас акупацыі
яўрэяў. У айчыннай літаратуры прыводзяцца лічбы ад 400
да 810 тыс. чалавек³. Вядомы даследчык праблемы Хала-
косту на тэрыторыі нашай краіны Я. Розенблат сцвярджае,
што, па няпоўных звестках, страты яўрэйскага насельніцтва
толькі ў заходніх абласцях краіны (у яе сучасных межах)
складаюць ад 370 да 395 тыс. чалавек. Зразумела, што гэтыя
лічбы не могуць быць поўнымі, бо не выяўлены ўсе месцы
знішчэння і канцэнтрацыі яўрэяў, адсутнічаюць дакладныя
весткі па колькасці загінуўшых, не бяруцца ва ўлік да-
дзенныя па населеных пунктах з колькасцю жыхароў меней
за 100 чалавек⁴.

¹ Розенблат, Е. «Окончательное решение еврейского вопроса». – С. 133.

² Песни былого. Из еврейской народной поэзии; пер. Наума Гребнева. – М.:
Сов. писатель, 1986. – С. 250.

³ Трагедия евреев Белоруссии в 1941–1944 гг. – С. 25; Иоффе, Э. Г. Страницы
истории евреев Беларуси. – С. 162.

⁴ Розенблат, Е. «Окончательное решение еврейского вопроса»... – С. 140.

У выніку палітыкі генацыду фактычна было знішчана амаль усё яўрэйскае насельніцтва, якое ў даваенны час складала 10% жыхароў рэспублікі. Так, па дадзеных на 1944–1945 гг., у г. Брэсце пражывалі толькі 186 яўрэяў (0,45% агульнай колькасці гараджан), у той час як напярэдадні вайны тут налічвалася 25 000 яўрэяў (каля 40% жыхароў горада)¹.

¹ Розенблат, Е. «Окончательное решение еврейского вопроса»... – С. 141.

Глава 8

СТАНОВІШЧА ЦЫГАНОЎ, ТАТАРАЎ, ЛІТОЎЦАЎ, ЛАТЫШОЎ

Шматлікія нягоды і выпрабаванні, якія прынесла вайна, як і ўсё насельніцтва Беларусі, перажылі цыганы, татары, літоўцы і іншыя нацыянальныя супольнасці. Увага, якая надавалася акупацыйнымі ўладамі гэтым групам насельніцтва, праяўлялася па-рознаму.

8.1. Цыганы

Для ідэалогіі гітлераўскай Германіі цыганскае пытанне стаяла на адным узроўні з яўрэйскім. Яшчэ ў снежні 1938 г. Гімлер выдаў пастанову, у якой выказаўся за разгляд «справы цыганоў у аспекте іх расавай чысціні». Ужо ў 1936 г. першыя цыганы з Баварыі патрапілі ў канцэнтрацыйны лагер Дахау. З інкарпарацыяй Аўстрыі ў чэрвені 1938 г. былі арыштаваны прадстаўнікі мясцовага цыганскага насельніцтва і затым вывезены ў Дахау. У верасні 1939 г. усе цыганы з тэрыторыі «Старога Рэйха», Аўстрыі і Чэхіі былі высланы на тэрыторыю Генеральнага губернатарства. У 1940 г. пачаліся рэпрэсіі супраць цыганоў на іншых акупіраваных тэрыторыях. Паводле падлікаў В. Калініна, на тэрыторыі Беларусі на пачатку вайны пражывала каля 7000 цыганоў¹. У першыя месяцы вайны яны вялі звыклы лад жыцця, забрабляючы на хлеб спевамі і танцамі. У Мінску вясною 1942 г. нават быў створаны цыганскі ансамбль. Аб гэтым пісала газета «Беларуская старонка»: «У беларускім

¹ Калинин, В. И. Загадка балтийских цыган... – С. 95.

народным доме адбыўся канцэрт. У праграме былі харавыя нумары, сольныя спевы, выступленне струннага аркестра і цыганскага ансамбля»¹.

Па меркаванні некаторых даследчыкаў, ужо ў жніўні 1941 г. айнзацгрупам на новых акупіраваных тэрыторыях СССР было загадана распачаць забойства цыганоў, якія, як і яўрэі, лічыліся небяспечным элементам². Шэф айнзацгрупы D, якая адносілася да 11-й Арміі і адказвала за вынішчэнне цыганоў у Крыме, на Нюрнбергскім працэсе даў такое тлумачэнне сваім дзеянням: айнзацгрупы мелі загад гарантаваць бяспеку ў тыле нямецкага войска. Цыганы (як і яўрэі) уяўлялі сацыяльную небяспеку для германскіх войскаў і навакольнага мірнага насельніцтва як паразітуючыя, непрацуючыя элементы. Іх таксама абвінавачвалі ў шпіянах і дапамозе партызанам³.

Як адзначае М. Цымерман, сістэматычнага палявання на цыганоў айнзацгрупы не праводзілі. У поле зроку апошніх цыганы маглі патрапіць толькі выпадкова – падчас праўядзення карных акцый на пэўнай тэрыторыі, пераправеркі турмаў ці ўсяго цывільнага насельніцтва, у выніку даносу мясцовых жыхароў. Лёс затрыманых вырашаў канкрэтныя нямецкі афіцэр. Іх маглі накіраваць на прымусовую працу ці знішчыць⁴. У вырашэнні «цыганскага пытання» акрамя айнзацгруп прымалі ўдзел і іншыя падраздзяленні. Затрыманнем цыганоў займаліся ахоўныя атрады, жандармерыя і паліцыя парадку. Пры гэтым жандармерыя і паліцыя парадку перадавалі іх паліцыі бяспекі і СД. Затрыманыя ж ахоўнымі атрадамі спачатку траплялі ў рукі жандармерыі ці паліцыі парадку, а ўжо адтуль – да паліцыі бяспекі і СД⁵.

У жніўні 1941 г. прайшлі масавыя вынішчэнні цыганоў у Каўнасе, Смаленску, Лідзе⁶. У верасні 1941 г. пад Лепелем

¹ Беларусская старонка. – 1942. – 18 крас.

² Zimmermann, M. Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische «Lösung der Zigeunerfrage» / M. Zimmermann. – Hamburg, 1996. – S. 260.

³ Тамсама. – S. 261.

⁴ Тамсама. – S. 262.

⁵ Тамсама. – S. 268–269.

⁶ Калинин, В. И. Загадка балтийских цыган... – С. 96.

былі расстраляны 23 цыганы, якія быццам «тэарызывалі мясцовае насельніцтва»¹. Такая ж колькасць цыганоў была знішчана за два тыдні верасня 1941 г. у Мінскім раёне². 25 лістапада 1941 г. камендант Генеральнага камісарыята Беларусь Густаў фон Бехтальсгайм выдаў загад № 24 аб неабходнасці знішчэння яўрэяў і цыганоў. У ім адзначалася: «...яўрэі павінны знікнуць з твару зямлі, таксама цыганы павінны быць знішчаны. Захопленыя цыганы падлягаюць расстрэлу на месцы. Пры выяўленні буйных цыганскіх лагераў ці качуючых табараў неабходна неадкладна апавясяціца камендатуру вермахта ці начальніка СС і паліцыі з пазначэннем дакладнага месца і часу»³. Як піша В. Калінін, «у адрозненні ад яўрэяў, цыганы не вышукваліся айнзацкамандай «В» спецыяльна. Яны траплялі ў рукі карнікаў у асноўным у выніку аблоў беларускай паліцыі, па даносах, пры праверцы турмаў і часовых лагераў... У рукі карнікаў перадаваліся таксама і цыганы, папярэдне затрыманыя вайсковымі часткамі групы армій «Цэнтр»⁴.

Палітыка акупацыйных улад да цыганскага насельніцтва Беларусі мела грунтоўнае адрозненне ад палітыкі, якая праводзілася на іншых тэрыторыях. 15 лістапада 1943 г. выйшла пастанова рэйхсміністра акупіраваных усходніх тэрыторый, у якіх праводзілася дваістая палітыка да цыганскага насельніцтва (сярод якога вылучаліся «чыстыя» цыганы (сінці) і «метысы» (мішлінгі)) у камісарыятах «Остланд» і «Украіна». Адпаведна з пастановай, да аселых цыганоў і «мішлінгаў» неабходна было ставіцца, як і да іншых жыхароў краю. Вандроўных цыганоў і «мішлінгаў» ставілі на адзін узровень з яўрэямі і накіроўвалі ў канцэнтрацыйныя лагеры⁵. Да выхаду пастановы ў 1942 г. было ліквідавана цыганскае насельніцтва Ліды, Вілейкі, Клецка.

¹ Калинин, В. И. Загадка балтийских цыган... – С. 97.

² Тамсама.

³ Трагедия евреев Белоруссии в 1941–1944 гг. – С. 71.

⁴ Калинин, В. И. Загадка балтийских цыган... – С. 96–97.

⁵ Kenrick, D. Die Zigeuner. Verkannt, Verachtet, Verfolgt / D. Kenrick, G. Puxon, T. Zülch. – Hannover, 1980. – S. 105.

Документы захавалі паведамленні аб знішчэнні цыганоў у Ляхавіцкім і Глыбоцкім раёнах, Гарадзішчы¹.

Па звестках В. Калініна, на тэрыторыі цэнтральнай і заходняй Беларусі цыганы ў сваёй большасці ўтрымліваліся ў канцэнтрацыйных лагерах у Брэсце (на 800 чалавек) і Уз-дзе (на 260 чалавек)².

28 жніўня 1942 г. начальнік жандармерыі Нясвіжа ў рапарце на імя акруговага начальніка жандармерыі ў Баранавічах распавядаў аб вынішчэнні «банды цыганоў» з восьмі чалавек. Яе выкрыў паліцэйскі патруль з мястэчка Сноў каля в. Петухоўшчына. У «банду» ўваходзілі мужчыны, дзве жанчыны і пяцёра дзяцей ва ўзросце ад двух месяцаў да 12 гадоў. Яны жылі ў шалаши. Цыганы паходзілі з Другі, а накіроўваліся ў Варшаву. Усіх іх прывезлі ў Сноў, дзе ўвечары расстралялі³. У ліпені 1942 г. 60 цыганоў былі расстраляны ў Клецку, а ў жніўні сям'я цыганоў з шасці чалавек – пад Ляхавічамі⁴. Пад Мазыром у маі–чэрвені 1942 г. украінскія карнікі знішчылі некалькі груп цыганоў. Захаваліся сведчанні аб tym, што ў снежні гэтага ж года ў лясах пад Хойнікамі ўкраінскія карнікі высачылі 12 цыганскіх сем'яў. Людзей прывезлі ў горад, прымусілі танцаваць і граць на музычных інструментах. Пасля гэтага апошніх на вачах у мірных жыхароў расстралялі⁵. У лістападзе 1942 г. у Міхноўскім лесе каля п. Калдычава быў расстраляны цыганскі табар, у якім знаходзілася каля 200 чалавек⁶.

Цыганы былі аднесены да памочнікаў партызан і станавіліся ахвярамі карных антыпартызанскіх аперацый. На прыклад, падчас аперацыі «Hamburg», якая праводзілася

¹ Gerlach, Ch. Kalkulierte Morde... – S. 1065; Трагедия евреев Белоруссии в 1941–1944 гг. – С. 117.

² Калинин, В. И. Загадка балтийских цыган... – С. 97.

³ Тамсама. – С. 98.

⁴ Einsatz im «Reichskommissariat Ostland»: Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944 / W. Benz, K. Kwiet; hrsg. von J. Matthäus. – Berlin, 1998. – S. 253f.

⁵ Калинин, В. И. Загадка балтийских цыган... – С. 98.

⁶ Артемчик, Н. Под Барановичами открыт памятник цыганам / Н. Артемчик // Комсомольская правда в Белоруссии. – 2004. – 7 июля.

ў студзені 1942 г., у раёне Слоніма былі затрыманы 30 цыганоў з вялікай колькасцю прыпасаў¹. У восень 1943 г. у раёне Барысава расстраляны 100 цыганоў².

Вынішчэнне цыганоў праводзілася і на тэрыторыі Беларусі, якая знаходзілася ў вобласці армейскага тылу. Згодна з загадам № 25 палявой камендатуры 528 (г. Рагачоў) ад 8 кастрычніка 1941 г., усе цыганы паддягала арышту і перадачы паліцыі бяспекі і СД³. У кастрычніку 1941 г. былі расстраляны 50 магілёўскіх цыганоў, у студзені 1941 г. – цыганды з Мар’інай Горкі⁴. У снежні 1941 г. у час карнай аперацыі ў ваколіцах Магілёва і ў самім горадзе былі затрыманы 1356 чалавек. Сярод іх – «качэўнікі, якія не мелі дакументаў». Колькасць апошніх складаў 135 чалавек. З іх 127 асоб былі расстраляны на месцы⁵.

У тылавых раёнах армейскіх груповак «Цэнтр» і «Поўнач» дзейнічалі інструкцыі, адпаведна з якімі цыганоў, што на працягу як мінімум двух гадоў вялі аселы лад жыцця, не чапалі, аднак за імі ажыццяўлялася назіранне; цыганы-вандроўнікі передаваліся айнзацгрупам⁶. У красавіку 1942 г. спецкаманда № 9 расстраляла групу з 20 цыганоў пад Віцебскам. А за два тыдні верасня 1942 г. падчас карнай аперацыі ў раёне Магілёў–Рагачоў фашысты расстралялі 247 цыганоў. У гэтым жа годзе каля Пастаў сумесны карны атрад немцаў і літоўскай паліцыі расстраляў 28 цыганскіх сем'яў⁷.

На думку В. Калініна, за гады Вялікай Айчыннай вайны ў выніку карных акций акупантаваў, а таксама на франтах загінула каля 40% цыганскага насельніцтва Беларусі⁸. Спасылаючыся на існуючыя дакументы, Х. Герлах лічыць, што нямецкія акупантавы забілі не менш як 3000 цыганоў⁹.

¹ Gerlach, Ch. Kalkulierte Morde... – S. 902.

² Тамсама. – S. 1065.

³ Тамсама.– S. 1063.

⁴ Тамсама. – S. 1064.

⁵ Калинін, В. И. Загадка балтыйских цыган.... – С. 98.

⁶ Gerlach, Ch. Kalkulierte Morde... – S. 1064.

⁷ Калинін, В. И. Загадка балтыйских цыган... – С. 98.

⁸ Тамсама. – С. 100.

⁹ Gerlach, Ch. Kalkulierte Morde... – S. 1066.

8.2. Татары

Свае асаблівасці мела палітыка акупацыйных улад адносна татараў. Як і ўсё насельніцтва Беларусі, татары перанеслі ўсе нягоды і выпрабаванні, якія прынесла вайна. Разам з тым яны імкнуліся захаваць сваю самабытнасць і культуру. Аб гэтым сведчаць архіўныя дакументы.

Татары не заставаліся па-за ўвагай акупацыйных улад. Спачатку ў верасні, а потым у лістападзе 1941 г. генеральны камісар Беларусі аддаў распараджэнне ўсім абласным камісарам аб прадастаўленні звестак аб колькасці татараў, а таксама асобах мусульманскага веравызнання, «да якіх павінны быць прылічаны таксама і татары», і «што пра іх вядома»¹, а ў лютым 1942 г. усім абласным камісарам быў разасланы запыт рэйхскамісара аб прадастаўленні падрабязных звестак пра татараў. Апошні запыт быў накіраваны на вывучэнне настрояў татарскага насельніцтва, вызначэнне яго лаяльнасці да акупацыйных улад з мэтай прагназавання магчымасці ў будучым выкарыстання татараў у ваенна-палітычных і эканамічных інтэрэсах². Звесткі павінны былі ўтрымліваць наступную інфармацыю.

«1. Колькасць (калі яны жывуць ў невялікім раёне і нешматлікіх мясцовасцях, кампактна і замкнута, назму мясцовасці і імёны мусульманскага насельніцтва).

2. Народнасць (напрыклад, татары, туркі).

3. Колькасць мячэцей.

4. Класіфікацыя і склад абшчыны (напрыклад, муфцій – імамы – праўленне, хто зацвярджае імама, хто муфція?).

5. Дзяржаўнае фінансаванне перад і ў час бальшавіцкай улады.

6. Сувязі з замежнымі магаметанскімі краінамі (напрыклад, Турцыяй, Егіптом, Індыяй), вялікім муфціем Іерусаліма.

7. Ці маюць мясцовыя абшчыны вышэйстаячыя духоўныя інстанцыі за мяжою?

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 386. – Арк. 12.

² Таксама. – Ф. 385. – Воп. 2. – Спр. 5. – Арк. 60.

8. Ці жадае татарская частка мусульманскага насельніцтва пасля вайны заставаца на тым жа месцы, што і цяпер, ці імкнецца перасяліцца ў Сярэднюю Азію?»¹

Вынікі данясенняў даюць магчымасць аднаўлення статыстычных звестак аб колькасці татараў у асобных абласцях Беларусі на канец 1941 – пачатак 1942 г.

Паводле атрыманых паведамленняў на тэрыторыі Генеральнай акругі Беларусь пражывалі 4149 татараў. Пры гэтым не былі падлічаны татары Лідской, Вілейскай, Навагрудской і Баранавіцкай акруг па прычыне адсутнасці звестак з месцаў.

Па выніках архіўных пошукаў нам удалося ўдакладніць звесткі. Татары па абласцях размяркоўваліся наступным чынам (гл. табліцу)²:

**Колькасць татараў на тэрыторыі Генеральнай
акругі Беларусь на канец 1941 – вясну 1942 г.**

Тэрыторыя	Колькасць татараў
Мінск (город)	1172
Мінск (вобласць)	1048
Слуцк	76
Барысаў	44
Глыбокае	840
Слонім	380
Навагрудак	583
Ганцавічы	6
Вілейка ³	463
Баранавічы ⁴	668
Ліда (на 09.12.1941) ⁵	509
Усаго	5789

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 386. – Арк. 4.

² Тамсама. – Арк. 29.

³ Тамсама. – Спр. 425. – Арк. 6.

⁴ Тамсама. – Спр. 386. – Арк. 27.

⁵ Тамсама. – Арк. 14.

Як можна заўважыць, найбольшая колькасць татараў прыпадае на Мінск і акругу. Татарскае насельніцтва кампактна пражывала ў розных рэгіёнах Беларусі: на поўначы – у Глыбокім і Вілейцы, на заходзе – у Навагрудку і Лідзе, на поўдні – у Баранавічах. Цікава, што на ўсходніх тэрыторыях Беларусі (землях Савецкай Беларусі да 1939 г.) татараў было нашмат меней (Слуцк, Барысаў).

Як жа складвалася рэлігійнае жыццё гэтай супольнасці ва ўмовах акупацыі? Паводле архіўных звестак, у 1942 г. мусульманскія мячэці былі ў Мінску, Слоніме, Глыбокім, Докшыцах, Відзах. Асобнае татарскае пасяленне ў Смілавічах выказала жаданне пабудаваць мячэць. Існаваўшая раней у Слуцку мячэць была разбурана бальшавікамі. Там, дзе не было мячэцей, богаслужэнне праводзілася ў так званых малельнях. «Для веруючых, якія па прычыне вялікіх адлегласцей не могуць дабрацца да гэтых мясцовасцей (дзе былі мячэці ці малельні. – Д. К.), богаслужэнне праводзіцца на кватэрэ часова прызначанага святара»¹. Кіраунікамі абшыны усюды былі муфціі. У асобных мясцовасцях, такіх як Глыбокае, Слонім, Слуцк, былі святары (імамы). Вышэйстаячай духоўнай інстанцыяй «раней, у польскія часы, быў муфцій у Вільнюсе»², які падпарадкоўваўся галаве мусульманскага свету вялікаму муфцію Іерусаліма³. Усе мусульмане, якія пражывалі да 1939 г. на тэрыторыі БССР, былі падпарадкаваны таўрска-мусульманскому духоўнаму ўпраўленню (муфцію) Крыма (Сімферопаля), «таму што мясцовыя мусульмане з'яўляюцца патомкамі крымска-татарскага насельніцства»⁴.

У дакуменце адзначаўся той факт, што «пры цары ўсе мусульмане карысталіся абаронай дзяржаўных законаў і былі ўраўняны ў праве несці дзяржаўную службу з прыхільнікамі праваслаўя»⁵, што «аб дзяржаўных дапамогах ад бальша-

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Вол. 1. – Спр. 386. – Арк. 20.

² Тамсама. – Арк. 29.

³ Тамсама. – Арк. 26.

⁴ Тамсама. – Арк. 25.

⁵ Тамсама. – Арк. 28.

віцкіх часоў да сённяшняй пары нічога не ўдалося даведацца. У часы бальшавіцкай акупацыі не толькі не было ніякіх дзяржаўных дапамог, але мусульмане пераследаваліся і іх мячэці часткова зраўноўваліся з зямлёй, часткова – як гэта было ў Мінску – былі ператвораны ў шакаладную і іншыя фабрыкі¹. У польскія часы імамы атрымлівалі «ў залежнасці ад величыні сваёй зямлі ў розных мясцовасцях ад 40 да 100 злотых у месяц. Муэдзін – ад 20 да 30 злотых у месяц»².

Мы даведаемся аб tym, што ў час вайны сувязей мусульман Беларусі з замежнымі мусульманскімі ўстановамі не існавала, як і не было вышэйстаячых духоўных інстанций за мяжой. Устанаўліваліся толькі асобныя асаўстыя контакты паміж магаметанамі Мінска і Вільнюса. Імам мусульманскай абшчыны павінен быў прадстаўляцца генеральному камісару і звяртацца па зацвярджэнне.

Паводле звестак, што паступілі ад абласных камісараў, «татары выказваюць настойліве жаданне заставацца на месцах сваіх дауніх пасяленняў і ацэньваюць патрабаванне перасяліцца ў Сярэднюю Азію як жудаснае і дзёрзкае». У дакументце далей звяртаецца ўвага на наступнае: «Таму што большая частка татараў размаўляе толькі па-руску, польску ці беларуску, ужо па моўных прычынах не трэба чакаць празмернага перасялення»³.

У данясеннях абласных камісараў утрымліваецца харектарыстыка татарскага насельніцтва як «руплівых, працавітых і мэтанакіраваных людзей, якія пераважна не валодаюць ніякай прафесіяй, а займаюцца, напрыклад, дубленнем і вырабам скур у сваіх майстэрнях дома. Яны лаяльныя і добрасумленныя і не ствараюць ніякіх складанасцей»⁴. Акруговы камісар Навагрудка адзначаў, што «татарскі народ не цікавіцца палітыкай і, хаця і прадстаўляе ў маёй акрузе

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 386. – Арк. 29.

² Тамсама. – Арк. 27.

³ Тамсама – Арк. 29 адв.

⁴ Тамсама. – Спр. 425. – Арк. 14.

нязначную меншасць, адчувае сябе добра»¹. Гэта дазваляла зрабіць вывад аб tym, што «ім спакойна можна дазволіць праводзіць іх мусульманскае богаслужэнне»².

Апошні вывад даў нагоду імперскаму міністру акупіраваных усходніх тэрыторый ужо летам 1942 г. выказаць зацікаўленасць у tym, каб «рэлігійнай дзейнасці мусульман не чыніліся ніякія перашкоды, ёй хутчэй трэба разнастайна садзейнічаць агульнымі намаганнямі»³. У сувязі з гэтым на тэрыторыі Генеральнага камісарыята Беларусь акупацыйныя ўлады імкнуліся садзейнічаць адпраўленню рэлігійных абраадаў магаметан, выдавалі неабходныя дазволы на такую дзейнасць.

У ліпені 1942 г. муфцю ў Вільнюсе Шынкевічу было дазволена распаўсюдзіць сваю душпастарскую дзейнасць у Беларусі на прыхільнікаў ісламу. «Доктару Шынкевічу далі зразумець, што супраць яго дзейнасці ў якасці вышэйшага царкоўнага кіраўніка магаметан у Беларусі няма ніякіх пярэчанняў. Пазней яму будзе дазволена правесці работу па інспектаванні дзейнасці мусульманскай абшчыны ў Мінску.

Наведванне больш аддаленых мусульманскіх абшчын у генеральнай акрузе пакуль не ўяўляеца магчымым па прычыне надзвычайнага становішка на шашы. Часовае абмежаванне яго задач было абмеркавана з др. Шынкевічам вусна, у выніку чаго ўзнікла ўражанне, што др. Шынкевіч са свайго боку правільна выконвае дырэктывы органаў улады»⁴.

Увесень 1942 г. было адкрыта прадстаўніцтва муфціята ў Мінску, якое ўзначаліў А. Смайкевіч⁵. Гэты чалавек дваранскага паходжання, як піша беларускі вучоны А. Каваленя, працаўаў бухгалтарам санстанцыі і ў 1938 г. быў арыштаваны органамі НКУС у сувязі са справай яго брата Сулеймана, які быў выкрыты і арыштаваны як агент польскай разведкі. Пасля нядоўгага знаходжання пад следствам

¹ НАРБ. – Ф. 371. – Воп. 1. – Спр. 386. – Арк. 26.

² Тамсама. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 425. – Арк. 14.

³ Тамсама. – Спр. 433. – Арк. 2.

⁴ Тамсама. – Спр. 382. – Арк. 3.

⁵ Тамсама. – Ф. 385. – Воп. 2. – Спр. 5. – Арк. 59.

А. Смайкевіч быў завербаваны і выпушчаны. У час вайны зблізіўся з акупацыйнымі ўладамі. Ён заняў пасаду ў гарадской управе, а затым арганізаваў татарскае паліцэйскае фарміраванне, якое і ўзначаліў. Гэтае падраздзяленне вызначалася ўзорным выкананнем сваіх абавязкаў, і яму была даручана ахова гарадской управы і іншых важных германскіх аб'ектаў. Сядзіба Смайкевічаў у Мінску па вул. Калгасная, 51 стала месцам, у якім з восені 1943 г. збіраліся прадстаўнікі татарскай моладзі. Было арганізавана вывучэнне нямецкай мовы, наладжана праца харавога і драматычнага гурткоў. Германскія ўлады падтрымалі такую актыўнасць татараў, і ім было выдзелена асобнае памяшканне, якое стала клубам татарскай моладзі¹.

У каstryчніку 1942 г. муфцій мусульман Літвы, Беларусі і іншых Усходніх абласцей звярнуўся да абласнога камісара Баранавіч і генеральнага камісара з просьбай аб арганізацыі мусульманскіх рэлігійных школ у Клецку і Мінску: «Бальшавікі імкнуліся знішчыць самае драгое для татараў – іх рэлігію, так што татарская моладзь не магла вывучаць Закон Божы. Па той прычыне, што мы, мясцовыя татары, забыліся сваю родную мову, іслам – адзіная сувязь паміж намі. Важнейшая наша задача – увесці выкладанне Закона Божага для нашай моладзі і такім чынам знішчыць кінутае бальшавізмам шкоднае семя»².

Выкладаць мусульманскую рэлігію ў Клецку прасілі дазволіць М. Александровічу, які выконваў абавязкі імама мусульманскай мячэці ў горадзе. Меркавалася, што колькасць вучняў у клецкай школе будзе ад 25 да 30 чалавек.

Адносна Мінска муфцій заяўляў, што «ў муфціята адсутнічаюць сродкі на ўтриманне выкладчыка, таму мы просім Вас прызначыць для выкладчыка (хаджы) мінскай мусульманскай рэлігійнай школы адпаведную зарплату, каб ён мог існаваць. Самі татары не ў стане ўтримаць настаўніка, бо яны пацярпелі ад бальшавікоў»³.

¹ Каваленя, А. Прагерманскія саюзы... – С. 166.

² НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 382. – Арк. 31.

³ Тамсама. – Арк. 33.

На заяву вельмі хутка быў атрыманы адказ наступнага зместу: «Ні ў якім выпадку не трэба перашкаджаць увядзенню выкладання Закона Божага для татарскай моладзі. Гэтым абвяшчаецца аб дазволе выкладаць Закон Божы»¹. Аднак дзяржаўных сродкаў на падтрымку запланаваных заняткаў не было выдзелена.

У ліпені 1943 г. рэйхскамісар «Остланда» дазволіў мусульманскаму насельніцтву ўводзіць адзін выхадны дзень (за выключэннем тых выпадкаў, калі гэтаму пярэачцу асобыя ваенна-еканамічныя абставіны) на наступныя святы: Меўлід-Байрам (дзень нараджэння Прарока), Рамазан-Байрам (1 каstryчніка 1943 г.), Курбан-Байрам (8 снежня 1943 г.), Навагоднія святы (Узнясенне ці зыход Прарока, які прыпадаў на 28 снежня 1943 г.). Камісарам раёнаў, акруг і кіраунікам прадпрыемстваў, на якіх мусульмане складалі большасць, дазваляўся перанос працоўных дзён на царкоўныя святочныя і выхадныя дні паводле грыгарыянскага ці юліянскага календара для працоўных-мусульман. Звярталася ўвага на тое, што выхадныя дні вызначаны толькі на 1943 г. і павінны кожны год вылічвацца нанава з-за несупадзення мусульманскага і еўрапейскага летазлічэння².

Працэсы беларусізацыі, якія адбываліся на тэрыторыі Генеральнай акругі Беларусь, не маглі не закрануць і татараў. Восенню 1942 г. мула слонімскай магаметанскай паррафіі паведамляў у рэлігійны рэферат мясцовай управы Беларускай народнай самапомачы аб tym, што «усе гутаркі з парофіянамі ў мячэці, а таксама абвесткі й павіншаваныні пазалітургічнай арабскай мовай, вядзе ў беларускай мове, бо гэта мова ёсьць роднай мовай слонімскіх татараў»³.

Асобна неабходна спыніцца на дзейнасці муфція Якуба Шынкевіча. Пачынаючы з лета 1942 г. ён вёў перамовы з генеральным камісарам Беларусі аб уключэнні прадстаўнікоў татарскай нацыянальнасці ў органы акупацыйнай улады

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 382. – Арк. 32.

² Тамсама. – Спр. 2376. – Арк. 10.

³ Раніца (Берлін). – 1942. – 18 кастр. – С. 4.

і стварэнні Саюза татарскай моладзі і татарскіх камітэтаў¹. У канцы лютага 1944 г. на тэрыторыі Генеральнай акругі Беларусь налічвалася тры татарскія камітэты: Мінскі (старшыня Сулейман Канапацкі), клецкі (старшыня Мустафа Аляксандровіч), ляхавіцкі (старшыня Аляксандр Варановіч)². Дзейнасць камітэтаў была накіравана на выяўленне і ўлік татарскага насельніцтва, арганізацыю працы па захаванні нацыянальна-культурных традыцый і мусульманскай веры.

Больш складана было са стварэннем Саюза татарской моладзі. Справа зрушилася з месца пасля правядзення адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэформы. 25 лютага 1944 г. да Генеральнай акругі Беларусь была далучана частка Генеральнай акругі Літва разам з Вільнюсам, а ў красавіку 1944 г. першую перадалі з адміністрацыйнага падпарадкавання Рэйхскамісарыяту «Остланд» у прамое падпарадкаванне рэйхсміністэрству акупіраваных усходніх тэрыторый А. Розэнберга³.

У сакавіку 1944 г. пасля перагавораў генеральнага камісара Беларусі Готберга з Шынкевічам у Вільнюс быў накіраваны кіраунік маладзёжнага аддзела Генеральнай акругі Беларусь обербанфюрэр Шульц. Яго задачай было вывучэнне магчымасці заснавання Саюза татарской моладзі. Падчас камандзіроўкі Шульц атрымаў запэўненні гарадскога камісара Вільнюса Гінгстата ў надзейнасці муфція Я. Шынкевіча. Пасля адбылася сустрэча ў штаб-кватэры муфція, у час якой былі агавораны ўмовы стварэння Саюза татарской моладзі. Шынкевіч прapanаваў прызначыць кірауніком саюза Б. Халецкага. Адначасова вырашылі, што ў старшыні будуць два памочнікі: адзін – па справах мусульманской моладзі ў Генеральнай акрузе Беларусь, другі – у Генеральнай акрузе Літва. Штаб-кватэру было вырашана пакінуць у Вільнюсе, які ў той час уваходзіў у склад Генеральнай акругі

¹ НАРБ. – Ф. 385. – Воп. 2. – Спр. 5. – Арк. 1, 3, 6, 81.

² Тамсама. – Арк. 4–5.

³ Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков. – Минск, 1985. – Т. 3. – С. 173; НАРБ. – Ф. 393. – Воп. 1. – Спр. 1. – Арк. 135; Спр. 534. – Арк. 1–3.

Беларусь¹. Пасля падрыхтоўкі належнай службовай дакументацыі па стварэнні Саюза татарскай моладзі і яе ўзгаднення з генеральным камісарам Літвы і Беларусі Готбергам у маі 1944 г. быў атрыманы дазвол на стварэнне Саюза татарскай моладзі «Бірлік» («Адзінства»). Ганаровае адкрыццё арганізацыі адбылося ў літоўскім горадзе Алітус 19 мая². Яе ўзначаліў намеснік муфція Бары Халецкі, беларускае аддзяленне, штаб якога знаходзіўся ў Баранавічах, – Хусейн Якубоўскі³.

У прывітальнай прамове Якуб Шынкевіч адзначаў: «Гэты «Бірлік» з'яўляецца сівалам аб'яднання не толькі моладзі, але і ўсяго нашага народа да светлага, болей прыгожага і шчаслівага будучага. Мэта – ўз'яднанне народа, асабістая нацыянальна-народная культура і моцная асoba.

Для ўтрымання адзінства і ўмацавання сваёй нацыянальнай культуры патрэбна здаровая, моцная воля і чеснасць. Толькі моцная асoba мае для народа вялікае значэнне. Таму выхаванне моцных харектараў з'яўляецца асноўнай задачай»⁴.

Супрацоўніцтва Шынкевіча з літоўскай і нямецкай адміністрацыяй не атрымала падтрымкі сярод большасці татараў-мусульман. Заслугоўвае, аднак, удзячнасці дзейнасць Шынкевіча па спыненні вынішчэння, якое пагражала караімам. Як усходазнавец, маючы контакты з міністрам Гёбелем, ён ініцыяваў стварэнне камісіі пад кантролем гестапа, якая прадставіла антрапалагічныя доказы (вымярэнні, вынікі даследаванняў груп крыві) аб tym, што караімы не адносяцца да групы яўрэяў, а з'яўляюцца турэцкай народнасцю. На карысць гэтага былі доказы мовы, культуры і антрапалогіі⁵.

¹ НАРБ. – Ф. 385. – Воп. 2. – Спр. 5. – Арк. 44.

² Тамсама. – Арк. 81.

³ Мігунова, А. Прапагандыстыкі аспекты маладзёжнай палітыкі і школьнай справы нямецкай акупацыйнай улады... – С. 178.

⁴ НАРБ. – Ф. 385. – Воп. 2. – Спр. 5. – Арк. 13.

⁵ Tyszkiewicz, J. Z historii Tatarów... – S. 147.

Апрацаваны матэрыял дазвале гаварыць аб лаяльнасці як татараў да акупацыйных улад, так і наадварот. Такая сітуацыя спрыяла захаванню культуры татарскага насельніцтва, пашырэнню і развіццю рэлігійнай адукацыі. У значнай меры апалытычнасць гэтага насельніцтва прадухіліла першапачатковыя планы германскай адміністрацыі аб высыленні татараў у Сярэднюю Азію.

8.3. Літоўцы

Нашмат менш звестак засталося пра літоўцаў на Беларусі. Прадстаўнікі гэтай этнічнай групы кампактна пражывалі на тэрыторыі паўночна-заходняй часткі Беларусі, якая ўвайшла ў склад акругі Беласток і Генеральнай акругі Літвы. Напрыклад, на тэрыторыі Гродзенскага павета, па звестках на верасень 1942 г., пражывалі каля 10 тыс. літоўцаў, што складала каля 4,7% усяго насельніцтва¹.

Палітыка акупацыйных улад на акрэсленых тэрыторыях вызначалася скіраванасцю на разгортванне міжэтнічных сутыкненняў. Ахвяраміпольскага шавінізму афіцыйныя ўлады імкнуліся прадставіць (побач з беларусамі) і літоўцаў. Аб гэтым ішла гаварылася ў папярэдніх раздзелах.

У снежні 1943 г. у Гародні і ваколіцах узмацнілася дзеянісць літоўцаў. Падпольныя арганізацыі дзеянічалі пад прыкрыццём афіцыйнага літоўскага камітэта, які імкнуўся да аб'яднання літоўцаў. Адным са спосабаў было распаўсюджванне ўлётак. Вось змест адной з іх:

«Суайчыннікі!

Нямецкія акупацыйныя ўлады накіравалі на Літву латышскія і эстонскія батальёны самаабароны і тут выкарыстоўваюць гэтыя батальёны для такіх мэт, якія выклікаюць у літоўскім грамадстве абурэнне адносна латышоў і эстонцаў (аблавы на тэрыторыі Свянцяншчыны, Ашмяншчыны, Трокскага павета і г. д.), у той час як аналагічныя літоўскія батальёны выкарыстоўваюцца для выканання падобных

¹ДАГрВ. –Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 251.

функцый у Латвії і Эстонії, што ў сваю чаргу настройвае мясцовых жыхароў супраць літоўцаў...»¹

Літоўскі камітэт у такіх умовах звязтаўся да нямецкіх улад з просьбай аб адкрыцці літоўскай школы ў Гродне ў будынку Асканазі. Пры школе павінен быць інтэрнат. Камітэт займаўся распаўсюджваннем літоўскіх газет і часопісаў. Раённы камісар гродзенскай акругі адмоўна ставіўся да яго дзейнасці, лічачы, што камітэт непатрэбны і ў лютым 1943 г. хадайнічаў перад камандуючым паліцыяй бяспекі ў Беластоку аб роспуску апошняга, заўважаючы, што «было б неразумна садзейнічаць актывізацыі меншасцей дазволам такіх камітэтаў»². Чым скончылася справа – невядома.

Ва ўмовах акупацыі германскія ўлады імкнуліся наладзіць дзейнасць на тэрыторыі Гарадзеншчыны літоўскіх школ. У сувязі са зменай мяжы паміж Рэйхскамісарамі «Остланд» і адміністрацыйнай акругай Беласток (Усходняя Пруссія) улетку 1942 г. 56 вучняў-літоўцаў не маглі працягнуць навучанне ў сярэдніх школах акругі Вільня. Для вырашэння праблемы былі ўжыты заходы па адкрыцці сярэдняй школы непасрэдна ў Гродзенскай акрузе (Марцынконісе). Адначасова ў ведамства школьнага інспектара літоўскіх народных школ Гродзенскай акругі прерадалі літоўскія народныя школы, якія раней дзейнічалі на тэрыторыях, што перайшлі ў адміністрацыйную акругу Беласток.

1942/43 навучальны год у літоўскіх народных школах пачаўся 21 верасня. Да 15 верасня школы мусілі быць прыведзены ў належны стан, абы чым дырэктары гэтых навучальных установаў абавязваліся даць справаздачу інспектарам народных школ, ведамства якіх займалася ўсімі пытаннямі школьнай адукацыі. Інспекцыя забараняла выдаваць вызваленні ад заняткаў, заклікала да дысцыпліны і чысціні ў школьніх будынках. Школьны інспектар звязтаў увагу на выпадкі зрыву настаўнікамі заняткаў ці спазнення на ўроках. Дырэктары школ павінны былі адзначаць настаўнікаў,

¹ ААН. – Sygn. 202/III. – Teczka 193. – К. 130.

² ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 26.

якія праpusкалі ўрокі ці спазняліся. Пасля кожнай чвэрці навучальнага года дырэктарам належала паведамляць пра такіх настаўнікаў школьнаму інспектару.

Як і ў папярэднія гады, перад кірауніцтвам школ ставілася шмат гаспадарчых пытанняў: нарыхтоўка шарсцяных рэчаў для німецкіх салдат на Усходнім фронце, лекавых раслін, грыбоў і ягад, збор металічнага лому. Часам збору ягад надавалася большая ўвага, чым непасрэдна заняткам. У лютым 1943 г. настаўнікі і вучні літоўскіх народных школ у акрузе Гродна былі закліканы прыкладзі ўсе намаганні ў справе нарыхтоўкі журавін і ягад ядлоўцу. Настаўнікаў абавязвалі «зрабіць так, каб нарыхтоўцы ягад было адведзена як мага болей часу, а ў праграме больш увагі нададзена найбольш важным прадметам»¹. Інспектар дазваляў правесці замест спеваў, фізкультуры і працоўнага навучання больш важныя ўрокі.

Значная ўвага надавалася арганізацыі вучэбнага працэсу. Распараджэннем генеральнага дарадцы па справах народнай адукацыі працягласць адной вучэбнай гадзіны складала 35–40 хвілін у школах, якія працавалі ў дзве змены і мелі электрычнае асвятленне, у школах без асвятлення – 30–35 хвілін. Забаранялася адмяняць заняткі. Іх можна было толькі скараціць з дазволу школьнага інспектара. Пачатак і заканчэнне заняткаў, а таксама перапынкі дырэктары школ маглі скарэктіраваць з улікам магчымасцей для пазменнай працы. Пррапаноўвалася скараціць час за кошт змяншэння вучэбнага матэрыялу. «Паколькі яскрава відаць недахоп газы і толькі невялікай колькасці вучняў бывае дастаткова дзённай часткі сутак для падрыхтоўкі хатніх заданняў, асноўная праца павінна здзяйсняцца на ўроках для таго, каб садзейнічаць росту стараннасці вучняў»². Абавязковым было патрабаванне наяўнасці ў настаўнікаў планаў заняткаў.

У выпадку, калі будзе заўважана якая-небудзь варожая дзейнасць, дырэктары школ і настаўнікі абавязаны неадкладна

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 173.

² Таксама. – Арк. 169.

аб гэтым паведамлялі школьнаму інспектару. Калі гэта не-магчыма здзейсніць асабіста, то неабходна паставіць у вядомасць вясковага старасту ці іншыя органы ўлады.

У распараджэнні ад 28 кастрычніка 1942 г. школьнны інспектар адзначаў неабходнасць клопату школ аб магілах нямецкіх салдат, якія «загінулі ў барацьбе супраць бальшавікоў». Гэта было звязана з набліжэннем Дня памінання памерлых. Магілы мусілі быць дагледжанымі і пафарбаванымі¹.

Уся дзейнасць літоўскіх народных школ была прасякнута ідэалагічнымі ўстаноўкамі. Напрыклад, пачынаючы другое паўгоддзе 1942/43 навучальнага года, школьнны інспектар у цыркуляры да дырэктараў літоўскіх народных школ звяртаў іх увагу на тое, што «работа ў школах павінна праводзіцца яшчэ больш інтэнсіўна і грунтоўна. Мы пачынаем гэты новы год ва ўмовах вайны, калі наш маленькі народ пад кірауніцтвам Германіі са зброяй у руках крочыць да карэннай перабудовы Еўропы, каб знішчыць бальшавізм і іудаізм. Усё гэта неабходна прыняць пад увагу і зрабіць арыенцірам для настайнікаў гэтых абласцей і развіцця ўсёй народнай асветы»².

8.4. Латышы

Аб латышскім насельніцтве Беларусі ў час акупацыі звестак амаль не захавалася. Акупанты не разглядалі латышоў як карэнных жыхароў гэтих зямель, таму іх палітыка была накіравана на рэпатрыяцыю латышскага насельніцтва на тэрыторыю Генеральнай акругі Латвія. Газета «Беларуская старонка», якая выдавалася ў Віцебску, 6 чэрвеня 1942 г. паведамляла, што горад «пакідае першая група латышоў, якія выязджаюць у Латвію». Гэтая група налічвала 1099 асоб. «Ад'язджаючыя праз грамадзянку Гранскалн перадалі Беларускай Народнай Самапомачы 400 кг муکі, з якіх 250 кг прызначаецца як дапамога для яшчэ няз'ехаўшых

¹ ДАГрВ. – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 58. – Арк. 170.

² Тамсама. – Арк. 172.

латышоў і іх сем'яў і 150 кг для беларускага насельніцтва гораду»¹.

У ліпені 1943 г. у Віцебску дзейнічала Рэпатрыяцыйная камісія Латвійскай Народнай Дапамогі. Усе ахвотныя вярнуцца на гістарычную радзіму павінны былі зарэгістрацца ў камісіі з 15 ліпеня да 4 жніўня. З 20 ліпеня да 4 жніўня прадстаўнікі камісіі разам з германскім СД праводзілі рэгістрацыю ў Полацку і Невелі. Латышы, якія пражывалі па-за названымі гарадамі, павінны былі звярнуцца да бургамістраў сваіх валасцей ці ў камендатуру з тым, каб атрымаць пропускі для праезду ў Віцебск. У Латвію рэпатрыянты маглі выехаць праз некалькі дзён пасля заканчэння рэгістрацыі. Дазвол на выезд атрымліваў кожны латыш ці латышка з усімі сямейнікамі².

Такім чынам, у перыяд акупацыі назіраюцца значныя адрозненні ў становішчы нацыянальных груп насельніцтва ў розных зонах акупіраванай Беларусі. Цыганскэе насельніцтва патрапіла ў адну групу з яўрэямі і адчула на сабе ўсе праявы генацыду. Адносна татараў назіралася лаяльнасць акупацыйных улад. Такая сітуацыя спрыяла захаванню культуры татарскага насельніцтва, пашырэнню і развіццю рэлігійнай адукацыі. У значнай меры апалітычнасць гэтай этнічнай групы прадухіліла першапачатковыя планы германской адміністрацыі аб высяленні татараў у Сярэднюю Азію. На тэрыторыі акругі Белаосток у гады нямецкай акупацыі навучанне па-ранейшаму вялося на літоўскай мове, дзейнічаў Літоўскі камітэт, які займаўся вырашэннем пытанняў культурнага жыцця. На беларускіх тэрыторыях, якія ўвайшли ў склад Генеральнай акругі Літва, акупанты праводзілі палітыку сутыкнення розных этнасаў: літоўцаў побач з беларусамі прадстаўлялі ахвяраміпольскага шавінізму. Латышскэе насельніцтва на беларускіх землях тылавога раёна групы арміі «Цэнтр» адпаведна з планамі акупантай павінна было перасяляцца на тэрыторыю Латвіі.

¹ «Беларусская старонка». Дадатак да газеты «Новый путь». – 1942. – 6 чэрв.

² Новый путь (Вітебск). – 1943. – 18 июня. – С. 4.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

У перыяд Вялікай Айчыннай вайны заўважны рост значэння фактару этнічнасці для насельніцтва Беларусі. Гэтая з'ява тлумачыцца рэакцыяй на «смутны час», на навызначанасць і няўпэўненасць у будучыні. Пошук «сваіх» – звыклая з'ява для часоў магутных сацыяльна-палітычных канфліктаў.

Падчас нямецка-фашистыкай акупацыі (з дазволу акупацыйных улад) у розных зонах акупацыі назіраўся рост нацыянальных аб'яднанняў. Яны мелі ў асноўным культурнадабрачынны харктар. Гэта тлумачыцца, з аднаго боку, негатыўным стаўленнем акупацыйных улад да актыўізацыі палітычнага жыцця ў рамках палітычных монаэтнічных аб'яднанняў, з другога боку – цяжкім матэрыяльным становішчам большасці карэнных жыхароў Беларусі ва ўмовах вайны.

На тэрыторыі Беларусі акупацыйныя ўлады ажыццяўлялі нацыянальную палітыку, якая была накіравана на дамінаванне арыйскай расы (у сувязі з гэтым мясцове нямецкае насельніцтва – фольксдойчэ – знаходзілася ў прывілеяваным становішчы), анямечванне і эксплуатацыю насельніцтва. Пры гэтым жыхары-славяне паддягала частковаму вынішчэнню, а яўрэі і цыганы павінны былі знікнуць увогуле.

Такая палітыка не была накіравана на дасягненне інтэграцыі розных культурна-этнічных супольнасцей. У планах акупантатаў не было прадугледжана прызнання права кожнай этнічнай супольнасці на жыццё ў адпаведнасці са сваі-

мі стандартамі, перабудова сваіх сацыяльных інстытутаў такім чынам, каб яны маглі адпавядаць запатрабаванням усіх этнасаў. Замест гэтага на акупіраваных тэрыторыях Беларусі (як і на іншых землях) германскія ўлады выкарыстоўвалі тактыку «падзяляй і ўладар». Яны імкнуліся падтрымаць нацыяналістичныя настроі ў шэрагах крайніх палітычных плыней і tym самым распальвалі міжнацыянальныя канфлікты.

Адносіны акупантаў да рускага насельніцтва вызначаліся дваістасцю. З аднаго боку, назіраліся працэсы змагання з рускай інтэлігенцыяй як распаўсюджвальнікам упłyваў бальшавіцкай Расіі, што прыводзіла да страты ёй працы і заходжання ў цяжкіх умовах выжывання. З другога боку, акупанты імкнуліся падтрымліваць рускія нацыяналістычныя, белаэмігранцкія арганізацыі. Падчас акупацыі насельніцтва Беларусі зноў атрымала магчымасць звярнуцца да рэлігіі. На тэрыторыі Генеральнага камісарыята Беларусь акупацыйныя ўлады садзейнічалі захаванню рэлігійных абрадаў магаметан, выдавалі неабходныя дазволы. Рэйхсміністр акупіраваных усходніх тэрыторый улетку 1942 г. выказаў зацікаўленасць тым, каб «рэлігійнай дзейнасці мусульман не чыніліся ніякія перашкоды, ёй хутчэй трэба разнастайна садзейнічаць агульнымі намаганнямі»¹. Асноўная прычына такой палітыкі – лаяльнасць татарскага насельніцтва да ўлад.

Праз адкрыццё касцёлаў і цэрквеў, мячэцей і евангелісцкіх збораў акупанты імкнуліся захаваць нацыянальную замкнёнасць часткі татараў, немцаў, палякаў, рускіх. У сваю чаргу, святары становіліся праваднікамі нацыяналістичных ідэй, заклікалі да этнічнай кансалідацыі. Пры гэтым ворагамі абвяшчаліся прадстаўнікі іншых канфесій і нацыянальнасцей.

Няшмат звестак засталося пра латышскае насельніцтва. Акупанты не разглядалі латышоў як карэнных жыхароў

¹ НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 433. – Арк. 2.

гэтых зямель, таму іх палітыка была накіравана на рэпатрыяцьцю латышскага насельніцтва на тэрыторыю Генеральнай акругі Латвія. У ліпені 1943 г. у Віцебску дзейнічала Рэпатрыяцыйная камісія Латвійскай Народнай Дапамогі.

Акупацыйныя ўлады ўмела выкарыстоўвалі супярэчнасці паміж рознымі этнасамі. Асабліва напружаным было становішча ў заходніх абласцях Беларусі. Нямецкая прапаганда настройвала беларусаў і літоўцаў супраць польскага насельніцтва, паказваючы апошніх шавіністамі, якія перашкаджаюць іх нацыянальна-культурнаму развіццю.

Германскія ўлады садзейнічалі распальванню нянявісці да палякаў з боку літоўцаў на беларускіх землях, далучаных да Генеральнай акругі Літва. Літоўскае грамадзянства распаўсюджвалася толькі на невялікую частку беларускіх зямель, далучаных да Генеральнай акругі Літва. Тыя, хто не меў грамадзянства, у першую чаргу падлягалі вывазу ў Германію, што вельмі старанна выкарыстоўвалі літоўскія органы самакіравання.

Як адну з дзейсных форм уплыву на свядомасць насельніцтва акупантами разглядалі школу. Адукацыйная палітыка мела сваю спецыфіку ў розных зонах акупацыі. Калі ва ўсходніх раёнах, якія знаходзіліся пад кантролем камандавання групы армій «Цэнтр», фактычна захавалася даваенная сетка рускамоўных навучальных установ з невялікай колькасцю школ з выкладаннем на беларускай мове, то на поўдні Беларусі (генеральная акругі Валынь-Падолія і Жытомір) праводзілася ўкраінізацыя, у цэнтральных абласцях Беларусі (Генеральная акруга Беларусь) – беларусізацыя. Адзначаныя працэсы «нацыяналізацыі» школы ў раёнах, дзе пераважалі прадстаўнікі іншых этнасаў, не спрыялі паразуменню – насельніцтва байкатаўала школы, праводзячы заняткі падпольна на сваёй мове.

Пытанне культурна-асветніцкай палітыкі нямецкіх улад адносна фольксдойчэ ў розных зонах акупацыі Беларусі доўгі час заставалася па-за ўвагай даследчыкаў. Школы для дзяцей фольксдойчэ адкрываліся ў розных зонах акупіра-

ванай Беларусі. Гэта справа лічылася першачарговай. Такія школы часам былі адзінымі, якія існавалі на пэўнай тэрыторыі. З рапарта Усходній секцыі Дэпартамента Інфармацыі і прэзы Дэлегатуры ўрада Рэчы Паспалітай на акупіраваных тэрыторыях за перыяд з ліпеня да верасня 1942 г. можна даведацца, што «на Беласточчыне існуюць толькі нямецкія школы для фольксдойчэ, затое тайнае польскае школьніцтва апошнім часам сустракае перашкоды з-за таго, што настаўнікі баяцца рэпрэсій. Тайнае беларускае школьніцтва на гэтай тэрыторыі не арганізавана»¹.

Спецыфіка рэгіёну, а менавіта яго поліэтнічны харектар, прымусіла акупантаў праводзіць карэктроўку нацыянальна-культурнай палітыкі. Асабліва яскрава гэта прайвілася на поўдні Беларусі (генеральныя акругі Валынь-Падолія і Жытомір). Пры правядзенні ўкраінізацыі акупанты не ўлічылі таго, што ўдзельная вага тытульнага этнасу на гэтых тэрыторыях не перавышала 1%. Намаганні ўлад не далі чаканага выніку – украінская мова заставалася вельмі абмежаванай ва ўжытку, насельніцтва не імкнулася адпраўляць дзяцей у школы з украінскай мовай выкладання. У выніку ў канцы 1943 – пачатку 1944 г. такая палітыка была практычна згорнута.

Намаганні акупантаў па культиваванні напружанасці паміж рознымі этнасамі не далі чаканых вынікаў. Простае насельніцтва не імкнулася да ўдзелу ў палітычных гульнях калабарантаў, яно вымушана было супольна шукаць шляхі выжывання ў цяжкіх умовах акупацыі.

¹ AAN. – Sygn. 202/III. – Teczka 201. – K. 26.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

Арад, И. Катастрофа европейского еврейства в советской историографии / И. Арад // Холокост. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): сб. ст. – Иерусалим, 1990. – С. 137–163.

Артемчик, Н. Под Барановичами открыт памятник цыганам / Н. Артемчик // Комсомольская правда в Белоруссии. – 2004. – 7 июля.

Барабаш, В. В. Поляки в антифашистской борьбе на территории Беларуси (1941–1944 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В. В. Барабаш; БГПУ им. М. Танка. – Минск, 1999.

Барабаш, В. Белорусско-польские отношения в Беларуси в период немецкой оккупации 1941–1944 гг. / В. Барабаш // Шлях да ўзаемнасці: матэрыялы міжнар. навук. канф.; адк. рэд. М. Кандрацюк. – Гродна: ГрГУ, 1999. – С. 149–157.

Барабаш, В. Поляки и другие национальные общности Гродненщины в годы гитлеровской оккупации (1941–1944) / В. Барабаш // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы междунар. науч. конф., Гродно, 16–18 нояб. 2001 г. / Обществ. об-ние «Союз поляков на Беларуси». – Гродно: ОО «Союз поляков на Беларуси», 2003. – С. 205–211.

Беларуская газэта. – 1942. – 22 жн. – С. 4; 15 крас. – С. 4.

Беларускае слова (Віцебск). – 1943. – 15 лют. – С. 4; 15 мая. – С. 4.

Беларуская старонка. Дадатак да газеты «Новый путь». – 1942. – 6 чэрв.

Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / А. А. Коваленя (рук. авт. коллектива), А. М. Литвин, В. И. Кузьменко [и др.] – Минск: БЕЛТА, 2005.

Блізнюк, Д. І. З гісторыі нацыянальнай палітыкі нямецкіх акупацыйных улад на тэрыторыі Беларусі ў 1941–1944 гг. / Д. І. Блізнюк // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы навук. канф., Мінск, 6–7 снеж. 2001 г. / У. І. Навіцкі, М. С. Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 278–281.

Блізнюк, Д. І. Нацыянальная палітыка акупантай на тэрыторыі Беларусі ў 1941–1944 гг. / Д. І. Блізнюк // Вес. НАН Беларусі. – 2003. – № 2. – С. 62–67.

Бракель, А. Межнациональные конфликты как следствие национальной политики советской и немецкой властей (1939–1944) / А. Бракель // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 22 крас. 2004 г. / гал. рэд. А. А. Каваленя, С. Я. Новікаў. – Мінск, 2004. – С. 77–84.

Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков: в 3 т. – Минск, 1985. – Т. 3.

Гольдзін, А. З. Гета / А. З. Гольдзін, Э. Р. Іофе // ЭГБ: у 6 т.–Мінск: БелЭн, 1994. – Т. 2. – С. 525–526.

Гродна ў гады Вялікай Айчыннай вайны. 1941–1945: Да 50-годдзя Вялікай Перамогі / рэдкал.: І. П. Крэнь (старш.) [і інш.]. – Гродна, 1995.

Грыбоўскі, Ю. Польска-беларускі канфлікт у Генеральнай акрузе «Беларусь» (1941–1944 гг.) / Ю. Грыбоўскі // Białoruskie Zeszyt Historyczne. – 2006. – N 26. – S. 116–167.

Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (ДАБрВ). – Ф. 199. – Воп. 1. – Спр. 22.

ДАБрВ. – Ф. 202. – Воп. 1. – Спр. 2, 3, 12.

ДАБрВ. – Ф. 203. – Воп. 1. – Спр. 1.

ДАБрВ. – Ф. 701. – Воп. 1. – Спр. 1.

ДАБрВ. – Ф. 708. – Воп. 1. – Спр. 1.

ДАБрВ. – Ф. 2120. – Воп. 1. – Спр. 1, 3, 5, 15, 17, 20, 24, 40, 54.

ДАБрВ. – Ф. 2135. – Воп. 1. – Спр. 7, 175–177, 200, 234, 238–241, 253, 254, 290, 325, 348, 360, 377, 399, 405, 624, 625, 678, 679, 704–708, 724–760, 764–768, 770, 783, 842–850, 878–879, 893, 894, 895–898, 911, 917–920.

ДАБрВ. – Ф. 2135. – Воп. 2. – Спр. 86, 91, 100, 101, 144, 163, 166, 167, 725–741, 832, 866–874, 1109, 1399.

ДАБрВ. – Ф. 2136. – Воп. 1. – Спр. 7.

ДАБрВ. – Ф. 2149. – Воп. 1. – Спр. 2, 8.

Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (ДАГрВ). – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 33, 58, 100, 188, 271, 284, 289а, 292, 334, 574.

ДАГрВ. – Ф. 1332. – Воп. 1. – Спр. 2.

Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці (ДАМВ). – Ф. 623. – Воп. 1. – Спр. 1, 4, 6, 143, 145, 512.

ДАМВ. – Ф. 623. – Воп. 2. – Спр. 1.

ДАМВ. – Ф. 688. – Воп. 2. – Спр. 2.

ДАМВ. – Ф. 1039. – Воп. 1. – Спр. 22, 35.

ДАМВ. – Ф. 1549. – Воп. 1. – Спр. 34.

Еленская, И. Э. Документы госархива Брестской области о школьной политике оккупационных властей, 1941–1944 г. (источниковедческий обзор) / И. Э. Еленская // Брестский хронограф. – 1999. – Вып. 2. – С. 230–250.

Еленская, И. Э. Документы немецко-фашистских оккупационных органов управления и учреждений как исторический источник (по материалам Госархива Брестской области): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / И. Э. Еленская; НАН Беларуси, Ин-т истории. – Минск, 1999.

Еленская, И. Немецкая политика украинизации Белорусского Полесья. 1941–1944 годы / И. Еленская // Загародзе-3: матэрыялы навук.-краязн. канф. «Палесце ў ХХ стагоддзі», Белаосток, 1–4 чэрв. 2000 г.; уклад. і агул. рэд. Ф. Д. Клімчука, А. Энгелькінг, В. А. Лабачоўскай. – Мінск: Тэхналогія, 2001. – С. 208–215.

Жумарь, С. В. Оккупационная периодическая печать на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны / С. В. Жумарь. – Минск: БелНИИДАД, 1996.

Жылінскі, М. Г. Арганізацыя школьнай справы на тэрыторыі Баранавіцкай акругі (1941–1942 гг.) / М. Г. Жылінскі // 55 гадоў перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне: погляд праз гады, новыя канцэпцыі і падыходы: матэрыялы навук.-тэарэт. канф., Мінск, 4–5 мая 2000 г.: у 2 ч. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 2000. – Ч. 1. – С. 39–42.

Жылінскі, М. Г. Адукацыя на акупіраванай тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (чэрвень 1941 – ліпень

1944 гг.) / М. Г. Жылінскі; навук. рэд. А. А. Каваленя. – Мінск: БДПУ, 2006.

Іеродъякон Василий (Костюк). История Полесской епархии (1922–1944) / Иеродъякон Василий (Костюк). – Брест: Брест. обл. тип., 1999.

Иоффе, Э. К вопросу об участии татар в Великой Отечественной войне на территории Беларуси / Э. Иоффе // Другая міжнар. навук.-практ. канф. «Ісламская культура татараў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі»: Да 600-годдзя татарскага асадніцтва на землях Беларуска-літоўскай дзяржавы, распачатага пры Вітаўце Вялікім, Мінск, 19–20 тр. 1995 г. – Мінск: БДПУ, 1995. – Ч. 2. – С. 130–137.

Иоффе, Э. Г. Страницы истории евреев Беларуси: Краткий науч.-попул. очерк / Э. Г. Иоффе. – Минск: АРТИ-ФЕКС, 1996.

Иоффе, Э. Г. Белорусские евреи: трагедия и героизм: 1941–1945 / Э. Г. Иоффе. – Минск, 2003.

Каваленя, А. А. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945) / А. А. Каваленя, А. Н. Мацко // Нацыянальна-дэмографічныя працэсы на Беларусі. – Мінск, 1998. – С. 30–57.

Каваленя, А. Прагерманскія саюзы моладзі на Беларусі. 1941–1944. Вытокі. Структура. Дзейнасць / А. Каваленя. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1999.

Калаткоў, У. Да пытання аб культурным жыцці ў горадзе Брэсце пад час нямецкай акупацыі (1941–1944 гг.) / У. Калаткоў // Загароддзе-3: матэрыялы навук.-краязн. канф. «Палессе ў ХХ стагоддзі», Беласток, 1–4 чэрв. 2000 г.; уклад. і агул. рэд. Ф. Д. Клімчuka, А. Энгелькінг, В. А. Лабачэўскай. – Мінск: Тэхналогія, 2001. – С. 216–219.

Калинин, В. И. Загадка балтийских цыган: Очерки истории, культуры и социального развития балтийских цыган // В. И. Калинин. – Минск: И. П. Логвинов, 2005.

Калодка, А. Беларуска-польскія адносіны ў Вялейшчыне пад час нямецкай акупацыі 1941–1944 гг. / А. Калодка // Зважай. – 1981. – № 1. – С. 2–4.

Катастрофа в документах. – Иерусалим, 1978.

Катастрофа европейского еврейства. – Тель-Авив: Джоинт, 1995. – Ч. 1–2.

Кичихин, А. Н. Советские немцы: откуда, куда и почему? / А. Н. Кичихин // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 8. – С. 32–38; № 9. – С. 28–38.

Клец, В. В. Украинские немцы в условиях оккупации в годы Великой Отечественной войны / В. В. Клец // Германский и славянский миры: взаимовлияние, конфликты, диалог культур (история, уроки, современность): материалы междунар. науч.-практ. конф., Витебск, 6–8 дек. 2001 г. – Витебск: Из-во ВГУ им. П. М. Машерова, 2001. – С. 135–138.

Крывашэй, Д. Насельніцтва нямецкага паходжання Беларусі ў 1941–1944 гг. / Д. Крывашэй // Białoruskie Zesz. Historyczne. – 2004. – N 22. – С. 155–174.

Крывашэй, Д. А. Архіўныя крыніцы па гісторыі нацыянальных супольнасцяў Беларусі ў 1941–1944 гг. / Д. А. Крывашэй // Гіст. альм. – 2005. – Т. 11. – С. 146–153.

Крывашэй, Д. А. Беларуска-польская адносіны ў гады нямецкай акупацыі / Д. А. Крывашэй // Białoruskie Zesz. Historyczne. – 2005. – N 24. – С. 153–165.

Крывашэй, Д. А. Да гісторыі татар-мусульман Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны / Д. А. Крывашэй // Канфесіі на Беларусі: гісторыя, сучаснасць: зб. матэрыялаў міжнарод. навук.-практ. канф., Брэст, 7–8 кастр. 2004 г. – Брэст: Выд-ва БрДУ, 2005. – С. 38–41.

Крывашэй, Д. З гісторыі фольксдойчэ на Беларусі ў гады Другой сусветнай вайны / Д. Крывашэй // Наука и инновации. – 2005. – № 3. – С. 33–39.

Крывашэй, Д. А. Польская супольнасць Беларусі падчас акупацыі / Д. А. Крывашэй // Беларусь у выпрабаваннях Вялікай Айчыннай вайны: масавыя забойствы нацыстаў: матэрыялы міжнарод. навук.-практ. канф., Мінск, 2 ліп. 2004 г.; адк. рэд. В. Ф. Балакіраў, К. І. Казак. – Мінск: Гіст. майстэрня ў Мінску, 2005. – С. 139–148.

Крывашэй, Д. А. Архіўныя дакументы як крыніца для расправоўкі гісторыі культуры нацыянальных меншасцей Беларусі ў час нямецка-фашысцкай акупацыі (Па матэрыялах архіваў Рэспублікі Беларусь) / Д. А. Крывашэй // Быў подзвіг і была Перамога: матэ-

прыялы арх. чытанняў, прысвеч. 60-годдзю Перамогі ў Вялікай Айчын. вайне, Мінск, 12 мая 2005 г.; адк. рэд. Ю. У. Несцяровіч, У. В. Фядосаў. – Мінск: БелНДІДАС, 2005. – С. 118–126.

Крывашэй, Д. А. Нацыянальныя меншасці Беларусі ў гады нямецкай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944 г.) / Д. А. Крывашэй // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы междунар. науч. конф., Гродно, 8–9 дек. 2005 г.; отв. ред. М. А. Можайко. – Гродно: ГрГУ, 2006. – С. 104–108.

Крывашэй, Д. А. Нямецкія школы г. Гродна перыяду Вялікай Айчыннай вайны / Д. А. Крывашэй // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зб. навук. арт. / Гродз. дзярж. ун-т; рэдкал.: І. П. Крэнь, У. І. Навіцкі, В. А. Белазаровіч (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2006. – С. 383–387.

Крывашэй, Д. А. Украінскі этнас Беларусі ва ўмовах акупацыі / Д. А. Крывашэй // Великая Победа: героизм и подвиг народов: материалы междунар. науч. конф., Минск, 28–29 апр. 2005 г.: в 2 т. / отв. ред. А. М. Литвин. – Минск, 2006. – Т. 2. – С. 80–84.

Кузьменко, В. И. Интеллигенция Беларуси в период немецко-фашистской оккупации (1941–1944 гг.). – Минск, 2001.

Кузьменко, В. И. Пропагандистское обеспечение оккупационного режима в Беларуси и особенности культурной политики нацистов (1941–1944 гг.) / В. И. Кузьменко // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 16 мая 2003 г.; гал. рэд. А. А. Каваленя. – Мінск: МДЛУ, 2003. – С. 104–110.

Кузьменко, В. И. Германский нацизм и религия: аспекты оккупационной ситуации в Беларуси 1941–1944 / В. И. Кузьменко // Другая светская война: новые аспекты даследаванняў: матэрыялы міжнар. навук. семінара, Мінск, 1 верас. 2003 г.; адк. рэд. В. Ф. Балакіраў, К. І. Казак. – Мінск: НАРБ, 2004. – С. 96–115.

Кузьменко, В. И. Политика немецко-фашистских оккупационных властей в отношении научной интеллигенции Беларуси (1941–1944 гг.) / В. И. Кузьменко, Н. В. Токарев. – Минск: Белорус. наука, 2007.

К'яры, Б. Лёс беларускіх габрэяў у «Генеральным камісарыяце Беларутэніі». Спроба наблізіцца да незразумелага / Б. К'яры // Беларус. гіст. агляд. – 1999. – № 7. – С. 29–68.

К'яри, Б. Советские оккупированные территории, или размышления о немецком господстве в эпоху мировых войн / Б. К'яри // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнар. наўук. канф., Мінск, 22 крас. 2004 г. / гал. рэд. А. А. Каваленя, С. Я. Новікаў. – Мінск, 2004. – С. 133–142.

К'яры, Б. Штодзённасць за лініяй фронту. Акупацыя, кала-барацьба і супраціў у Беларусі (1941–1944 гг.) / Б. К'яры. – Мінск, 2005.

Лебедева, Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию / Н. М. Лебедева. – М.: Ключ-С, 1999.

Літвін, А. М. Акупацыя Беларусі (1941–1944): пытанні су-праціву і калабарацыі / А. М. Літвін. – Мінск: Беларус. кнігазбор, 2000.

Літвін, А. М. Антысаўецкая ваенна-палітычныя фарміраван-ні на тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. 1941–1944 гг. Вытокі. Структура. Дзейнасць: аўтарэф. дыс. ... д-р. гіст. науку: 07.00.02 / А. М. Літвін; НАН Беларусі, Ін-т гіст. – Мінск, 2000.

Мігунова, А. Пропагандысцкія аспекты маладзёжнай палі-тыкі і школьнай справы нямецкай акупацыйнай улады ў Генеральным Камісарыяце Беларусь у 1941–1944 гг. / А. Мігуно-ва // Пытанні гісторыі, метадалогіі і методыкі выкладання: зб. наўук. арт. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1998. – Вып. I. – С. 167–175.

Мігунова, А. А. Пропагандысцкая і культурна-асветніцкая дзейнасць нямецкай акупацыйнай улады ў генеральнай акрузе Беларусь (1941–1944): аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. науку: 07.00.02 / А. А. Мігунова; БДПУ імя М. Танка. – Мінск, 1999.

Навіцкі, У. Рэлігійнае жыццё ў гады Вялікай Айчыннай вай-ны / У. Навіцкі // Канфесіі на Беларусі (канец XVIII – XX ст.). – Мінск: ВП «Экаперспектыва», 1998. – С. 216–234.

Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 393. – Воп. 1. – Спр. 1, 13, 534.

НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 3, 5, 7а, 381, 382, 386, 425, 433, 441, 468, 561, 634, 665, 756, 2376.

НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 30. – Спр. 381.

НАРБ. – Ф. 371. – Воп. 1. – Спр. 64.

НАРБ. – Ф. 378. – Воп. 1. – Спр. 698.

- НАРБ.** – Ф. 385. – Воп. 2. – Спр. 5, 20, 39, 64, 69, 73.
- НАРБ.** – Ф. 393. – Воп. 1. – Спр. 13.
- НАРБ.** – Ф. 393. – Воп. 3. – Спр. 42, 113, 114, 117.
- НАРБ.** – Ф. 393. – Воп. 4. – Спр. 6.
- НАРБ.** – Ф. 393. – Воп. 5. – Спр. 19, 20, 68.
- НАРБ.** – Ф. 412. – Воп. 1. – Спр. 19.
- НАРБ.** – Ф. 510. – Воп. 1. – Спр. 1, 13, 108.
- НАРБ.** – Ф. 750. – Воп. 1. – Спр. 353.
- НАРБ.** – Ф. 1370. – Воп. 1. – Спр. 386.
- НАРБ.** – Ф. 4683. – Воп. 3. – Спр. 938.
- НАРБ. Калекцыя «александрыйскіх» мікрафільмаў**
(НАРБ. КАМ). – Т-175. – Ролік 235. – Кд. 724282, 724286, 724291,
724292, 724293, 724356–724359.
- НАРБ. КАМ.** – Т-177. – Ролік 380. – Кд. 473136–474147.
- НАРБ. КАМ.** – Т-312. – Ролік 278. – Кд. 839233, 839242.
- НАРБ. КАМ.** – Т-315. – Ролік 1586. – Кд. 000108, 000112.
- НАРБ. КАМ.** – Т-454. – Ролік 105. – Кд. 000987, 000991–
000993, 000995, 001110–001112, 001196, 001197.
- Наше слово** (Брест). – 1942. – 12 лют. – С. 4; 5 квіт. – С. 4;
7 черв. – С. 4; 14 черв. – С. 4; 21 черв. – С. 4; 5 лип. – С. 4; 19 лип. –
С. 4; 28 лип. – С. 4; 16 серп. – С. 4; 9 серп. – С. 4; 16 серп. – С. 4;
21 серп. – С. 4; 11 верес. – С. 4; 18 верес. – С. 4; 9 жовт. – С. 4;
13 листоп. – С. 4; 20 листоп. – С. 4; 22 груд. – С. 4; 1943. – 12 лют. –
С. 4; 1944. – 14 черв. – С. 4; 21 черв. – С. 4.
- Новая дорога** (Беласток). – 1943. – 30 мая. – С. 1–2; 1944. –
5 сак. – С. 2, 6; 4 чэрв. – С. 1, 4.
- Новый путь** (Барановичи). – 1944. – 14 июня. – С. 4.
- Новый путь** (Бобруйск). – 1942. – 12 сент. – С. 4; 31 окт. –
С. 4; 21 нояб. – С. 4; 19 дек. – С. 4; 1943. – 10 марта. – С. 4; 13 мар-
та. – С. 4; 20 марта. – С. 4; 27 марта. – С. 4; 10 апр. – С. 4; 1 мая. –
С. 4; 5 мая. – С. 4; 12 мая. – С. 4; 19 мая. – С. 4; 22 мая. – С. 4;
3 июня. – С. 3; 10 июня. – С. 3; 3 июля. – С. 4; 25 авг. – С. 3, 4;
11 сент. – С. 4; 1944. – 13 мая. – С. 2; 20 мая. – С. 2.
- Новый путь** (Витебск). – 1942. – 20 марта. – С. 4; 11 июня. –
С. 2; 21 июля. – С. 4; 1943. – 18 июня. – С. 4.
- Новый путь** (Гомель). – 1943. – 14 авг. – С. 3.

Новыі путь (Могилев). – 1943. – 8 апр. – С. 3; 5 июля. – С. 3; 1 сент. – С. 4.

Новікаў, С. Я. Беларусь у кантэксле германскай гісторыяграфіі гісторыі другой сусветнай вайны / С. Я. Новікаў. – Мінск: МДЛУ, 2004.

Нюрнбергскій процесс: сб. материалов. – М., 1954. – Т. 1.

Паўлаў, У. Беларускія немцы ў Вялікай Айчыннай вайне / У. Паўлаў // Польмія. – 1996. – № 2. – С. 240–252.

Песни былога. Из еврейской народной поэзии / пер. Наума Гребнева. – М.: Сов. писатель, 1986.

Пінська газета. – 1942. – 30 ліп.; 1943. – 19 лют.; 5 берез.

Раніца (Берлін). – 1942. – 10 студз. – С. 4; 29 сак.– 5 крас. – С. 3; 2 жн. – С. 2; 23 жн. – С. 4; 4 кастр. – С. 3; 18 кастр. – С. 4; 29 ліст. – С. 2; 1944. – 16 студз. – С. 1.

Рейн, Л. Отношение белорусского населения к евреям во время катастрофы 1941–1944 гг. / Л. Рейн // Евреи Беларуси: История и культура: сб. науч. тр. / сост.-ред. И. Герасимова. – Минск: Четыре четверти, 2001. – Вып. VI. – С. 180–191.

Розенблат, Е. «Окончательное решение еврейского вопроса» в западных областях Беларуси. 1941–1944 гг. / Е. Розенблат // Евреи Беларуси: История и культура: сб. науч. тр.– Минск: Четыре четверти, 2000. – Вып. V. – С. 128–143.

Розенблат, Е. Пинские евреи. 1939–1944 / Е. Розенблат, И. Елинская. – Брест, 1997.

Розенблат, Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения западных областей Беларуси. 1941–1944 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Е. С. Розенблат; НАН Беларуси, Ин-т истории. – Минск, 1999.

Розенблат, Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Беларуси (1941–1944 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Е. С. Розенблат; НАН Беларуси, Ин-т истории. – Минск, 1999.

Розенблат, Е. С. Политика оккупационных властей по созданию органов еврейского самоуправления и регистрации населения на территории Западной Беларуси (1941–1942 гг.) / Е. С. Розенблат // Чалавек. Этнас. Тэрыторыя. Проблемы развіцця заходняга рэгіёна Беларусі: матэрыялы міжнар. наўук. канф., Брэст,

23–24 крас. 1998 г.: у 2 ч.– Брэст: Выд-ва С. Лаўрова, 1998. – Ч. II. – С. 204–211.

Розенблат, Е. Холокост на Палесье. 1941–1944 годы / Е. Розенблат // Загароддзе-3: матэрыялы навук.-краязн. канф. «Палесце ў XX стагоддзі», Беласток, 1–4 чэрв. 2000 г.; уклад. і агул. рэд. Ф. Д. Клімчука, А. Энгелькінг, В. А. Лабачэўскай. – Мінск: Тэхналогія, 2001. – С. 193–207.

Романовский, В. Ф. Немецко-фашистская оккупационная политика и ее крах в Белоруссии (1941–1944): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. / В. Ф. Романовский; Акад. наук БССР. Отд-ние обществ. наук. – Минск, 1974.

Рус, Г. СД у Баранавічах (1941–1943) у кантэксце акупацыйнага рэжыму / Г. Рус // Беларус. гіст. агляд. – 1998. – Т. 5. – Сш. 1 (8). – С. 60–89.

Сервачинский, И. Ю. Коллабарационизм на оккупированной территории Беларуси (июль 1941 – август 1944 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / И. Ю. Сервачинский; БГУ. – Минск, 1999.

Силова, С. В. Православная церковь в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С. В. Силова; Гродн. гос. ун-т им. Я. Купалы. – Гродно, 1999.

Силова, С. В. Православная церковь в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / С. В. Силова; УО «Гродн. гос. ун-т им. Я. Купалы». – Гродно: ГрГУ, 2003.

Силова, С. В. Крестный путь: белорусская православная церковь в период немецкой оккупации 1941–1944 гг. / С. В. Силова. – Минск: Белорус. экзархат, 2005.

Ситкевич, С. А. Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1954 гг.) / С. А. Ситкевич, С. А. Сильванович, В. В. Барабаш, Н. А. Рыбак. – Гродно: ГГАУ, 2004.

Смиловицкий, Л. Л. Катастрофа евреев в Белоруссии, 1941–1944 гг. / Л. Л. Смиловицкий; предисл. Д. Романовского. – Тель-Авив: Б-ка Матвея Черного, 2000.

Трагедия евреев Беларуси в 1941–1944 гг.: сб. материалов и документов. – Минск: Изд. Я. Б. Дремач; Э. С. Гальперин, 1995.

Тугай, В. В. «Фольксдойче» в Беларуси / В. В. Тугай, С. М. Тугай // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць: матэ-

рыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 22 крас. 2004 г. / гал. рэд. А. А. Каваленя, С. Я. Новікаў. – Мінск, 2004. – С. 178–187.

Тугай, У. Латышы ў гады Другой сусветной вайны / У. Тугай // Германский и славянский миры: взаимовлияние, конфликты, диалог культур (история, уроки, опыт, современность): материалы междунар. науч.-теор. конф., Витебск, 6–8 дек. 2001 г. – Витебск: Изд-во ВГУ им. П. М. Машерова, 2001. – С. 138–149.

Туронак, Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Туронак. – Мінск, 1993.

Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): сб. документов и материалов; ред. И. Арад. – Іерусалим: Яд ва-Шем, 1992.

Фрыдман, А. Невядомы генацыд: знішчэнне беларускіх цыганоў у 1941 – 1944 / А. Фрыдман // Arche. – 2004. – № 2. – С. 130–142.

Яленская, И. Э. Арганізацыя самадапамогі на тэрыторыі Брэстчыны (1941–1944) / И. Э. Яленская // Вес. НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 1998. – № 1. – С. 66–70.

Ярмусік, Э. С. Некаторыя аспекты палітыкі нямецка-фашистычных акупацыйных улад у Гродне (1941–1944 г.) / Э. С. Ярмусік // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы рэсп. навук. канф.; пад рэд. І. П. Крэня. – Гродна: ГрДУ, 1998. – С. 165–170.

Ярмусик, Э. С. Католический костел в Белоруссии в годы второй мировой войны (1939–1945) / Э. С. Ярмусик. – Гродно: ГрГУ, 2002.

Ярмусик, Э. С. «Польский вопрос» и католический костел в оккупированной Беларуси (1941–1944 гг.) / Э. С. Ярмусик // Берасцейскі хранограф: зб. навук. прац. – Брэст: Выд-ва С. Лаўрова, 2002. – Вып. 3. – С. 46–54.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Delagatura Rządu na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Raport Tygodniowy z Ziemi Wschodnich. – Sygn. 202/I. – Teczka 30; Sygn. 202/II. – Teczka 8. – T. 1; Teczka 73; Sygn. 202/III. – Teczka 193, 195, 201, 213.

Benz, W. Einsatz im «Reichskommissariat Ostland»: Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrussland 1941–1944 / W. Benz, K. Kwiet; hrsg. von J. Matthäus. – Berlin, 1998.

Benz, W. Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Regionalstudien 3. Dänemark, Niederlande, Spanien, Portugal, Un-

garn, Albanien, Weißrußland / W. Benz; hrsg. von J. Wetzel. – Berlin, 1999. – S. 271–309.

Borodin, Z. Nieman – rzeka niezgody. Polsko-radziecka wojna partyzańska na Nowogrodczyźnie 1943–1944 / Z. Borodin. – Warszawa, 1999.

Borodin, Z. Polska ludność Nowogródczyzny w okresie okupacji sowieckiej i niemieckiej (1939–1944) / Z. Borodin // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы междунар. науч. конф., Гродно, 16–18 нояб. 2001 г. / Обществ. об-ние «Союз поляков на Беларуси». – Гродно: ОО «Союз поляков на Беларуси», 2003. – С. 212–218.

Broszat, M. Anatomie des NS-Staates: in 2 Bd. / M. Broszat, H.-A. Jacobsen, H. Krausnik. – Olten, Freiburg i. Br., 1965. – Bd. 2: Konzentrationslager. Kommissarbefehl. Judenverfolgung.

Chiari, B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941–1944 / B. Chiari. – Düsseldorf, 1998.

Chiari, B. Deutsche Herrschaft in Weissrussland. Überlegungen zum lokalen und historischen Umfeld / B. Chiari // Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden; hrsg. von W. Kaiser. – Berlin; München, 2002. – S. 137–159.

Chiari, B. Deutsche Zivilverwaltung in Weissrussland 1941–1944 / B. Chiari // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – 1993. – Bd. 52, H. 1. – S. 67–89.

Chiari, B. Die Kriegsgesellschaft. Weissrussland im Zweiten Weltkrieg (1939–1944) / B. Chiari // Handbuch der Geschichte Weissrussland; hrsg. von D. Beyrau, R. Lindner. – Göttingen, 2001. – S. 408–424.

Chiari, B. Geschichte als Gewalttat. Weissrussland als Kind zweier Weltkriege / B. Chiari // Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich; hrsg. von B. Thoss, H.-E. Volkmann. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002. – S. 615–631.

Dallin, A. Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945. Eine Studie über Besatzungspolitik / A. Dallin. – Düsseldorf, 1958.

Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg; hrsg. von J. Echternkamp. – München, 2004. – Bd. 9: Die Deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. Erster Halbband: Politisierung, Vernichtung, Überleben.

Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg; hrsg. von B. Chiari unter Mitarbeit von J. Kochanowski. – München, 2003.

Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung der europäischen Juden; hrsg. von E. Jäkel, P. Longerich, J. H. Schöps. – Berlin, 1996. – Bd. 3.

Förster, J. Wehrmacht, Krieg und Holocaust / J. Förster // Die Wehrmacht. Mythos und Realität; hrsg. von R.-D. Müller, H.-E. Volkmann. – München, 1999. – S. 948–963.

Fröhlich, E. Die Anweisungen des Reichsministeriums für Volksaufklärung und Propaganda bezüglich des Kulturproblems in okkupierten Gebieten / E. Fröhlich // Inter arma non silent Musae. The War and the Culture 1939–1945. – Warszawa, 1977. – S. 230–239.

Galiński, A. Eksterminacja inteligenacji polskiej latem 1942 r. w Nowogródzkim / A. Galiński // Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej. – 1991. – T. XXXIII. – S. 185–198.

Galiński, A. Martyrologia duchowienstwa katolickiego w latach 1939–1945 w świetle dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Scigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu / A. Gałiński // Przegląd Zachodni. – 2003. – N 4. – S. 129–144.

Gartenschläger, U. Die Stadt Minsk während der deutschen Besetzung (1941–1944) / U. Gartenschläger. – Köln, 1988.

Gerlach, Ch. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944 / Ch. Gerlach. – Hamburg, 2000.

Handrak, H.-D. Das Reichskommissariat Ostland. Die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung 1941–1944 / H.-D. Handrak. – Hannover; München, 1981.

Jacobsen, H.-A. Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener / H.-A. Jacobsen // Broszat M., Jacobsen H.-A., Krausnik H. Anatomie des NS-Staates: in 2 Bd.– Olten, Freiburg i. Br., 1965. – Bd. 2: Konzentrationslager. Kommissarbefehl. Judenverfolgung. – S. 161–197.

Juszkiewiczowna, M. Tragiczny los cyganów na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1945 / M. Juszkiewiczowna // Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej. – 1992. – T. XXXIV. – S. 66–93.

Kenrick, D. Die Zigeuner. Verkannt, Verachtet, Verfolgt / D. Kenrick, G. Puxon, T. Zülch. – Hannover, 1980.

Krausnick, H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42 / H. Krausnick, H.-H. Wilhelm. – Stuttgart, 1981.

Kruczkowski, T. Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności / T. Kruczkowski. – Слоним: ГОУПП «Слоним. тип.», 2003.

Lenhard, H. «Lebensraum im Osten». Deutsche in Belorussland 1941–1944 / H. Lenhard. – Düsseldorf, 1991.

Łuczak, C. Ziemie Wschodniej Rzeczypospolitej pod panowaniem radzieckim (1939–1941 i 1944–1945) / C. Łuczak // Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej. – 1992. – T. XXXIV. – S. 47–48.

Matelski, D. Niemcy Polski w XX wieku / D. Matelski. – Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 1999.

Mironowicz, E. Źmiany struktury etnicznej na Białorusi w okresie okupacji niemieckiej (1941–1944) / E. Mironowicz // Białoruskie Zesz. Historyczne. – 2003. – N 21. – S. 114–116.

Mironowicz, E. Źmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku / E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik. – Białystok: Wyd-wo Un-u w Białymstoku, 2005.

Nieświeskie Wspomnienia. – Warszawa, 2001.

Robel, G. Sowjetunion / G. Robel // Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus; hrsg. von W. Benz. – München, 1996. – S. 499–560.

Stamati, C. G. «Kulturpolitik» des Ostministeriums / C. G. Stamati // Vierteljahrsshefte für Zeitgeschichte. – 1956. – N 6. – S. 78–85.

Streim, A. Das Völkerrecht und die sowjetischen Kriegsgefangenen / A. Streim // Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zum «Unternehmen Barbarossa»; hrsg. von B. Werner. – München; Zürich, 1991. – S. 291–308.

Tyszkiewicz, J. Z historii Tatarów polskich 1794–1944. Źbiór szkiców z aneksami źródłowymi / J. Tyszkiewicz. – Pułtusk: Wyższa szkoła humanistyczna w Pułtusku, 1998.

Wardzyńska, M. Terror na okupowanej Wilenszczyźnie w latach 1941–1943 w świetle «Ereignismeldungen aus der UdSSR» i «Meldungen aus den besetzten Ostgebieten» / M. Wardzyńska // Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej. – 1992. – T. XXXIV. – S. 95–111.

Wierzbicki, M. Białorusini i Polacy na Zachodnej Białorusi (ziemie północno-wschodniej II Rzeczypospolitej) w latach II wojny światowej / M. Wierzbicki // XX стагоддзе ў гісторыі палякаў і беларусаў: матэрыялы бел.-пол. навук. канф., Мінск, 20–21 ліст. 2000 г.; адк. рэд. У. Міхнюк, П. Ганцарэк. – Мінск: БДУ, 2001. – С. 190–205.

Wilhelm, H.-H. Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42 / H.-H. Wilhelm. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1996.

Wołkonowski, J. Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945 / J. Wołkonowski. – Warszawa, 1996.

Zimmermann, M. Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische «Lösung der Zigeunerfrage» / M. Zimmermann. – Hamburg, 1996.

РЕЗЮМЕ

Дмитрий Кривошей

Национальные сообщества Беларуси в период германской оккупации (июнь 1941 – июль 1944 г.)

Тема Великой Отечественной войны до настоящего времени остается одной из самых уникальных. Несмотря на значительное количество написанного, некоторые вопросы остаются малоисследованными. Среди последних и история национальных сообществ Беларуси в период германской оккупации. Под определением «национальные сообщества» в данном исследовании автор понимает группы нетитульных этносов, которые с давних времен проживали, находились в постоянном межкультурном контакте, оказывали влияние на исторические процессы на Беларуси. В условиях трехлетнего проведения на Беларуси нацистской оккупационной политики произошла радикальная трансформация судеб и сознания многонационального населения страны. Известно, что во времена социальных потрясений, наиболее значительными из которых являются войны, чувства национального самосознания, понимание своего отличия актуализируются. Рост этнического самосознания приводит к объединению по национальному признаку, дифференциации общества на «своих» и «чужих».

Сложные реалии многонационального сообщества Беларуси германские оккупационные власти стремились использовать в своих интересах, придерживаясь известной тактики «разделяй и властвуй». Приоритеты национальной

политики были конкретно определены: доминирование настоящих арийцев, онемечивание и эксплуатация некоторой части славянских народов, геноцид в отношении к народам-изгоям (евреям, цыганам) и «лишним» славянам.

В белорусской исторической литературе много написано о геноциде евреев и только затронута проблема геноцида цыган. Имеются публикации, которые посвящены полякам, однако история украинцев, литовцев, немцев (фольксдойче), латышей и татар почти полностью остается вне внимания ученых. Малоисследованными остаются вопросы организации и содержания небелорусских учебных заведений, деятельность национальных обществ, театров, проведение культурных мероприятий.

В данном исследовании автор поставил задачу на примере исторических судеб национальных сообществ раскрыть характер национальной политики германских оккупационных властей в разных зонах оккупации Беларуси (Рейхскомиссариатах «Остланд» (Генеральная округа Белоруссия) и «Украина» (генеральные округи Волынь-Подolia и Житомир), округе Белосток (провинция Восточная Пруссия) и зоне тыла группы армий «Центр»), провести сравнение исторических фактов, явлений и процессов.

Вторым важным моментом в проведенном исследовании является стремление изучить специфику национально-культурного положения народов страны, выявить и описать основные узлы национальных и этносоциальных проблем, которые существовали среди местного населения.

Необходимо заметить, что вне поля зрения остались такие страницы истории, как участие представителей различных национальностей в партизанском движении, деятельность литовских, латышских и других полицейских батальонов на территории Беларуси. Автор только косвенно затронул вопрос деятельности Армии Краевой и коллaborационных формирований типа Русской освободительной армии, бригады Каминского, казачьих формирований.

Занимаясь таким сложным вопросом, как национальный, автор понимал, что в рассматриваемый период существовали проблемы с самоидентификацией населения, происходило постоянное его перемещение. Эти обстоятельства не позволяют определить точное количество отдельных национальных групп, вынуждают очень осторожно относиться к данным переписей, которые проводились во время оккупации.

В книге на базе материалов из фондов Национального архива Республики Беларусь, государственных архивов Минской, Гродненской и Брестской областей, а также Архива актов новых в Варшаве, данных периодической печати, воспоминаний современников раскрыты вопросы политики геноцида еврейского населения, мероприятий по укреплению роли представителей немецкого сообщества, положения поляков, украинцев, русских, цыган, татар, литовцев и латышей. Недостаточность и фрагментарность базы источников не позволяют говорить о всестороннем раскрытии проблемы. К сожалению, автору не удалось найти достаточно полные сведения по истории цыган и латышей. Изученные материалы позволили автору сделать нижеприведенные выводы.

Во время немецко-фашистской оккупации (с разрешения властей) в различных административно-территориальных зонах наблюдался рост количества национальных объединений. Они носили в основном культурно-благотворительный характер. Это объясняется, с одной стороны, негативным отношением оккупационных властей к активизации политической жизни в рамках политических моногетнических объединений, с другой стороны – тяжелым материальным положением большинства коренных жителей Беларуси в условиях войны.

Вопрос культурно-образовательной политики немецких властей относительно фольксдойче в различных зонах оккупации Беларуси долгое время оставался вне внимания историков. Проведенное исследование показало,

что национальная политика оккупационного режима относительно фольксдойче в Беларуси осуществлялась с учетом особенностей региона. Архивные материалы не позволяют говорить о существовании «пятой колонны» из фольксдойче на нашей территории и массовом сотрудничестве этой группы населения с оккупационными властями, которые стремились привлечь их на службу в различных административных органах. Особое внимание уделялось развитию образования и воспитания молодого поколения. Школы для детей фольксдойче открывались в различных зонах оккупированной Беларуси. Это дело считалось первоочередным. Такие школы временами были единственными, которые существовали на определенной территории. Во время отступления фашистских войск в 1943–1944 гг. почти все немецкое население было вывезено в Польшу, а затем в Германию. Последние сведения о фольксдойче из Белостока и Гродно относятся к весне–лету 1944 г.

Во время оккупации население Беларуси получило возможность снова обратиться к религии. На территории Генерального комиссариата Белоруссия оккупационные власти стремились содействовать проведению религиозных обрядов магометан, выдавали необходимые разрешения на данную деятельность. Основная причина такой политики – лояльность татарского населения к властям.

При открытии костелов и церквей, мечетей и евангелистских сборов оккупанты стремились сохранить национальную замкнутость части татар, немцев, поляков, русских. В свою очередь, священники становились проводниками националистических идей, призывали к этнической консолидации. При этом врагами объявлялись представители других конфессий и национальностей.

Оккупационные власти умело использовали противоречия между различными этносами. Особенно напряженным было положение в западных областях Беларуси. Немецкая пропаганда настраивала белорусов и литовцев против поль-

ского населения, представляя последних шовинистами, которые мешают их национально-культурному развитию.

Немецкие власти содействовали разжиганию ненависти к полякам со стороны литовцев на белорусских землях, присоединенных к Генеральной округе Литва. Литовское гражданство распространялось только на небольшую часть белорусских земель, присоединенных к данной генеральной округе. Те, кто не имел гражданства, в первую очередь подлежали вывозу в Германию. Это обстоятельство старательно использовали литовские органы самоуправления.

Приведенные в исследовании факты свидетельствуют о нелегкой судьбе мирного польского населения Беларуси во время Великой Отечественной войны. В межнациональный конфликт были втянуты простые граждане, для которых главной проблемой было решение социально-бытовых вопросов, круги местной администрации, для которых основным был вопрос строительства национальной автономии, а также православное и католическое духовенство. Конфликт получил хорошую идеологическую поддержку со стороны оккупационных властей, проявился в школьном вопросе. За небольшой период времени немецкие оккупационные власти изменили свое отношение к белорусско-польскому конфликту на белорусских землях (независимо от административного деления) от поддержки до крайне негативного. С одной стороны, простые люди стали жертвами развития, национального движения белорусов-коллaborантов, а с другой – польского национального движения. Культурное развитие поляков на наших землях было остановлено оккупационной политикой. При этом значительная часть польской интеллигенции (как светской, так и духовной) была уничтожена.

Одной из действенных форм влияния на сознание населения в условиях оккупации являлась школа. Политика в области образования имела свою специфику в различных зонах оккупации. Если в восточных районах, которые

находились под контролем командования группы армий «Центр», фактически сохранилась довоенная сеть русскоязычных учебных учреждений с небольшим количеством школ с преподаванием на белорусском языке, то на юге Беларуси (генеральные округи Волынь-Подolia и Житомир) проводилась украинизация, в центральных областях Беларуси (Генеральная округа Беларусь) – белорусизация. Данные процессы «национализации» школы в районах, где проживали представители других этносов, не способствовали согласию – население бойкотировало школы, проводя занятия подпольно на своем языке.

Национальная политика оккупантов активизировала общественно-культурную деятельность украинского этноса на белорусских территориях, которые вошли в состав рейхскомиссариата «Украина». Политика украинизации приводила к насильственному распространению образования на украинском языке. Широкое распространение получили Украинские комитеты взаимопомощи, была возобновлена деятельность культурно-просветительского общества «Пропаганда». Комитеты смогли развернуть культурную и социальную работу. Значительное внимание оккупационные власти обращали на развитие украинской периодической печати. Однако стремление к самоопределению на последнем этапе войны привело к росту напряженности и враждебности между оккупационными властями и украинским населением.

Специфика региона, а именно его полиэтнический характер, заставила оккупантов проводить корректировку национально-культурной политики. Особенно явственно это проявилось на юге Беларуси (генеральные округи Волынь-Подolia и Житомир). При проведении украинизации на белорусских территориях не был учтен факт того, что удельный вес титульной нации на этих территориях не превышал 1%. Усилия властей не дали ожидаемого результата – украинский язык оставался очень ограниченным в употреб-

лении, население не стремилось отправлять детей в школы с украинским языком обучения. В результате в конце 1943 – начале 1944 г. данная политика была практически свернута.

Во время немецкой оккупации русское население Беларуси не оставалось вне внимания германских властей. С одной стороны, наблюдались процессы борьбы с русской интеллигенцией как распространительницей влияний большевистской России. Это приводило к потере русскими работы и ухудшало жизненные условия. С другой стороны, оккупанты стремились оказать поддержку русским националистическим, белоэмигрантским организациям. Русское население отличалось активностью. На протяжении всего периода оккупации в Бресте действовал Русский комитет взаимопомощи, в задачу которого входила культурно-просветительская деятельность среди русского населения.

Национально-культурная политика оккупантов на территории Беларуси, которая контролировалась военным командованием и входила в состав тыловых районов группы армий «Центр», значительно отличалась от той, что проводилась на территориях, находившихся под контролем гражданской администрации. В первую очередь это заметно в отсутствии целенаправленной «национализации». Немецкое командование не стремилось к ее проведению в местностях, где развертывались силы русских коллаборационных воинских формирований. Основная пропагандистская обработка населения данных территорий заключалась в поднятии русского духа.

Немного данных осталось о латышском населении. Okкупанты не рассматривали латышей как коренных жителей этих земель, поэтому их политика была направлена на депатриацию латышского населения на территорию Генеральной округи Латвия. В июле 1943 г. в Витебске действовала Репатриационная комиссия Латвийской Народной Помощи.

Таким образом, в период оккупации наблюдались значительные отличия в положении национальных сообществ в различных зонах оккупированной Беларуси. Усилия оккупантов по культивированию напряженности между различными этносами не дали ожидаемых результатов. Простое население не стремилось к участию в политических играх коллаборантов. Оно вынуждено было сообща искать пути выживания в тяжелых условиях оккупации.

ZUSAMMENFASSUNG

Dzmitry Kryvashei

Die Nationalen Gemeinschaften Weißrusslands während der deutschen Besatzung Juni 1941 bis Juli 1944

Das Thema des Zweiten Weltkriegs bleibt bis heute außerordentlich. Trotz einer ganzen Reihe von Publikationen, ist es aber in vielerlei Hinsicht weiterhin wenig erforscht. Zu den ebenso wenig beleuchteten Themen gehört die Geschichte der *nationalen Gemeinschaften* während der deutschen Besatzung Weißrusslands im Zweiten Weltkrieg. Unter «nationalen Gemeinschaften» versteht der Autor diejenigen ethnischen Gruppen, die bereits länger in der Region lebten und sich dort im interkulturellen Kontakt befanden, sodass sie langfristig einen Einfluss auf die historischen Prozesse in Belarus hatten. Während der dreijährigen Besatzung Weißrusslands kam es zu einer radikalen Veränderung der deutschen Politik gegenüber solchen Gruppen und damit auch der Selbstwahrnehmung der multiethnischen Bevölkerung. Es ist bereits bekannt, dass gerade in Zeiten sozialer Unruhen und da besonders während Kriegen die nationale Identität und das Bedürfnis, anders zu sein, geschärft wird. Die Stärkung ethnischer Identifikationsmuster führt zur Vereinigung unter nationalen Vorzeichen und der Ausdifferenzierung der Gesellschaft in «wir» und «die anderen».

Dabei nutzten die deutschen Besatzer die komplexe Situation einer multiethnischen Gesellschaft, indem sie die erprobte Taktik *Teile und Walte* anwandten. Die Prioritäten für das Vorgehen standen dabei fest: die Dominanz «arischer Bewohner» war untermauert mit der Ausbeutung von weiten Teilen der

slawischen Bevölkerung sowie dem Genozid gegenüber Juden, Sinti und Roma sowie «unnützen Slawen».

In der weißrussischen Historiographie wurde bereits viel über den Genozid an den Juden geschrieben, der Völkermord an den Sinti und Roma wurde noch nicht eingehend erforscht. Es gibt darüber hinaus einzelne Publikation zum Schicksal der Polen, hingegen sind Ukrainer, Litauer, Deutsche bzw. Volksdeutsche, Letten und Tataren außerhalb des Fokus der Wissenschaft verblieben. Die Geschichte nichtweißrussischer Bildungseinrichtungen, das Treiben der nationalen Organisationen, Theater sowie anderer kultureller Aktivitäten blieb weitgehend unbearbeitet.

In der vorliegenden Arbeit hat der Autor die Aufgabe gestellt, die historischen Fakten, Prozesse und Erscheinungen in Bezug auf das Schicksal der einzelnen nationalen Vereinigungen während der deutschen Besatzung im Zweiten Weltkrieg in den Grenzen des damaligen Reichskomissariat Ostland, dem Generalbezirk Weißruthenien, Teilen des Reichskomissariats Ukraine, des Bezirks Bialystok, sowie den zuvor zur BSSR gehörigen Teilen des rückwärtigen Heeresgebiet Mitte.

Ein zweiter wichtiger Punkt ist die Beschreibung und Analyse der kulturellen Lage nationaler Gemeinschaften der Völker des Landes in Hinsicht auf nationale und ethnosoziale Vergemeinschaftungsprozesse.

Dabei ist zu bemerken, dass dabei Aspekte wie das Zusammenleben der Völker in der Partisanenbewegung außen vor blieben. Ebenso wurde die Geschichte lettischer und litauischer Polizeibattalione auf dem Gebiet Weißrusslands ausgespart. Der Autor geht nur indirekt auf die Geschichte der Polnischen Heimatarmee sowie der Kollaboration durch die Russische Befreiungsarmee (ROA), die Kaminski-Brigaden und andere Kosakenformationen ein.

In der Beschäftigung mit so sensiblen Fragen wie nationalen Identitäten ist dem Autor bewusst, dass sich für die Zeit des Krieges, die von verschiedensten Migrationsströmen geprägt war, unmöglich eine genaue Karte der nationalen Verhältnisse

erstellen lässt. Die gegebenen Umstände verbieten es, genaue Angaben über die Größe der einzelnen Gruppen zu machen, auch die Daten aus Volkszählungen sind mit größter Vorsicht zu genießen.

In dem vorliegenden Buch werden die Ressourcen des Nationalen Archivs der Republik Belarus genutzt. Weiterhin wurde das Archiv Neuer Akten (Archiwum Akt Nowych) in Warschau konsultiert. Darüber hinaus flossen Zeitungen sowie Erinnerungen derjenigen ein, die als Polen, Ukrainer, Russen, Roma, Litauer, Tataren oder Letten handelten. Die Unvollständigkeit der Quellensubstanz erlaubt dabei kaum, ein vollständiges Bild zu zeichnen. Dem Autor gelang es leider nicht, dieses zu verdichten und genaue Informationen über Sinti und Roma sowie Letten zu erlangen. Dennoch ermöglichen die vorliegenden Quellen, folgende Schlussfolgerungen zu ziehen.

Während der deutschen Besatzung haben die deutschen Machthaber das Anwachsen nationaler Vereinigungen zugelassen. Sie hatten in erster Linie einen kulturellen bzw. Wohltätigkeitscharakter. Das lässt sich einerseits durch die Vorsicht der Besatzer in politischen Fragen erklären. Andererseits spielte auch die schwierige materielle Lage der Bevölkerung eine Rolle.

Die Bildungspolitik besonders gegenüber den Volksdeutschen blieb lange von der Historikerzunft unbeachtet. Die vorliegende Untersuchung zeigte, dass die nationale Politik der Besatzungsmacht im Hinblick auf die Gruppe der Volksdeutschen unter Berücksichtigung der Besonderheiten der Region erfolgte. Dabei deuten die Archivmaterialien nicht auf die Existenz einer «fünften Kolonne» von Volksdeutschen auf weißrussischem Territorium oder etwa auf eine massenhafte Kollaboration dieser Gruppe in den Institutionen der Besatzer. Eine besondere Rolle spielte wohl die Erziehung der Jugend. Die Schulen für die Kinder von Volksdeutschen hatten dabei Priorität. Diese Schulen waren oft die einzigen, die während der deutschen Besatzung überhaupt noch funktionierten. Mit dem Abzug der deutschen Truppen wurde auch die volksdeutsche Bevölkerung in den Jahren 1943

und 1944 in Richtung Polen und später nach Deutschland ausgesiedelt. Die letzten Zeugnisse von Volksdeutschen aus Bialystok und Grodno stammen aus dem Frühling bzw. Sommer 1944.

Während der deutschen Besatzung Weißrusslands hatte die Bevölkerung anders als zuvor während der sowjetischen Besatzung erneut die Möglichkeit, sich der Region zuzuwenden. Im Generalbezirk Weißruthenien haben sich die Besatzer z. B. darum bemüht, bestimmte muslimische Praktiken zu unterstützen, indem sie entsprechende Erlaubnisse erteilten. Damit sicherten sie sich die Loyalität der tatarischen Bevölkerung.

Im Zuge der Wiedereröffnung von christlich-orthodoxen, protestantischen und katholischen Kirchen sowie Moscheen achteten die Besatzer darauf, die Ganzheit polnischer, russischer, deutscher und tatarischer Gruppen zu bewahren. Ihrerseits haben sich Priester als Apologeten nationaler Konsolidierung erwiesen, die andere nationale und religiöse Gruppen zu Feinden erklärt.

Die Besatzungsmacht nutzte geschickt die Spannungen zwischen verschiedenen ethnischen Gruppen. Diese waren im Westen Weißrusslands besonders groß. Dort versuchte die deutsche Propaganda Litauer und Weißrussen gegen die Polen aufzubringen, indem sie diese als Chauvinisten darstellten, die ihrer nationalen und kulturellen Entwicklung schadeteten.

Den deutschen Machthabern gelang es, den Hass auf die polnische Bevölkerung gerade in den von Litauern bewohnten weißrussischen Gebieten zu schüren, die zum Generalbezirk Litauen gehörten. Litauische Staatsbürgerschaft wurde dabei nur auf einen geringen Teil weißrussischer Territorien in diesem ausgeweitet. Diejenigen, die eine solche nicht vorweisen konnten, waren für die Deportation nach Deutschland vorgesehen. Diese Umstände wurden von der lokalen, litauischen Selbstverwaltung sehr umfassend genutzt.

Die im Rahmen dieser Arbeit akkumulierten Fakten zeigen, dass besonders das Schicksal der zivilen polnischen Bevölkerung sehr schwer war. Einfache Bürger wurden genauso in einen nationalen Konflikt gezogen, deren Hauptanliegen es war,

die prekäre soziale Lage zu überwinden und eine zumindest teilweise regionale Selbstverwaltung zu erlangen wie Teile des katholischen Klerus. Dieser Konflikt wurde von deutscher Seite noch geschürt und insbesondere in der Frage der Bildungspolitik aktiv Einfluss genommen. Innerhalb kürzester Zeit veränderte sich dabei die Haltung der deutschen Dienststellen gegenüber dem belarussisch-polnischen Konflikt von der Unterstützung hin zur vollständigen Negation dieses. Einfache Einwohner wurden dabei Opfer von weißrussischen Kollaborateuren auf der einen Seite und von polnischen Freischärlern auf der anderen Seite. Von deutscher Seite wurde die weitere Entwicklung polnischer Institutionen aufgehalten. Dabei wurde auch ein großer Teil der polnischen Intelligenz ermordet.

Die Besatzer betrachteten Schulen als ein Herrschaftsinstrument. Dabei hatte die Bildungspolitik in den unterschiedlichen Einflussbereichen je ein anderes Antlitz. Während in den östlichen Gebieten, die von der Militärverwaltung der Herresgruppe Mitte beherrscht waren, die Vorkriegsstrukturen russischsprachiger Schulen mit einem geringen Anteil an weißrussischem Sprachunterricht beibehalten wurde, wurde in südlichen Teilen des westlichen Weißrussland eine Ukrainisierung vorgenommen, während in zentralen Teilen eine Weißrussifizierung erfolgte. Die genannten Prozesse einer «Nationalkolonialisierung» der Schulen auf dem flachen Land, wo je andere ethnische Gruppen zu Hause waren, hat den lokalen Frieden eher nicht befördert, sondern die Bevölkerung dazu bewogen, diese Schulen zu boykottieren und im Untergrund Unterricht in der je eigenen Sprache abzuhalten.

Die Nationalisierung der Besatzungspolitik hat die ukrainische Nationalbewegung auf jenen weißrussischen Gebieten gestärkt, die nun zum Reichskommissariat Ukraine gehörten. Eine Politik der Ukrainisierung führte sogar bis zur zwangsweise Einführung von Ukrainisch in Schulen der Region. Ukrainische Selbsthilfeorganisationen waren weit verbreitet, die Bildungsorganisation «Prosvita» engagierte sich. Die Komitees entwickelten eine soziale und kulturelle Betätigung. Die Besatzer

unterstützen die Entwicklung einer ukrainischen Publizistik. Allerdings führte gerade die Selbstbestimmungsversuche zum Ende des Krieges zu einer Verschlechterung der Beziehungen zwischen Bevölkerung und Machthabern, was auch im Falle der Ukrainer zu offenen Konflikten führte.

Die Spezifität der Region, die vor allem in ihrer Poliethnizität besteht, zwangen die deutschen Besatzer, ihren Kurs mehrmals zu wechseln. Das wurde besonders im Süden Weißrusslands deutlich. Bei der Ukrainisierung dieser Gebiete hatten die Deutschen nicht bedacht, dass die Titularnation in dieser Region weniger als ein Prozent der Bevölkerung ausmachte. Die Bemühungen der Machthaber zeitigten dort kaum Ergebnisse. Die Einwohner sprachen noch immer kaum Ukrainisch, sie bemühten sich kaum darum, ihre Kinder in ukrainische Schulen zu schicken und infolgedessen wurde die deutsche Politik Ende 1943, Anfang 1944 vollständig geändert.

Während der deutschen Besatzung blieb die russische Bevölkerung Weißrusslands nicht unbemerkt. Einerseits lässt sich die Bekämpfung einer russischen Intelligenz als kommunistische Agentur feststellen, was die Lebensbedingungen vieler Russen in Weißrussland verschlechterte. Andererseits wurde der Versuch unternommen, weißgardistische Emigrantenorganisationen zu unterstützen. Die russische Bevölkerung fiel durch ihre Aktivitäten auf. Das auf Kultur- und Bildungsarbeit fokussierte «Komitee gegenseitiger Unterstützung» funktionierte während der gesamten Besetzungszeit.

Insgesamt lässt sich feststellen, dass die deutsche Politik deutliche Unterschiede zwischen den Bereichen der Militärverwaltung im rückgewandten Gebiet der Heeresgruppe Mitte und den Zivilverwaltungen im Westen aufwies. Im Osten wurde der zielgerichteten Nationalisierung nicht durchgeführt. Mit Ausnahme der Gegenden, in denen russische Kollaborationstruppen gestellt wurden. Dort wurde die «russische Gesinnung» der Bevölkerung aktiv unterstützt.

Wenige Informationen liegen über das Schicksal der lettischen Bevölkerung vor. Die Besatzer haben Letten nicht als

Kernbestandteil der lokalen Bevölkerung verstanden. Deshalb war sie um die Repatriierung der lettischen Bevölkerung in den Generalbezirk Lettland bemüht. Im Juli 1943 funktionierte in Witebsk eine Repatriierungskomission der Lettischen Volkshilfe.

Insgesamt kann man also von großen Unterschieden in der Politik gegenüber nationalen Gemeinschaften in unterschiedlichen Teilen Weißrusslands sprechen. Die Bemühungen des Besetzers, die Konflikte zwischen diesen Gruppen zu schüren, waren nicht vom erwarteten Erfolg gekrönt. Die einfache Bevölkerung bemühte sich nicht um Teilhabe an den politischen Intrigen der Kollaborateure. Sie war gezwungen, unter den schweren Bedingungen der Besatzung Überlebensstrategien zu entwickeln.

Übersetzt von Felix Ackermann

ЗМЕСТ

Уводзіны	4
<i>Глava 1.</i> Гісторыяграфічны агляд.....	7
<i>Глava 2.</i> Крыніцы даследавання	26
<i>Глava 3.</i> Захады па ўмацаванні ролі прадстаўнікоў нямецкай супольнасці	38
3.1. Ці існавала нямецкая «пятая колона»?	38
3.2. Выкарыстанне фольксдойчэ ў неваеннай службе	40
3.3. Аплата працы фольксдойчэ	44
3.4. Перасяленне фольксдойчэ з акупіраваных тэрыторый	47
3.5. Культурна-нацыянальная палітыка нямецкіх улад адносна фольксдойчэ ў розных зонах акупацыі Беларусі.	52
<i>Глava 4.</i> Становішча палякаў.....	62
<i>Глava 5.</i> Украінскі этнас на тэрыторыі Беларусі ва ўмовах акупацыі	93
<i>Глava 6.</i> Жыццё рускай этнічнай супольнасці	109
<i>Глava 7.</i> Палітыка генацыду яўрэйскага насельніцтва.....	124
<i>Глava 8.</i> Становішча цыганоў, татараў, літоўцаў, латышоў	145
8.1. Цыганы	145
8.2. Татары.....	150
8.3. Літоўцы.....	159
8.4. Латышы	162
Заключэнне	164
Крыніцы і літаратура	168
Резюме.....	183
Zusammenfassung.....	191

Навуковае выданне

Крывашэй Дзмітрый Антонавіч

**НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ СУПОЛЬНАСЦІ БЕЛАРУСІ
Ў ПЕРЫЯД ГЕРМАНСКАЙ АКУПАЦЫИ
(чэрвень 1941 – ліпень 1944 г.)**

Рэдактар Э. В. Карбановіч

Карэктар В. А. Рахуба

Мастацкі рэдактар А. М. Вішинякова

Камп'ютэрная вёрстка В. Л. Смольская

Падпісана ў друк 28.01.2009. Фармат 84×108 $\frac{1}{32}$. Папера афсетная № 1.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 10,5. Ум. фарб.-адб. 10,92.
Ул.-выд. арк. 9,6. Тыраж 300. Заказ 38.

Рэспубліканскэе унітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом
«Беларуская навука». ЛІ № 02330/0131569 ад 11.05.2005.
Вул. Ф. Скарыны, 40, 220141, г. Мінск.

Надрукавана ў РУП «Выдавецкі дом «Беларуская навука».

Крывашэй, Д. А.

K85 **Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944 г.) /**
Д. А. Крывашэй. – Мінск : Беларус. навука, 2009. –
198 с.

ISBN 978-985-08-1014-4.

Першае комплекснае даследаванне становішча нацыянальных супольнасцей у розных зонах акупацыі Беларусі ў перыяд Другой сусветнай вайны. На аснове матэрыялаў архіваў, перыядичнага друку, успамінаў сучаснікаў раскрыты пытанні палітыкі генацыду яўрэйскага насельніцтва, мерапрыемствы па ўзмацненні ролі нямецкай супольнасці, становішча паліакаў, украінцаў, рускіх, цыганоў, татараў, літоўцаў і латышоў.

Кніга адрасавана шырокаму колу чытачоў – вучоным, выкладчыкам, студэнтам, а таксама ўсім, хто цікавіцца гісторычным мінулым Беларусі.

**УДК 94(476)“1941/1944”
ББК 63.3(4Бен)62**